

Επιστημονικό Περιοδικό Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

εξαμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ 21

Τεύχος 78

Επιμέλεια: Μιχαήλ Ζουμπουλάκης και Πηνελόπη Βέργου

Διεύθυνση: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περιοδικό: Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, 28^{ης} Οκτωβρίου 78, 38333 ΒΟΛΟΣ

<https://journals.lib.uth.gr/index.php/tonima>,

e-mail: vima@uth.gr, τηλ.: 24210 – 74482, 74922

Περιεχόμενα

- **Μαρία Μουζάκη, Χαράλαμπος Ν. Δημόπουλος, Δημοσθένης Ν. Κασσαβέτης και Κυριάκος Σουλιώτης**
Από το ασυλιακό περιβάλλον στην κοινότητα: Οι ΚοιΣΠΕ ως μηχανισμός κοινωνικής επανένταξης
.....3
- **Αναστασιάδου Πηνελόπη, Σταύρος Χεριστανίδης, Ανδρεάδης Δημήτριος, Αθανάσιος Πουλόπουλος και Τσιρώνης Χρήστος**
Κοινωνική αποστασιοποίηση εν μέσω Covid-19: Η περίπτωση του Τμήματος Οδοντιατρικής Α.Π.Θ.
.....28
- **Λεωνίδας Μαρούδας και Φωτεινή Ρουμελιώτη**
Ποσοτικές και ποιοτικές διαστάσεις της εργασιακής ανασφάλειας στον Ελληνικό Δημόσιο Τομέα
.....48
- **Μανώλης Ζαχάρωφ και Κώστας Δικαίος:**
Τα μικρά κόμματα της Σοσιαλδημοκρατίας στην Ελλάδα τις δεκαετίες 1980 και 1990
.....78
- **Eirini C. Drakou and Nicholas C. Kyriazis**
Towards a European Federation through a citizen-centric Fiscal Union
.....107

Διεύθυνση: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περιοδικό: Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, 28^{ης} Οκτωβρίου 78, 38333 ΒΟΛΟΣ

<https://journals.lib.uth.gr/index.php/tovima>,

e-mail: vima@uth.gr, τηλ.: 24210 – 74482, 74922

Από το ασυλιακό περιβάλλον στην κοινότητα: Οι ΚοιΣΠΕ ως μηχανισμός κοινωνικής επανένταξης

Μαρία Μουζάκη¹, Χαράλαμπος Ν. Δημόπουλος², Δημοσθένης Ν.
Κασσαβέτης³ και Κυριάκος Σουλιώτης⁴

Περίληψη

Η διαχείριση της ψυχικής ασθένειας ακολουθεί τις εκάστοτε κυριαρχούσες κοινωνικές αντιλήψεις, με αποτέλεσμα να διαπιστώνονται σημαντικές διαφοροποιήσεις στην έννοια, όπως και στο πρότυπο του ψυχικά ασθενούς. Κατά τη διάρκεια των αιώνων η ψυχική ασθένεια γίνεται συνώνυμο της επικινδυνότητας και της επιθετικότητας, «απειλώντας» την κοινωνική συνοχή της κοινότητας. Ο μοναδικός τρόπος διαχείρισης αυτής της απειλής ήταν ο περιορισμός της εντός του οικογενειακού και του ασυλιακού περιβάλλοντος, υπό το φόβο του στίγματος της ίδιας της οικογένειας. Μία αντίδραση που σχετίζεται άμεσα με το στίγμα που συνοδεύει την ψυχική ασθένεια και ευθύνεται για τα φαινόμενα αποκλεισμού και πολλαπλών διακρίσεων που αντιμετωπίζουν. Με την εφαρμογή της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης στη χώρα, η φροντίδα των ψυχικά ασθενών μεταφέρεται στην κοινότητα, στοχεύοντας στον αποϊδρυματισμό και στην κοινωνική τους επανένταξη, περιορίζοντας παράλληλα το στίγμα της ψυχικής ασθένειας. Σε αυτή τη διαδικασία ο ρόλος των κοινωνικών συνεταιρισμών (ΚοιΣΠΕ) είναι καθοριστικός, διότι προωθούν της ψυχοκοινωνική αποκατάσταση μέσω της παροχής απασχόλησης σε άτομα με σοβαρά προβλήματα ψυχικής υγείας.

Λέξεις-κλειδιά: ψυχική ασθένεια, κοινωνικός αποκλεισμός, άσυλο, κοινωνική επανένταξη.

¹Κοινωνιολόγος, MSc, Διδάκτωρ στους τομείς Κοινωνικής Πολιτικής και Άτυπου Κοινωνικού Ελέγχου, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου. email: marmouzaki@yahoo.com.

² Καθηγητής Εγκληματολογίας της Νομικής Σχολής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και Επισκέπτης Καθηγητής στο Philips University. email: h.dimopoulos@philipsuni.ac.cy.

³ Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνιολογίας του Δικαίου της Νομικής Σχολής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Μέλος ΣΕΠ στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και μέλος του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών. email: dkassavetis@otenet.gr.

⁴ Καθηγητής Πολιτικής Υγείας στη Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Ιδρυτής και Επιστημονικός Διευθυντής του Ινστιτούτου Πολιτικής Υγείας. email: ksouliotis@uop.gr.

Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια των αιώνων, η κοινωνική αντίδραση απέναντι στην ψυχική ασθένεια αναδιαμορφώνεται, ακολουθώντας ουσιαστικά τις εκάστοτε κυρίαρχουσες κοινωνικές, πολιτιστικές και ιστορικές αντιλήψεις. Ένα συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ένα πλήθος μελετητών, αναδεικνύοντας παράλληλα τις σημαντικές διαφοροποιήσεις που έχουν επέλθει στον προσδιορισμό, όπως και στο περιεχόμενο της ψυχοσυναισθηματικής ευαλωτότητας. Αλλαγές που διαμορφώνουν πρότυπα και συμπεριφορές, επηρεάζοντας την κοινωνική και την προσωπική ταυτότητα των ψυχικά πασχόντων, οι οποίοι μοιάζουν να βρίσκονται συχνά εγκλωβισμένοι ανάμεσα σε γνώματεύσεις και πιθανότητες.

Σύμφωνα με τον Murphy (1976), σε κάθε πολιτιστικό πλαίσιο παρατηρούνται διαχρονικά, εξειδικευμένοι ρόλοι και πρακτικές, προκειμένου να περιγράψουν και να προσδιορίζουν άτομα των οποίων η συμπεριφορά διαφοροποιείται, παρεκκλίνει από τα πρότυπα της «φυσιολογικής» συμπεριφοράς. Οι συμπεριφορές αυτές μοιάζουν να είναι παρόμοιες με εκείνες που αποκαλούνται σήμερα ως «ψυχωτικές». Στο έργο του, *Η ιστορία της τρέλας*, ο Foucault (2004), κατέδειξε την πολυδιάστατη ερμηνεία της ψυχικής ασθένειας. Μία ιστορία που έχει ως ορόσημο τον 17^ο αιώνα, όπου η «τρέλα» ιατρικοποιείται και πραγματοποιείται ο «Μεγάλος Εγκλεισμός».

Κατά την αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή σκέψη, η ψυχική ασθένεια ερμηνευόταν ως ένα αποτέλεσμα κακών πνευμάτων. Μία θεώρηση που συναντάται και στους αρχαίους λαούς της Μεσοποταμίας, όταν στις πρωτόγονες κοινωνίες η ψυχική διαταραχή προσδιοριζόταν σαν μία εκδήλωση κάποιου θεϊκού πνεύματος (Pilgrim, Rogers, 2004:28, Λέκκα, 2012:18). Με την εδραίωση του χριστιανισμού, τα αίτια της ψυχικής ασθένειας επανακαθορίζονται, αποκτώντας έναν διφορούμενο, διπλό χαρακτήρα που αναπροσαρμόζεται ανά περίπτωση. Τις περισσότερες φορές η ψυχική ασθένεια γίνεται συνώνυμο του διαβόλου · σπανιότερα, ερμηνεύεται και αντιμετωπίζεται ως μία «θεϊκή μορφή τρέλας», που εκδηλώνεται στους οσούς, στους μάρτυρες και στους προφήτες (Λέκκα, 2012:27-28).

Η ταύτιση της ψυχικής ασθένειας με την αμαρτία, είχε ως αποτέλεσμα τη δαιμονοποίηση και το στιγματισμό της. Για την κοινή γνώμη, ο ψυχικά ασθενής συνιστά

μία απειλή απέναντι στην ευημερία και στην ευδαιμονία της κοινότητας, η οποία πρέπει να κατασταλεί, για να μην «μολύνει» άλλα μέλη. Μία ασέβεια που τιμωρείται με τον αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση τόσο του ίδιου, όσο και της οικογένειάς του (Foucault, 2004:9). Πράγματι, πολλοί ψυχασθενείς θεωρήθηκαν αιρετικοί και θανατώθηκαν από την Ιερά Εξέταση. Πραγματοποιούνται οι πρώτες απόπειρες εγκλεισμού σε ιδρύματα, εγκαταλελειμμένους χώρους, φυλακές καθώς και σε μοναστήρια, όπου οι συνθήκες διαβίωσης ήταν άθλιες, με τους εγκλείστους να συνωσιάζονται γεγονός που είχε αντίκτυπο στη σωματική τους υγεία (Μάνος, 1997:19). Αξίζει δε σε αυτό το σημείο να επισημανθεί, ότι οι χώροι αυτοί δεν πρέπει να ταυτίζονται με τα σημερινά ιδρύματα, εξαιτίας ακριβώς των εγκλείστων, οι οποίοι προέρχονται από διάφορες ευπαθείς, περιθωριοποιημένες και αποκλίνουσες ομάδες, συμπεριλαμβανομένων των εγκληματιών, των ηλικιωμένων, των ορφανών και άλλων κοινωνικών ομάδων (Λέκκα, 2012:29).

Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν εξαιρέσεις. Το πρώτο ψυχιατρικό νοσοκομείο ιδρύεται στη Βαλένσια, όταν το 1524 περίπου, ο Ισπανός Juan Luis Vives περιέγραψε τις προϋποθέσεις λειτουργίας των ψυχιατρικών νοσοκομείων, εισάγοντας τις έννοιες της αμφιθυμίας και των συνειρμών (Μάνος, 1997:20). Παράλληλα, εμφανίζονται συστηματικές μελέτες σε ζητήματα ψυχικής ασθένειας, διαμορφώνοντας μία νέα εποχή, κατά την οποία τίθενται τα όρια μεταξύ της «φυσιολογικότητας» και της «μη φυσιολογικότητας». Μία διάκριση που οφείλεται στις αλλαγές που επιφέρει η Βιομηχανική Επανάσταση, βάσει των οποίων οι δυνατότητες ένταξης του ατόμου στην παραγωγική διαδικασία και στις νέες κοινωνικές τάξεις καθορίζουν την κοινωνικά αποδεκτή, φυσιολογική συμπεριφορά. Ο Foucault (2004), τοποθετεί αυτή τη διάκριση κατά τον 17ο αιώνα, όπου η «τρέλα» ιατροκοποιείται και πραγματοποιείται ο «Μεγάλος Εγκλεισμός». Η εδραίωση της ιδρυματικής διαχείρισης της «τρέλας», συνέβαλε στη συγκρότηση και στην ανάπτυξη των επιστημών της Ψυχιατρικής και της Ψυχοπαθολογίας, έχοντας ως στόχο τη θεραπεία και τη διαχείρισή της (Μπαϊρακτάρης, 2007:28-29).

Τον 18ο αιώνα, η εικόνα της ψυχικής υγείας μεταβάλλεται εκ νέου. Μαζί με τα ιδιωτικά ιδρύματα δημιουργούνται ιδρύματα δημόσιου και φιλανθρωπικού χαρακτήρα, όπου οι τρόφιμοι ανήκουν στα μεσαία και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα (Λέκκα, 2012:45). Οι αλλαγές αυτές, καθώς και η εισαγωγή νέων μεθόδων θεραπείας αναδιαμόρφωσαν

το περιεχόμενο της ψυχιατρικής, με αποτέλεσμα, ήδη από τον 19ο αιώνα να εμφανίζεται σαν ξεχωριστή ιατρική ειδικότητα. Στην Αγγλία, ο ανθρωπισμός συμβάλει στην ανθρωπιστική αντιμετώπιση της ψυχικής ασθένειας. Το ιδρυματικό πλαίσιο επανασχεδιάζεται, ενώ ο όρος *moral insanity* (ηθική παραφροσύνη) εισάγεται στην αγγλική νομοθεσία. Το 1844 ιδρύεται η Αμερικανική Ιατρο-Ψυχολογική Εταιρεία και το *American Journal of Insanity*, τα οποία μετονομάστηκαν αργότερα στην *American Psychiatric Association* και στο *American Journal of Psychiatry*, αντίστοιχα (Μάνος,1997:23).

Παρά τις παραπάνω πρωτοβουλίες, ο τρόπος διαχείρισης της ψυχικής ασθένειας συνέχιζε να εμμένει στην κατασταλτική πολιτική και ιδίως στον εγκλεισμό όσων απέκλιναν από τα κοινωνικά καθορισμένα πρότυπα της φυσιολογικότητας. Οι πάσχοντες αντιμετώπιζαν την εχθρική και σκληρή στάση της Πολιτείας, παραμένοντας περιθωριοποιημένοι, σχεδόν αποκλεισμένοι από τα κοινωνικά και ατομικά τους δικαιώματα, με την προτεινόμενη θεραπεία τους να έχει κυρίως τιμωρητικό σκοπό. Ένας τρόπος διαχείρισης που ενέτεινε το στιγματισμό και την περιθωριοποίηση τους.

Κατά τον 20^ο αιώνα, πραγματοποιούνται οι πρώτες συστηματικές προσπάθειες αλλαγής του ιδρυματικού πλαισίου. Η εισαγωγή της «θεσμικής» ή «ιδρυματικής» ψυχοθεραπείας, σε συνδυασμό με τη χρήση νέων τεχνολογιών, απέβλεπαν στον «εξανθρωπισμό» των ασύλων, καθώς και στην περαιτέρω κατανόηση του ανθρώπινου σώματος. Θεραπευτικές τεχνικές αντικαθίσταται, θέτοντας τις βάσεις της αναδιοργάνωσης του θεραπευτικού μοντέλου και του ασυλιακού περιβάλλοντος (Μπαϊρακτάρης,2007:35). Το ασυλιακό περιβάλλον παύει πλέον να αντιμετωπίζεται ως ένας χώρος τοποθέτησης αυτών των ανθρώπων. Αποκτά ένα θεραπευτικό σκοπό, μιας και καλείται να διασφαλίσει και να προάγει την προστασία του ασθενούς και όχι της υπόλοιπης κοινότητας. Ο ασθενής παύει να αντιμετωπίζεται ως ένας παθητικός δέκτης. Γίνεται υποκείμενο μελέτης και παρατήρησης της ψυχιατρικής επιστήμης. Εμφανίζεται η «ηθική θεραπεία» και το «θεραπευτικό άσυλο», προϋποθέτοντας τη συναισθηματική, την ψυχολογική και ταυτόχρονα την ηθικά υπεύθυνη θεραπεία προς τον ασθενή (Λέκκα,2012:55-56).

Αναδεικνύεται το «ψυχο-κοινωνικό» μοντέλο, στο οποίο γίνεται σύνδεση του κοινωνικού περιβάλλοντος, της οργάνωσης του κράτους, της κρατικής εξουσίας και του καταμερισμού εξουσιών. Η Ψυχιατρική προβάλλεται ως ένα εργαλείο κοινωνικού

ελέγχου, αμφισβητώντας με αυτό τον τρόπο τη θεραπευτικότητα των ιδρυματικών χώρων (Μπαϊρακτάρης, 2007:36-43). Προς τα τέλη του αιώνα, εμφανίζεται το μοντέλο της αποασυλοποίησης, αποτέλεσμα του αντιψυχιατρικού κινήματος, αμφισβητώντας έντονα την ψυχιατρική επιστήμη, καθώς και την ίδια την έννοια της ψυχικής νόσου. Η θεραπεία του ασθενούς τοποθετείται πλέον στην κοινότητα, ενθαρρύνοντας ταυτόχρονα την ενεργό συμμετοχή του. Διαμορφώνονται νέοι χώροι και υπηρεσίες στις τοπικές κλινικές, στα κέντρα ψυχικής υγείας, στα τμήματα των εκάστοτε νοσοκομείων, στις υπηρεσίες αποκατάστασης, ενώ αρχίζουν να εμφανίζονται ανοικτές δομές και «προστατευμένα διαμερίσματα» (Μάνος, 1997:29). Μία μέθοδος που συμβάλλει στην επανακοινωνικοποίηση των ασθενών, καθώς και στην εγκαθίδρυση της κοινωνικής συμμετοχής (Μπαϊρακτάρης, 2007:40).

Το αντιψυχιατρικό κίνημα επαναχαράζει τον τρόπο διαχείρισης της ψυχικής ασθένειας, με την ψυχιατρική μεταρρύθμιση να λαμβάνει ποικίλες μορφές, μεταξύ των οποίων διακρίνονται δύο μοντέλα. Το πρώτο, αφορά τις μικρο-κοινωνικές παρεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν στην Αγγλία, συντελώντας στη δημιουργία χώρων εκτός ψυχιατρείων και συνθηκών εργασίας για τους ασθενείς. Το δεύτερο μοντέλο που εφαρμόστηκε στην Ιταλία βασίζεται σε μία ευρύτερη μακρο-κοινωνική αλλαγή, η οποία ονομάστηκε «δημοκρατική»/ «αντι-ιδρυματική ψυχιατρική». Στόχος αυτού του μοντέλου ήταν η αποϊδρυματοποίηση, με την έννοια της αποκατάστασης όλων εκείνων των δικαιωμάτων που είναι αυτονόητα για όσους βρίσκονται έξω από το ίδρυμα. Κοινό σημείο ωστόσο αυτών των μεταρρυθμιστικών πρωτοβουλιών ήταν η προώθηση της ενεργούς συμμετοχής των ασθενών, όπως και η ανάγκη δημιουργίας εξωτερικών δομών. Τακτικές που αντικαθιστούν σταδιακά την εισαγωγή σε ένα ασυλιακό περιβάλλον, λαμβάνοντας υπόψη την επίδραση του κοινωνικού περιβάλλοντος στην αποκατάσταση και στην αποθεραπεία του ασθενούς (Μπαϊρακτάρης, 2007:55-68). Μαζί με το αντιψυχιατρικό κίνημα εφαρμόζονται νέες, εναλλακτικές μορφές θεραπείας, ενώ ήδη από τη δεκαετία του 1950 δημοσιεύεται το DSM-I, η πρώτη συστηματική προσπάθεια περιγραφής και ταξινόμησης των ψυχικών διαταραχών (Μάνος, 1997:30).

Στην Ελλάδα οι προσπάθειες αυτές έχουν ως ορόσημο τον Κανονισμό 815/84 της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στον Κανονισμό, εγκρίνεται έκτακτη οικονομική ενίσχυση στη χώρα, ώστε να προχωρήσει στο σχεδιασμό και στην εφαρμογή προγραμμάτων, που

θα προωθούσαν την κοινωνική επανένταξη των ψυχικά ασθενών, καλύπτοντας ένα σύνολο αναγκών, όπως είναι η παροχή στέγασης και η επαγγελματική αποκατάσταση.

Αρχές της δεκαετίας του 1990, πραγματοποιούνται οι πρώτες πρωτοβουλίες επαγγελματικής ένταξης των ασθενών, που διέμεναν σε ψυχιατρικά νοσοκομεία ή σε ψυχιατρικούς ξενώνες στην κοινότητα. Εμφανίζονται οι πρώτες παραγωγικές μονάδες μικρής κλίμακας για ψυχικά ασθενείς, που είχαν τη μορφή της «αστικής μη κερδοσκοπικής εταιρείας» ή του «αγροτικού συνεταιρισμού» και αποτελούν μία πρώιμη μορφή των «κοινωνικών επιχειρήσεων» ή «κοινωνικών συνεταιρισμών». Η λειτουργία αυτών των επιχειρήσεων είναι εξαιρετικά σημαντική, μιας και επιτρέπει την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη όχι μόνο των μελών τους, αλλά και των ίδιων των τοπικών κοινωνιών. Επιπλέον, συμβάλλει στην ενημέρωση της κοινής γνώμης σε ζητήματα ψυχικής υγείας και εντέλει στον αποστιγματισμό της ψυχικής ασθένειας. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι ψυχικά πάσχοντες δεν βρίσκουν εμπόδια στην κοινωνική και στην επαγγελματική τους ένταξη. Το στίγμα παραμένει ισχυρό, ιδίως στην ελληνική κοινωνία και ευθύνεται για την περαιτέρω κοινωνική, σωματική και ψυχική τους ευαλωτότητα.

Ο πολλαπλός κοινωνικός αποκλεισμός των ψυχικά νοσούντων

Το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού αποτελεί διαχρονικά, μία πρόκληση για την παγκόσμια κοινότητα. Πολιτικοί φορείς όπως είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας προχωρούν στο σχεδιασμό ειδικών παρεμβάσεων, με σκοπό τη βελτίωση της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης των ευπαθών κοινωνικών ομάδων, μεταξύ των οποίων είναι τα άτομα που πάσχουν από ψυχικές διαταραχές (Heinz et al.,2015). Πολιτικές που αποσκοπούν στην κοινωνική επανένταξη αυτών των ατόμων και σχετίζονται με τη συμμετοχή του ατόμου στο κοινωνικό επίπεδο και δη στην απόλαυση των κοινωνικών του δικαιωμάτων.

Ο όρος «αποκλεισμός» υπονοεί την ύπαρξη περιορισμών στην κοινωνική ζωή, είτε αυτοί είναι ηθελημένοι είτε όχι και έγκειται στην ανικανότητα του ατόμου να συμμετέχει αποτελεσματικά στην οικονομική, στην κοινωνική και στην πολιτιστική ζωή (Καβουνίδη,2005:53). Πρόκειται για ένα πολυδιάστατο και πολυσύνθετο φαινόμενο, το οποίο αναφέρεται σε πολύ διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης και απορρέει σε ένα σύνολο κοινωνικών φαινομένων (Hall et al.,2019). Υπάρχουν άτομα, τα οποία εξαιτίας κάποιου χαρακτηριστικού τους ή των θρησκευτικών και πολιτικών τους αντιλήψεων, που

παρεκκλίνουν ή διαφέρουν από τα παραδοσιακά κοινωνικά πρότυπα, τίθενται στο κοινωνικό περιθώριο.

Σε παγκόσμιο επίπεδο, ένα σημαντικό ποσοστό των ατόμων με ψυχικά προβλήματα «μαστίζεται» από υψηλά ποσοστά ανεργίας, στερούνται τα νόμιμα δικαιώματα ψήφου, γάμου, αναφέροντας επίσης την έλλειψη ενός υποστηρικτικού δικτύου (Corrigan, 2004). Στην πραγματικότητα, τα άτομα αυτά βρίσκονται στο κοινωνικό περιθώριο εξαιτίας των στερεοτυπικών αντιλήψεων για την ψυχική υγεία που ενυπάρχουν στην κοινωνία και ευθύνονται για τον πολλαπλό κοινωνικό τους αποκλεισμό. Η διάγνωση μιας ψυχικής νόσου συνεπάγεται την άμεση υιοθέτηση αρνητικών στερεοτυπικών αντιλήψεων, οι οποίες συνιστούν τις κύριες αιτίες που χαρακτηρίζουν την ψυχική ασθένεια ως ένα θέμα ταμπού, συνοδευόμενο από ενοχικά συναισθήματα.

Μία εικόνα που διαφοροποιείται αισθητά ανάλογα με τη διάγνωση και την ορατότητα της διαταραχής. Η πλειοψηφία των πασχόντων με βαριές ψυχικές διαταραχές αναφέρουν διακρίσεις σε όλο το φάσμα της προσωπικής τους ζωής, καθώς και στην αναζήτηση της εργασιακής τους αποκατάστασης. Η κοινοποίηση μάλιστα της νόσου έχει αντίκτυπο στην εργασιακή τους ένταξη και ανέλιξη, όπως και στις σχέσεις με τους συναδέλφους τους. Άλλοι εργοδότες εκφράζουν την ανησυχία τους σχετικά με την παραγωγικότητα και την αποδοτικότητά τους, ιδίως όταν αφορά θέσεις που απαιτούν γνωστικές δεξιότητες (Παπάνης, Βίκυ, 2007:129-131). Οι Luciano και Meara (2014), συγκρίνοντας τους δείκτες ανεργίας μεταξύ του 2009 και του 2010 στις Η.Π.Α., διαπίστωσαν ότι το 39% εκείνων που έπασχαν από κάποια σοβαρή ψυχική ασθένεια είχαν εισόδημα κάτω των 10.000, με το αντίστοιχο ποσοστό για τα υγιή άτομα να ανέρχεται στο 23%. Τον εργασιακό αποκλεισμό φαίνεται να βιώνουν και οι ασθενείς με άλλες πιο ήπιες μορφές διαταραχών, με την εικόνα να είναι περαιτέρω δυσοίωνη για τους άνω των 49 ετών.

Οι ψυχικά πάσχοντες, συνήθως εκλαμβάνονται ως εξαιρετικά επικίνδυνοι, βίαιοι, ανίκανοι για εργασία. Αρνητικές αντιλήψεις που οδηγούν συχνά στην εσωτερίκευση του στίγματος, στην ενσωμάτωση δηλαδή αυτών των αρνητικών χαρακτηριστικών, με αρνητικό αντίκτυπο στην αυτοεκτίμηση και γενικότερα στην αυτοεικόνα του ατόμου. Μία διαδικασία που επηρεάζει όλο το φάσμα της προσωπικής και κοινωνικής ζωής, την αυτοεκτίμηση, προκαλώντας ανάλογες συμπεριφορές. Οι διακρίσεις αυτές έχουν

επιπτώσεις στην ποιότητα ζωής, τις παρεχόμενες υπηρεσίες υγείας και κυρίως στην υποτροπή του ασθενούς (Corrigan and Watson,2002,Goffman,2001).

Οι ψυχικά πάσχοντες μοιάζουν να βρίσκονται εγκλωβισμένοι σε ένα φαύλο κύκλο κοινωνικού αποκλεισμού και περιθωριοποίησης, με σαφείς συνέπειες σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο. Τα άτομα αυτά, εξαιτίας του στίγματος που ενυπάρχει στην κοινότητα και τον αυξημένο κίνδυνο φτώχειας που αντιμετωπίζουν, παραμένουν «εξαρτημένα» από το οικογενειακό τους περιβάλλον ή το σύστημα περίθαλψης, μιας και οι ίδιοι από μόνοι τους δεν μπορούν να εξασφαλίσουν τα προς το ζην τους. Μία εξάρτηση που επηρεάζει την αυτοεκτίμηση και την αυτοεικόνα τους, καθώς και τις δυνατότητες κοινωνικής τους ένταξης.

Οι ανεπαρκείς και σπασμωδικές κρατικές παρεμβάσεις απέναντι σε αυτή την πληθυσμιακή ομάδα, ευθύνονται για τη γενικότερη οικονομική επιβάρυνση της οικογένειας, αλλά και για την ανάπτυξη συνδρόμων εξουθένωσης και καταθλιπτικών συμπτωμάτων που ενδέχεται να αντιμετωπίζουν οι φροντιστές τους. Η οικονομική επιβάρυνση της οικογένειας συνιστά έναν επιπλέον παράγοντα αναπαραγωγής του στίγματος και της περιθωριοποίησης, ενώ υπάρχουν περιπτώσεις οικογενειών, κυρίως σε λιγότερο ανεπτυγμένες, αγροτικές περιοχές, οι οποίες συνηθίζουν να χρησιμοποιούν το «αλυσόδεμα» ως μέθοδο περιορισμού του ασθενούς, ώστε να μπορούν να ανταποκρίνονται στις καθημερινές τους υποχρεώσεις (Hall et al.,2019:10-11).

Μέσα σε αυτό το περιβάλλον, ο ψυχικά ασθενής καλείται να αντιμετωπίσει εκτός από την ίδια τη νόσο, το κοινωνικό στίγμα, το φόβο και την προκατάληψη της κοινωνίας για αυτήν του τη διαφορετικότητα. Αρνητικές προκαταλήψεις που εκφράζονται και μέσω των νόμων, δημιουργώντας εμπόδια στην καθημερινότητά τους, ακόμα και στην πρόσβαση βασικών αγαθών που για τους περισσότερους ανθρώπους θεωρούνται αυτονόητα. Η εξαναγκαστική νοσηλεία για παράδειγμα, αποτελεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα διακρίσεων και παραβίασης των δικαιωμάτων τους. Πολλές φορές, ο ασθενής εξαναγκάζεται να ακολουθήσει μία φαρμακευτική αγωγή που του επιβάλλεται, έστω και αν ο ίδιος είναι ικανός να δώσει ή να μην δώσει τη συγκατάθεσή του.

Στην Ελλάδα, υπάρχει η δυνατότητα ακούσιας νοσηλείας (Ν.2071/1992), έπειτα από αίτημα του/της συζύγου, του συγγενή του ασθενούς ή αυτεπάγγελα από τον

εισαγγελέα. Μία διάταξη ιδιαιτέρως προβληματική, όπως φανερώνει η έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη (2007), σύμφωνα με την οποία το 55%-60% των εισαγωγών στα ψυχιατρεία γίνονται χωρίς τη θέληση των ψυχικά ασθενών –όταν το αντίστοιχο ποσοστό σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες κυμαίνεται στο 7%-8%- με το 97% των ασθενών να μεταφέρεται από την αστυνομία και όχι από το ΕΚΑΒ. Μία τακτική που επί της ουσίας, υποδηλώνει την αντιμετώπιση των ψυχικά πασχόντων ως «δυνάμει επικίνδυνων ατόμων» και όχι ασθενών. Υπήρξε εισαγγελική εντολή για εγκλεισμό σε ποσοστό 94%, ενώ στις μισές περίπου περιπτώσεις των εξετασθέντων φακέλων δεν βρέθηκε κλήση για δίκη και σε ποσοστό 84% περίπου, δεν βρέθηκε δικαστική εντολή για εγκλεισμό. Στο εξωτερικό υπάρχουν και άλλες μορφές υποχρεωτικής θεραπείας έξω από νοσοκομειακές εγκαταστάσεις. Μία από αυτές είναι η δέσμευση του ατόμου με απόφαση του δικαστηρίου, κατά την οποία επιβάλλεται στον ασθενή να λαμβάνει την φαρμακευτική θεραπεία του και να ακολουθεί συγκεκριμένο θεραπευτικό πρόγραμμα, ως προϋπόθεση για την παραμονή του εκτός του χώρου του νοσοκομείου.

Πολλοί πάσχοντες επίσης, ακριβώς λόγω του φόβου του στίγματος και των διακρίσεων «επιλέγουν» είτε να μην λάβουν –ή και να μην ακολουθήσουν- κάποια θεραπεία είτε να μην αναζητήσουν θεραπεία. Μία συμπεριφορά που ανατροφοδοτεί το φαύλο κύκλο του στίγματος. Είναι δε εντυπωσιακό ότι και στην περίπτωση που τα συμπτώματα της νόσου υποχωρήσουν, καθιστώντας το άτομο λειτουργικό, ικανό να εκπληρώσει τον κοινωνικό του ρόλο, το στίγμα και οι διακρίσεις εις βάρος του θα παραμείνουν, περιορίζοντας τις πιθανότητές του για κοινωνική επανένταξη (Sartorius,Schulze,2005).

Στερεότυπα που πλήττουν όχι μόνο το οικείο περιβάλλον του ασθενούς, αλλά και την ίδια τη στάση της οικογένειας. Υπάρχουν οικογένειες που βιώνουν αισθήματα ντροπής, θυμού, ενοχής και άλλες, που αντιμετωπίζουν την κατάσταση αυτή με ζεστασιά και αποδοχή. Μία στάση που διαφοροποιείται αισθητά ανάλογα με το στάδιο της νόσου. Ειδικότερα, τα αρνητικά συναισθήματα φαίνεται να δημιουργούνται από μέλη της οικογένειας κυρίως, κατά την πρώτη νοσηλεία στο ψυχιατρείο, όπου πολλές οικογένειες αποκρύπτουν το περιστατικό. Αντίθετα, η συναισθηματική κατάσταση μεταβάλλεται, όταν το μέλος τους έχει νοσηλευτεί περισσότερες φορές στο ψυχιατρείο ή για μακρύτερα χρονικά διαστήματα (Ζήση,2002:172-173). Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν

υπάρχουν εξαιρέσεις που συνδέονται με το ευρύτερο πολιτιστικό πλαίσιο και το αξιακό σύστημα που το διέπει.

Η κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη του ψυχικά ασθενούς

Επί δεκαετίες, το ζήτημα της κοινωνικής επανένταξης των ψυχικά νοσούντων αποσιωπούσαν επιμελώς, ακριβώς λόγω των κοινωνικών στερεοτύπων περί επικινδυνότητας και ανικανότητας που συνόδευαν τη διάγνωση. Αυτή η συνθήκη αφορά σε μία κατάσταση που αντιμετωπίζουν καθημερινά πολλά άτομα ιδίως σε περιπτώσεις βαριάς μορφής διαταραχών ή όταν έχει υπάρξει νοσηλεία, με τον ασθενή να θεωρείται ανίκανος, ίσως και επικίνδυνος, για την κοινότητα. Εκτιμάται ότι μόνο ένας στους δέκα ασθενείς με βαριά ψυχική διαταραχή και ένας στους πέντε με συναισθηματική διαταραχή, εργάζεται. Ποσοστά που αναδεικνύουν τη δυσχερή κοινωνική πραγματικότητα για αυτά τα άτομα, με ότι αυτό συνεπάγεται για την κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση.

Λέξεις όπως ανίκανος, επικίνδυνος, αναξιόπιστος, οξύθυμος, παρορμητικός, συναισθηματικός είναι ορισμένοι μόνο από τους χαρακτηρισμούς που αποδίδονται στα άτομα αυτά. Ιδιότητες που προϊδεάζουν αρνητικά την κοινή γνώμη, τους ίδιους, όπως και το άμεσο οικογενειακό τους περιβάλλον. Χαρακτηρισμοί που οφείλονται στο στίγμα για την ψυχική ασθένεια που αναπαράγεται εντός της κοινωνίας και σχετίζεται με τις διακρίσεις και τον πολλαπλό κοινωνικό αποκλεισμό που βιώνουν. Στερεοτυπικές αντιλήψεις που αντηχούν σε αναχρονιστικά μοντέλα ψυχιατρικής περίθαλψης και αντικρούονται από μελέτες, οι οποίες καταδεικνύουν ότι άτομα με ψυχικά προβλήματα, με την κατάλληλη υποστήριξη, μπορούν να εργαστούν αποτελεσματικά. Ένα εύρημα που υποδεικνύει την άμεση συσχέτιση μεταξύ της εργασιακής ένταξης με την ψυχοσυναισθηματική και τη σωματική υγεία. Δεν πρέπει επίσης να παραλείπεται ότι η επαγγελματική επανένταξη πέρα από την αίσθηση προσωπικής ανάπτυξης και ολοκλήρωσης, είναι άμεσα συνυφασμένη με την κοινωνική ένταξη όλων των ατόμων (Bond et al.,1997).

Οι χρόνια ψυχικά πάσχοντες, όπως και στο σύνολό τους τα άτομα με ψυχικές/συναισθηματικές διαταραχές που έχουν νοσηλευτεί για κάποιο διάστημα σε ψυχιατρικό ίδρυμα, πέραν του χαρακτηριστικού κλινικού τους προφίλ, παρουσιάζουν υψηλά και χρόνια ποσοστά ανεργίας. Μία εικόνα που σχετίζεται με τον

αυτοστιγματισμό, τη χρόνια κοινωνική απομόνωση, τα χαμηλά ποσοστά αυτοεκτίμησης και αυτοεικόνας, παρουσιάζοντας σημαντικά γνωστικά και κοινωνικά ελλείμματα. Φαινόμενα που σχετίζονται με την αρνητική συμπτωματολογία, καθώς και με το στίγμα και τη μειονεξία που βιώνουν. Παράλληλα, οι ελλιπείς κρατικές δομές σε συνδυασμό με την απουσία ενός ισχυρού δικτύου συναισθηματικής υποστήριξης, έχουν ως συνέπεια την ανάδυση του φαινομένου της «περιστρεφόμενης πόρτας», της επανεισαγωγής δηλαδή των ίδιων των ασθενών χωρίς ψυχοκοινωνική υποστήριξη εντός του ιδρυματικού περιβάλλοντος, όπως και την υποτροπή τους.

Υπό αυτές τις συνθήκες, εφαρμόζονται ειδικά προγράμματα ψυχοκοινωνικής επανένταξης, μεταφέροντας τη θεραπεία του ασθενούς στην κοινότητα. Μία πολιτική που αποσκοπεί στην κοινωνική επανένταξη αυτών των ατόμων, καθώς και στην καταπολέμηση, αν όχι στην εξάλειψη, του στίγματος και των προκαταλήψεων που βιώνουν. Στόχος αυτών των προγραμμάτων είναι η καλλιέργεια και η απόκτηση των κατάλληλων δεξιοτήτων, οι οποίες θα βοηθήσουν τους ψυχικά πάσχοντες να ζήσουν ανεξάρτητα και αυτόνομα στην κοινότητα, μειώνοντας αισθητά τη συμπτωματολογία της ψυχικής διαταραχής.

Η ψυχοκοινωνική αποκατάσταση, ένας όρος που χρησιμοποιείται κυρίως στην περίπτωση της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, επιδιώκει τη διαχείριση, αλλά και τη μείωση των επιπτώσεων της ψυχικής/συναισθηματικής διαταραχής στην κοινωνική και στην επαγγελματική λειτουργικότητα του ατόμου. Τα προγράμματα αυτά αποτελούν έναν ειδικό κλάδο τριτογενούς πρόληψης, που βασίζονται στο βιοψυχοκοινωνικό μοντέλο, θέτοντας τις βάσεις μιας ολοκληρωμένης και εξειδικευμένης προσέγγισης για αυτά τα άτομα, έχοντας ως βασικό στόχο την αποϊδρυματοποίησή τους.

Η ψυχοκοινωνική αποκατάσταση δεν αναφέρεται αποκλειστικά, στη διαχείριση των συμπτωμάτων της νόσου. Σχεδιάζει και προωθεί ειδικές και εξατομικευμένες δράσεις επαγγελματικής αποκατάστασης, βοηθώντας με αυτό τον τρόπο τον ασθενή, ώστε να νιώσει και πάλι ενεργό μέλος της κοινότητας. Δράσεις που προφανώς απαιτούν τις αντίστοιχες αλλαγές σε μακρο-επίπεδο, οι οποίες θα πρέπει να είναι συντονισμένες και ολοκληρωμένες, αναδεικνύοντας τη σημασία του σωστού και προσεκτικού κοινωνικού σχεδιασμού, καθώς και την ύπαρξη ενός κοινοτικού υποστηρικτικού συστήματος, με σκοπό την υποστήριξη και την επιτυχή εφαρμογή αυτών των προγραμμάτων. Ένα

σύστημα που θα απαρτίζεται από ένα δίκτυο υπεύθυνων ατόμων και τοπικών πόρων, απεγκλωβισμένο από τυχόν στερεοτυπικές αντιλήψεις.

Ήδη από τη δεκαετία του 1950, η μετάβαση των χρόνιων ψυχικά πασχόντων σε στεγαστικές δομές εντός της κοινότητας βρέθηκε στο επίκεντρο των μεταρρυθμιστικών πρωτοβουλιών. Ένας στόχος που αντανάκλα το πρώτο βήμα στη διαδικασία της αποϊδρυματοποίησης, μεταβάλλοντας αισθητά τα μέχρι τότε μοντέλα ψυχιατρικής περίθαλψης. Η επαγγελματική αποκατάσταση αποτελεί έναν άλλον από τους βασικότερους άξονες της ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης των χρόνιων ψυχικά πασχόντων. Η εργασία φαίνεται να βοηθά αποτελεσματικά τον ασθενή αφενός στη μείωση της αρνητικής συμπτωματολογίας και αφετέρου, στη βελτίωση της ποιότητας της ζωής του. Μέσω αυτής της διαδικασίας, το άτομο αποκτά πλέον ένα ενεργό ρόλο, ο οποίος μπορεί σταδιακά να οδηγήσει στην ανεξαρτητοποίηση και στην αυτονόμησή του, επιδρώντας καταλυτικά στην αυτοεκτίμησή του. Στη χώρα μας, η επαγγελματική αποκατάσταση προϋποθέτει μία σειρά από γραφειοκρατικές διαδικασίες, όπως είναι η έκδοση κάρτας ανεργίας από τον ΟΑΕΔ ως ΑμΕΑ, ενώ δίνονται κίνητρα στους επιχειρηματίες, ώστε να προχωρήσουν στην πρόσληψη αυτών των ατόμων (Βασιλοπούλου,2014:244).

Η επαγγελματική αποκατάσταση αυτών των ατόμων προσκρούει σε πάγια, εδραιωμένα, στερεότυπα και προκαταλήψεις για την ψυχική ασθένεια, με αποτέλεσμα οι πιθανότητες απασχόλησής τους να είναι ελάχιστες. Μία κατάσταση που έχει αντίκτυπο στην οικονομική τους ανεξαρτητοποίηση. Μόνο ένα μικρό ποσοστό αυτών των ατόμων εργάζονται, αντιμετωπίζοντας συχνά ένα εχθρικό, καχύποπτο εργασιακό περιβάλλον, με τις δυνατότητες εργασιακής τους ανέλιξης να είναι περιορισμένες, αν όχι μηδαμινές, βιώνοντας συγχρόνως συνθήκες εκμετάλλευσης και διακρίσεων. Για την πλειοψηφία, η οικονομική τους βιωσιμότητα φαίνεται να στηρίζεται αποκλειστικά στο οικογενειακό περιβάλλον (Ζήση,2002:51).

Το Σεπτέμβριο του 2006, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο προχώρησε στη θέσπιση μίας κοινής στρατηγικής για την ψυχική υγεία, τονίζοντας την ανάγκη εναρμόνισης των υφιστάμενων εθνικών και διεθνών δεικτών ψυχικής υγείας με τις πολιτικές και τη νομοθεσία των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Δύο χρόνια αργότερα, διαμορφώθηκε το «Ευρωπαϊκό Σύμφωνο για την Ψυχική Υγεία και την Ευημερία», αναγνωρίζοντας την ψυχική υγεία ως ανθρώπινο δικαίωμα και προωθώντας την

ενεργή συμμετοχή των ψυχικά πασχόντων στο σχεδιασμό και στην υλοποίηση των δράσεων.

Η Ελλάδα καθυστέρησε αρκετά να εφαρμόσει αυτό το μοντέλο περίθαλψης. Η αιτία αυτής της καθυστέρησης βρίσκεται στις κοινωνικές, ιστορικές και πολιτικές συγκυρίες, που συνέβησαν στη χώρα. Μόλις το 1999, η Ελλάδα εισέρχεται σε ένα σύγχρονο ψυχιατρικό σύστημα περίθαλψης, βασισμένο στην κοινοτική ψυχιατρική. Ένας νόμος που προέβλεπε την ανάπτυξη των υπηρεσιών ψυχικής υγείας και άλλες διατάξεις, διαιρώντας τη χώρα σε Τομείς Ψυχικής Υγείας. Ιδιαίτερη μνεία αποδίδεται στην ανάπτυξη των υπηρεσιών υγείας της κοινότητας και των εξω-νοσοκομειακών μονάδων ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης. Οι δομές αυτές θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν χρόνιους ασθενείς που ήταν έγκλειστοι στα ψυχιατρικά ιδρύματα, σχεδιάζοντας ταυτοχρόνως δράσεις που θα συνέβαλαν στην ανάπτυξη αλληλεγγύης και στην καταπολέμηση στερεοτύπων και προκαταλήψεων για την ψυχική ασθένεια. Μεταξύ των δράσεων βρίσκεται η θέσπιση των Κοινωνικών Συνεταιρισμών (ΚοιΣΠΕ), οι οποίοι προωθούν την κοινωνική και οικονομική ενσωμάτωση των ψυχικά ασθενών.

Το Ψυχαργώ, όπως ονομάστηκε, είναι ένα δεκαετές πρόγραμμα ψυχιατρικής μεταρρύθμισης, το οποίο αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο αναφέρεται στον προγραμματισμό των δράσεων για την αποασυλοποίηση και το δεύτερο στις δομές της κοινότητας. Η Α' φάση του προγράμματος τέθηκε σε εφαρμογή την περίοδο 2000-2001 και εντάχθηκε στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα για την καταπολέμηση του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας των ατόμων με ψυχικά προβλήματα. Βασικός της στόχος ήταν η συνέχιση της διαδικασίας της αποϊδρυματοποίησης των χρόνιων ασθενών, εγκλείστων σε ψυχιατρικά ιδρύματα.

Οι μεταρρυθμιστικές παρεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν δεν μετέβαλαν αισθητά τις παρεχόμενες υπηρεσίες ψυχικής υγείας, εξαιτίας των διαχρονικά σημαντικών δυσλειτουργιών του ελληνικού γραφειοκρατικού συστήματος. Το μοντέλο ψυχιατρικής περίθαλψης στη χώρα παραμένει σε αισθητό βαθμό αποσπασματικό, δίχως να καλύπτει τις ανάγκες του πληθυσμού σε τοπικό επίπεδο. Άλλη μία δυσλειτουργία του συστήματος αφορά τον υπερσυγκεντρωτικό χαρακτήρα της οργάνωσης και της διοίκησης σε κεντρικό επίπεδο, χωρίς να πραγματοποιείται συντονισμός των διαφόρων τμημάτων.

Οι διαπιστώσεις αυτές καταγράφονται στην τελευταία δημοσιοποιημένη έκθεση αξιολόγησης του προγράμματος για το έτος 2014, σύμφωνα με την οποία εξακολουθούν να υπάρχουν περιοχές που είτε δεν διαθέτουν κάποια μονάδα ψυχικής υγείας, είτε οι υπάρχουσες δομές δεν ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις του τοπικού πληθυσμού ή στη γεωγραφική κατανομή. Υπάρχει εντούτοις μία αύξηση των μονάδων ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης, σε σχέση με το 2011 από τετρακόσιες τριάντα (430) σε τετρακόσιες ενενήντα μία (491), έστω και αν συνεχίζουν να καταγράφονται αξιοσημείωτα προβλήματα στη λειτουργία τους (Παραδοτέο Π.β.1.4,2015).

Σε εξέλιξη βρίσκεται και ο μετασχηματισμός των ψυχιατρικών νοσοκομείων σε ανοικτά δίκτυα κοινοτικών δομών ψυχικής υγείας, καθώς και οι ενέργειες μετάβασης των χρόνιων ψυχικά ασθενών από τα υφιστάμενα ψυχιατρικά νοσοκομεία, σε διάφορες μονάδες ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης, ο αριθμός των οποίων, έως τέλος του 2014, ανήλθε στους εκατόν είκοσι δύο (122). Παρόλα αυτά, υπάρχουν ακόμα περιφέρειες στη χώρα που δεν διαθέτουν τις απαραίτητες δομές και άλλες που παρουσιάζουν αισθητές ελλείψεις. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί, ότι μέχρι τα τέλη του 2014, εκτός από τις ελλείψεις που καταγράφονται στις παρεχόμενες υπηρεσίες για τα παιδιά στην πρωτοβάθμια και στη δευτεροβάθμια φροντίδα υγείας, δεν είχαν σχεδιαστεί δράσεις για ομάδες, που αφορούν παιδιά με γονείς ψυχικά πάσχοντες, με νευρική ανορεξία και πρόσφυγες/μετανάστες. Αντιστοίχως, έργα που εστιάζουν σε ευπαθείς κοινωνικές ομάδες βρίσκονταν σε πρώιμο στάδιο. Τέλος, η έκθεση τονίζει ότι η υλοποίηση δεν τηρείται και δεν εφαρμόζεται, ενώ το πιο σημαντικό έγκειται στο ότι δεν επιτυγχάνεται το συνεχές της φροντίδας των ασθενών, ούτε σε ενδονοσοκομειακό επίπεδο (Παραδοτέο Π.β.1.4,2015).

Η περίπτωση των ΚοιΣΠΕ

Η πορεία της ψυχιατρικής περίθαλψης στη χώρα, ακολουθεί την ανάπτυξη και οργάνωση της επίσημης Πολιτείας, με ορόσημο τη σύσταση του σύγχρονου ελληνικού Κράτους. Υπήρχαν βέβαια κάποιες εμβρυακές μορφές περίθαλψης, ακόμα και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821, οι οποίες δεν μπορούν να συγκριθούν με τις ανάλογες που συναντώνται σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (Λέκκα,2012:165). Σύμφωνα

με τον Μπιλανάκη (2004:17), η ιστορία της ελληνικής ψυχιατρικής θα μπορούσε να διακριθεί ως εξής:

- Η πρώτη ή ιστορική περίοδος, αρχίζει από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 1914.
- Η δεύτερη ή παραδοσιακή, φθάνει έως το 1983 και χαρακτηρίζεται από την ενεργό παρέμβαση του κράτους στον υγειονομικό χώρο.
- Η τρίτη και τελευταία, συγκεντρώνει ένα σύνολο σημαντικών μεταρρυθμιστικών πρωτοβουλιών στην ψυχιατρική περίθαλψη, καθώς και τη συγκρότηση του Εθνικού Συστήματος Υγείας (μεταρρυθμιστική περίοδος).

Μέχρι τη δεκαετία του 1980 η εικόνα των ιδρυμάτων στη χώρα ήταν αποκαρδιωτική. Διέπονταν από μία κατασταλτική ψυχιατρική αντιμετώπιση, ενώ η υλικο-τεχνική υποδομή, όσο και οι συνθήκες διαβίωσης άγγιζαν ακραία όρια υποβάθμισης, με τους εγκλείστους να μοιάζουν εγκαταλελειμμένοι, δίχως θεραπευτικές προοπτικές (Μπαϊρακτάρης, 2007:104). Με το Ν.1397/1983 περί Εθνικού Συστήματος Υγείας σηματοδοτείται μία πραγματική μεταρρυθμιστική περίοδος για τις ψυχιατρικές υπηρεσίες, ιατροκοποιώντας για πρώτη φορά την ψυχική διαταραχή και δημιουργώντας ένα αποκεντρωμένο δίκτυο υπηρεσιών ψυχικής υγείας στην κοινότητα. Ο νόμος προέβλεπε τη μετατροπή του ψυχιατρικού νοσοκομείου/ασύλου σε ειδικό νοσοκομείο βελτιώνοντας την ενδονοσοκομειακή φροντίδα. Ιδρύονται ψυχιατρικές μονάδες στα γενικά νοσοκομεία, όπου θα πρόσφεραν βραχύχρονη νοσηλεία, προωθώντας συνθήκες αξιοπρεπούς περίθαλψης των ασθενών σε αυτά και εστιάζοντας στην εκπαίδευση του προσωπικού στις σύγχρονες πρακτικές (Μπαϊρακτάρης, 2007:105-106, Μπιλανάκης, 2004:43-45, Ζήση, 2002:16).

Οι παραπάνω μεταρρυθμίσεις κρίθηκαν ως αναποτελεσματικές και αποσπασματικές. Τα προβλήματα επικοινωνίας και οργάνωσης μεταξύ κέντρου και περιφέρειας παρέμεναν, δίχως να πραγματοποιούνται αλλαγές στο ασυλιακό περιβάλλον και στις θεραπείες που εφαρμόζονταν. Η κατάσταση αυτή επέφερε την αντίδραση της εγχώριας και της διεθνούς κοινότητας για κακή διαχείριση των κοινοτικών πόρων και της γενικότερης κατάστασης του συστήματος ψυχιατρικής περίθαλψης, με αφορμή την κατάσταση που κυριαρχούσε στην Λέρο, απειλώντας τη χώρα ακόμα και με απαίτηση κονδυλίων (Μπιλανάκης, 2004:46-47).

Το 1989 ο Ελληνικός Ψυχιατρικός Σύλλογος υπέβαλε μία σειρά συστάσεων στο Υπουργείο Υγείας σχετικά με το άσυλο της Λέρου, μεταξύ των οποίων ήταν ο αποϊδρυματισμός ενός αξιοσημείωτου αριθμού ασθενών και η τοποθέτησή τους σε προστατευόμενες κατοικίες στην ηπειρωτική χώρα (Madianos and Christodoulou, 2007). Το απαραίτητο θεσμικό πλαίσιο για την αλλαγή του ψυχιατρικού μοντέλου στη χώρα τίθεται με το Ν. 2071/1992 περί «Εκσυγχρονισμού και Οργάνωσης Συστήματος Υγείας», ο οποίος επικεντρωνόταν στην προάσπιση των δικαιωμάτων των ψυχικά ασθενών και στην εναρμόνιση του νομικού πλαισίου της ψυχιατρικής πρακτικής με τα σύγχρονα επιστημονικά επιτεύγματα. Ένας νόμος που θέτει τις βάσεις για την υλοποίηση μιας αποκεντρωμένης και τομεοποιημένης ψυχιατρικής περίθαλψης (Στυλιανίδης και συν., 2007:51).

Κεντρικός άξονας της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης ήταν η ανάπτυξη των υπηρεσιών υγείας της κοινότητας, των εξω-νοσοκομειακών μονάδων ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης, οι οποίες θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν χρόνιους ασθενείς που ήταν έγκλειστοι στα ψυχιατρικά ιδρύματα, σχεδιάζοντας ταυτοχρόνως δράσεις που θα συνέβαλαν στην ανάπτυξη αλληλεγγύης και στην καταπολέμηση στερεοτύπων και προκαταλήψεων για την ψυχική ασθένεια. Δίνεται εξίσου έμφαση στην ανάπτυξη υπηρεσιών ψυχικής υγείας που αποσκοπούν στην πρόληψη, στη διάγνωση, στη θεραπεία και στην περίθαλψη όχι μόνο των ατόμων που αντιμετωπίζουν ψυχοσυναισθηματικές διαταραχές, αλλά και ατόμων αυτιστικού τύπου, με μαθησιακές δυσκολίες και χρηστών εξαρτησιογόνων ουσιών (Γκιωνάκης και Χονδρός, 2005:40-55).

Ο Ν.2731/1999 προσέφερε το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο για την περαιτέρω εξέλιξη των μη κυβερνητικών οργανισμών. Προβλέπεται επίσης, η δημιουργία υπηρεσιών ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης (εξωτερικών δομών) και κοινωνικής, επαγγελματικής επανένταξης, με τη δημιουργία ειδικότερα των κοινωνικών συνεταιρισμών περιορισμένης ευθύνης-ΚοιΣΠΕ- (άρθρο 12 του Ν. 2716/99) που συνιστούν οικονομικές και θεραπευτικές μονάδες, σηματοδοτώντας τις προσπάθειες αποασυλοποίησης στη χώρα. Η λειτουργία τους εντάσσεται στις ευρωπαϊκές οδηγίες και στρατηγικές για τη βελτίωση της ψυχικής υγείας, η οποία ξεκίνησε με τον Κανονισμό 815/84 της Ε.Ε., με την Ελλάδα να υιοθετεί το μοντέλο που εφαρμόστηκε στην Ιταλική νομοθεσία.

Οι μονάδες αυτές ή ΚοιΣΠΕ είναι νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου με περιορισμένη ευθύνη των μελών τους, έχοντας εμπορική ιδιότητα. Μπορούν να είναι ταυτοχρόνως παραγωγικές, καταναλωτικές, εμπορικές, προμηθευτικές, μεταφορικές, τουριστικές, οικοδομικές, πιστωτικές, αναπτυξιακές, κοινωνικές, εκπαιδευτικές και πολιτιστικές μονάδες, όπως και να ασκούν οποιαδήποτε οικονομική δραστηριότητα (αγροτική, κτηνοτροφική, μελισσοκομική, αλιευτική, δασική, βιομηχανική, βιοτεχνική, ξενοδοχειακή, εμπορική, παροχής υπηρεσιών, κοινωνικής ανάπτυξης). Έχουν δηλαδή τη δυνατότητα να αναπτύσσουν οικονομική δραστηριότητα σε όλους τους τομείς της οικονομίας, εκτός αν για την άσκηση κάποιας δραστηριότητας προβλέπεται άλλος εταιρικός τύπος (άρθρο 12 παρ.2) (Κασσαβέτης,2010).

Αποτελούν Μονάδες Ψυχικής Υγείας και εντάσσονται στους Τομείς Ψυχικής Υγείας. Σε κάθε Τομέα Ψυχικής Υγείας μάλιστα, μπορεί να ιδρυθεί μόνο ένας ΚοιΣΠΕ. Ανάμεσα στα πλεονεκτήματα αυτών των μονάδων δεν είναι ότι δημιουργούν μόνο θέσεις εργασίας για ψυχικά πάσχοντες. Μέσα από το χαρακτήρα τους, συμβάλλουν στην κοινωνική ένταξη αυτών των ατόμων, κατοχυρώνοντας στην πράξη τα δικαιώματά τους, έχοντας εξίσου αντίκτυπο στην τοπική οικονομία (Αδάμ,2012:36).

Ο ΚοιΣΠΕ διοικείται και αναπτύσσει τη δράση του μέσα από τρία βασικά όργανα: τη γενική συνέλευση, το διοικητικό και το εποπτικό συμβούλιο. Ανώτερο όργανο του ΚοιΣΠΕ είναι η Γενική Συνέλευση (Γ.Σ.), που ελέγχει και εποπτεύει όλα τα όργανα της διοίκησης, στην οποία συμμετέχουν όλα τα μέλη και ψηφίζουν αυτοπροσώπως, εκτός αν στο καταστατικό δίνεται η ευκαιρία αντιπροσώπευσης με εξουσιοδότηση. Για τη σύστασή του, απαιτείται η υπογραφή του καταστατικού από δεκαπέντε (15) άτομα, το λιγότερο -εκατό (100) πρόσωπα, όταν πρόκειται για καταναλωτικό συνεταιρισμό- και άδεια σκοπιμότητας, που χορηγείται από το Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας, αφού ληφθούν υπόψη παράγοντες που σχετίζονται με τις προοπτικές δράσης του συνεταιρισμού. Το καταστατικό το οποίο ρυθμίζει τη λειτουργία, την οργάνωση και τους σκοπούς του συνεταιρισμού, εγκρίνεται από το Ειρηνοδικείο στην περιφέρεια του οποίου ο υπό ίδρυση συνεταιρισμός θα έχει την έδρα του (άρθρο 1 παρ.4 του Ν.1667/1986).

Η επωνυμία του περιλαμβάνει υποχρεωτικά τον όρο Κοινωνικός Συνεταιρισμός Περιορισμένης Ευθύνης και την έδρα δραστηριότητάς του. Τα ιδρυτικά μέλη γίνονται μέλη των ΚοιΣΠΕ, έπειτα από την υπογραφή του καταστατικού. Η εγγραφή νέων

μελών είναι πάντοτε ελεύθερη σε νομικά και φυσικά πρόσωπα που συγκεντρώνουν τις προϋποθέσεις του νόμου και του καταστατικού. Η ιδιότητα του μέλους αποκτάται από την απόφαση αποδοχής της αίτησης από το διοικητικό συμβούλιο, η οποία κοινοποιείται στον ενδιαφερόμενο μέσα σε 20 ημέρες από τη λήξη των εργασιών της, έχοντας το δικαίωμα προσφυγής στο Ειρηνοδικείο της περιφέρειας που εδρεύει ο συνεταιρισμός (Κασσαβέτης, 2010).

Υπάρχουν ειδικές διατάξεις που διέπουν την πολυεταιρικήτητα αυτών των μονάδων, όπως ορίζονται από την παρ.4 του άρθρου 12 του νόμου. Συγκεκριμένα, το 35% των μελών θα πρέπει να προέρχεται από την Α' κατηγορία (άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας) ενήλικες ή ανήλικες τουλάχιστον δεκαπέντε (15) ετών, σε ποσοστό μέχρι 45% μέλη από τη Β' κατηγορία (επαγγελματίες ψυχικής υγείας) και μέχρι 20% να ανήκουν στη Γ' κατηγορία (φυσικά και νομικά πρόσωπα, όπως δήμοι, κοινότητες, ΜΚΟ). Δεν μπορούν να γίνουν μέλη φυσικά ή νομικά πρόσωπα που μετέχουν σε άλλο Συνεταιρισμό με τον ίδιο ή παρεμφερή σκοπό, ο οποίος έχει την έδρα του στον ίδιο Τομέα Ψυχικής Υγείας. Μέλη της Α' κατηγορίας μπορούν να γίνουν άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας ανεξάρτητα από τη διαγνωστική κατηγορία, το στάδιο της νόσου και τη διαμονή τους. Δεν χρειάζεται να έχουν την ικανότητα για δικαιοπραξία κατά παρέκκλιση των διατάξεων του αστικού κώδικα και των νόμων περί συνεταιρισμών. Στον ίδιο νόμο (παρ.5) δύναται η δυνατότητα απασχόλησης και αμοιβής των μελών της Α' κατηγορίας, σύμφωνα με τον κανονισμό λειτουργίας του ΚοιΣΠΕ, ενώ σε καμία περίπτωση, δεν διακόπτεται η καταβολή οποιονδήποτε άλλων επιδομάτων, που ενδεχομένως λαμβάνουν (γήρατος, αναπηρίας, πρόνοιας, επανένταξης), τα οποία συνεχίζουν να τα λαμβάνουν μαζί με την αμοιβή τους από το συνεταιρισμό.

Τα μέλη του συνεταιρισμού απολαμβάνουν δικαιώματα, έχοντας και βασικές υποχρεώσεις απέναντι στο συνεταιρισμό. Τα δικαιώματά τους διέπονται από τις διατάξεις της παρ.2 του άρθρου 4 του Ν.1667/1986. Κάθε συνέταιρος συμμετέχει στη γενική συνέλευση με μία μόνο ψήφο, έχοντας επίσης το δικαίωμα λόγου, υποβολής προτάσεων και αιτήσεων σε αυτήν. Να ενημερώνεται για την πορεία των υποθέσεων του συνεταιρισμού και να παίρνει αντίγραφα των πρακτικών της γενικής συνέλευσης. Συμμετέχει στις συνεταιριστικές συναλλαγές, αφού κάθε συνέταιρος έχει δικαίωμα στα κέρδη, ανάλογα με τις συνεταιριστικές μερίδες και στο προϊόν εκκαθάρισης, εάν

προβλέπεται από το καταστατικό. Στις υποχρεώσεις του μέλους, είναι η καταβολή ενός ποσού, εκτός από την μερίδα του, ανάλογη προς την καθαρή περιουσία του συνεταιρισμού. Τα μέλη ευθύνονται και για χρέη του συνεταιρισμού που είχαν δημιουργηθεί πριν την εγγραφή τους, ενώ δεν φέρουν καμία ευθύνη για ότι προκύψει μετά την έξοδό τους από αυτόν. Τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις, υπό ίδιες προϋποθέσεις είναι ισότιμα για όλα τα μέλη. Αντίστοιχα, η απώλεια της ιδιότητας του μέλους υπεισέρχεται με την αποχώρηση, τη διαγραφή, το θάνατο και τη μεταβίβαση της συνεταιριστικής ομάδας. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η συνεταιριστική ιδιότητα δεν κληρονομείται, ούτε κληροδοτείται. Στους κληρονόμους αποδίδεται μόνο, η συνεταιριστική μερίδα (άρθρο 12 παρ.7 του Ν.2716/1999).

Ο πρώτος κοινωνικός συνεταιρισμός ιδρύεται το Νοέμβριο του 2002 στη Λέρο, απασχολώντας ψυχικά ασθενείς από το ψυχιατρικό νοσοκομείο της Λέρου, καθώς και άτομα της τοπικής κοινωνίας. Αποτελεί ένα από τα πιο επιτυχημένα μοντέλα ΚοιΣΠΕ, μέχρι και σήμερα, εξαιτίας κυρίως της συμμετοχής της τοπικής κοινότητας και των φορέων του νησιού στη λειτουργία του. Ο ΚοιΣΠΕ προχώρησε σε συνεργασίες με τους τοπικούς αγρότες, συντελώντας στην αύξηση της τοπικής παραγωγικής δραστηριότητας και στην ενίσχυση της οικονομικής και της κοινωνικής εξέλιξης. Σήμερα οι δραστηριότητές του περιλαμβάνουν κυλικείο, εργαστήριο ζαχαροπλαστικής –catering, μονάδα μελισσοκομίας, αλλά και εργαστήριο επεξεργασίας και τυποποίησης μελιού, πραγματοποιώντας παράλληλα κοινωνικές δράσεις.

Στα επόμενα τρία χρόνια ιδρύονται συνολικά δέκα (10) ΚοιΣΠΕ, με τον αριθμό τους σήμερα να ανέρχεται στους τριάντα (30), καταγράφοντας 3.300 οργανωμένους συνεταιριστές εκ των οποίων οι 1300 αντιμετωπίζουν σοβαρά ψυχοκοινωνικά προβλήματα. Το 2005 αξιολογούνται και χαρακτηρίζονται ως Πανευρωπαϊκή «Καλή Πρακτική» δημόσιας πολιτικής για την οικονομική και την κοινωνική επανένταξη των ψυχικά πασχόντων, ακριβώς λόγω των πολλαπλών θετικών χαρακτηριστικών τους, τα οποία είναι (Νικολάου,2014:254):

- Ενδυναμώνουν και κινητοποιούν την τοπική κοινωνία.
- Διευκολύνουν και προάγουν την «από κάτω προς τα πάνω» προσέγγιση στη λήψη αποφάσεων.
- Δημιουργούν φιλοσοφία «ολιστικής» προσέγγισης, στις διαδικασίες επανένταξης.

- Διευκολύνουν τη συμμετοχή στην απασχόληση και την πρόσβαση όλων σε πόρους, δικαιώματα, αγαθά και υπηρεσίες.

Το 2009 «ωριμάζει» η ιδέα για τη δημιουργία ενός δευτεροβάθμιου πανελλαδικού οργάνου, εκπροσώπησης των Κοινωνικών Συνεταιρισμών. Πράγματι, το 2011 ιδρύθηκε η Πανελλήνια Ομοσπονδία των Κοινωνικών Συνεταιρισμών Περιορισμένης Ευθύνης (ΠΟΚοιΣΠΕ), στην οποία συμμετέχουν όλοι οι ΚοιΣΠΕ της χώρας και αποτελεί το μοναδικό νομοθετημένο δευτεροβάθμιο όργανο εκπροσώπησης τους. Το ίδιο διάστημα, πραγματοποιούνται σημαντικές πρωτοβουλίες στη χρηματοδότηση των ΚοιΣΠΕ, όπως προκύπτει από την Έκθεση αξιολόγησης της Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης για την περίοδο 2000-2009, το οποίο τους επέτρεψε να αναπτύξουν την υλικοτεχνική τους υποδομή και να αυξήσουν κατά πολύ, την απασχόληση των ψυχικά νοσούντων σε αυτούς.

Το 2011, θεσπίζεται ο Ν. 4019/2011 περί «Κοινωνικής Οικονομίας και Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας», ο οποίος τροποποιήθηκε με το Ν. 4430/2016 «Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία και ανάπτυξη των φορέων της και άλλες διατάξεις». Σύμφωνα με αυτές τις διατάξεις, δημιουργούνται οι Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις (Κοιν.Σ.Επ.) Ένταξης. Αυτές οι νέες μορφές είναι νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου (ΝΠΙΔ), με περιορισμένη ευθύνη των μελών τους, όπου η ανάπτυξη και η εποπτεία τους ανήκει στο Υπουργείο Υγείας και ασκείται από την Διεύθυνση Ψυχικής Υγείας. Οι Κοιν.Σ.ΕΠ διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: (α) Κοιν.Σ. Επ. Ένταξης Ευάλωτων Ομάδων, οι οποίες επιδιώκουν την ένταξη στην οικονομική και στην κοινωνική ζωή, των ατόμων που ανήκουν στις Ευάλωτες Κοινωνικές Ομάδες και (β) Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης Ειδικών Ομάδων, οι οποίες επιδιώκουν την ένταξη στην οικονομική και στην κοινωνική ζωή των ατόμων που ανήκουν στις Ειδικές Ομάδες Πληθυσμού. Η λειτουργία τους εξυπηρετεί το σύνολο των αναγκών των μελών τους. Δεν εξυπηρετούν απλά τη θεραπευτική διαδικασία, συμβάλλουν και προωθούν την οικονομική, την κοινωνική και την επαγγελματική επανένταξη των ψυχικά πασχόντων.

Συνοψίζοντας, οι ΚοιΣΠΕ φαίνεται να παρουσιάζουν τον υψηλότερο βαθμό απασχόλησης ευάλωτων ομάδων, συμβάλλοντας εξίσου στην κοινωνική ένταξη αυτών των ατόμων. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις ή κοινωνικοί συνεταιρισμοί αποτελούν ένα πιστό «αντίγραφο» εργασιακού περιβάλλοντος ελεύθερης αγοράς, στις οποίες μπορούν να απασχοληθούν άτομα που βρίσκονται στο κοινωνικό περιθώριο και

«αποκλείονται» από την ελεύθερη αγορά εργασίας, λόγω κάποιων ιδιοτεροτήτων τους. Μέσα από την εργασία τους, τα άτομα με σοβαρά ψυχοκοινωνικά προβλήματα γίνονται ισότιμοι, ενεργοί πολίτες και όχι απλώς παθητικοί δέκτες, κατοχυρώνοντας στην πράξη τα δικαιώματά τους και έχοντας παράλληλα πρόσβαση σε βασικά κοινωνικά αγαθά (Νικολάου,2014:249-250). Είναι άλλωστε ενδεικτικό ότι ο αριθμός των εργαζομένων με μερική απασχόληση ή πλήρη απασχόληση φθάνει τους 1000 εκ των οποίων οι 520 ήταν άτομα με ψυχικές διαταραχές, με τον κύκλο εργασιών τους για το 2020 να υπερβαίνει τα 8,5 εκ. ευρώ.

Παρά το γεγονός ότι έχουν δημιουργήσει και διατηρήσει πολλές θέσεις απασχόλησης ατόμων με σοβαρά ψυχοκοινωνικά προβλήματα, ακόμα και σε περιόδους έντονων κοινωνικοοικονομικών μεταβολών, δεν μπορούν εντούτοις να ανταποκριθούν στο σύνολο των αναγκών των ατόμων αυτών. Υπάρχουν πολλές περιοχές της χώρας και Τομείς Ψυχικής υγείας στους οποίους δεν έχουν αναπτυχθεί ΚοιΣΠΕ, με τα αίτια να βρίσκονται στις χρόνιες δυσλειτουργίες του ελληνικού διοικητικού συστήματος. Δεν πρέπει επίσης να παραλείπεται ότι υπάρχουν άτομα με σοβαρά ψυχοκοινωνικά προβλήματα, τα οποία έχουν ικανότητες, δεξιότητες και υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο. Οι ΚοιΣΠΕ αδυνατούν να καλύψουν τις ανάγκες αυτών ατόμων, λόγω των συγκεκριμένων επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων, το οποίο δημιουργεί νέες προκλήσεις στον τρόπο λειτουργίας και οργάνωσής τους (Υπουργείο Υγείας,2023).

Συμπέρασμα

Οι Κοινωνικοί Συνεταιρισμοί Περιορισμένης Ευθύνης δεν παύουν να συνιστούν έναν καινοτόμο θεσμό στο χώρο της ψυχιατρικής, που κατάφερε να δημιουργήσει θέσεις εργασίας σε πάνω από χίλια άτομα, καταγράφοντας ετήσιο τζίρο, σχεδόν οκτώ εκατομμύρια. Σε αντίθεση με άλλες πρακτικές, ακολουθεί μία ολιστική παρέμβαση στις διαδικασίες επανένταξης, προσφέροντας ένα ευρύ πλαίσιο δραστηριοτήτων και συμβάλλοντας στη θεραπεία και στην οικονομική αυτοδυναμία των ψυχικά ασθενών. Είναι ένας θεσμός που ανταποκρίνεται στη φιλοσοφία της κοινωνικής αποκατάστασης, ενώ παράλληλα εναρμονίζεται και με τις κυρίαρχουσες κοινωνικές αντιλήψεις, έχοντας σαφή επιχειρηματική δραστηριότητα.

Μέσα από τη δημιουργία στοχευμένων θέσεων εργασίας, διαμορφώνουν ένα φιλικό περιβάλλον, το οποίο ανταποκρίνεται στις ιδιαιτερότητες και στις ανάγκες αυτής της πληθυσμιακής ομάδας. Η επαγγελματική αποκατάσταση αυτών των ατόμων, όπως και η γενικότερη εργασιακή εμπειρία που αποκτούν, βοηθά τα μέλη τους να αποκτήσουν νέες εμπειρίες, καθώς και ένα σταθερό επαγγελματικό προσανατολισμό, κατάλληλο και για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας, καθιστώντας τους σε οικονομικά και κοινωνικά ενεργούς πολίτες, ικανούς να προασπίζονται και να απολαμβάνουν τα δικαιώματά τους. Μία λειτουργία που συμβάλλει όχι μόνο στην οικονομική αυτοδυναμία των ψυχικά πασχόντων, αλλά και στη σταθεροποίησή τους και σε σημαντικό βαθμό στη βελτιστοποίηση τους.

Οι ΚοιΣΠΕ συνεργάζονται με την τοπική κοινότητα, παραγωγούς και φορείς προωθώντας τη γενικότερη κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της κοινότητας. Δραστηριότητες που προάγουν την πληροφόρηση της κοινής γνώμης απέναντι σε ζητήματα ψυχικής υγείας, καταπολεμώντας το στίγμα και τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού και περιθωριοποίησης, που επιφέρει. Στην πραγματικότητα, ο θεσμός αυτός μοιάζει να αντικαθιστά το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας, μιας και η λειτουργία του δεν περιορίζονται στη θεραπευτική του ιδιότητα και στην επίτευξη της λειτουργικότητας του ασθενούς. Συνιστά ταυτόχρονα, ένα μέσο κοινωνικοοικονομικής ενσωμάτωσης, που προάγει την ισότητα, την εργασιακή σταθερότητα και τα εκάστοτε κενά των κρατικών πολιτικών.

Η υψηλή φορολόγηση, η προείσπραξη του φόρου κερδών, σε συνδυασμό με τις καθυστερήσεις που παρατηρούνται στην καταβολή αποζημιώσεων από δημόσιους οργανισμούς διαμορφώνουν ένα «ασφυκτικό» περιβάλλον βιωσιμότητας του συνεταιρισμού. Εάν σε αυτούς τους παράγοντες προστεθεί η χαμηλή κεφαλαιακή τους βάση, η μη πρόσβασή τους σε δανειακά κεφάλαια, τα δημοσιονομικά μέτρα στον χώρο της υγείας, αλλά και η ελλιπής στελέχωσή τους, τότε γίνεται αντιληπτό ότι ο θεσμός αυτός «κινδυνεύει», αν όχι με διάλυση, να «μετατραπεί» σε ένα παθητικό περιβάλλον, παρόμοιο με εκείνα του παρελθόντος, αποτυγχάνοντας να ανταπεξέλθει στους σκοπούς λειτουργίας του και οδηγώντας σε ασυλοποιημένους ασθενείς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Bond, G.R., Drake, R.E., Mueser, K.T. and Becker, D.R., «An update on supported employment for people with severe mental illness», *Psychiatric Services*, 48:335-46, 1997.

Corrigan, P. and Watson, A., «The Paradox of Self-Stigma and Mental Illness», *Clinical Psychology Science and Practice*, 9: 35-53, 2002.

Corrigan, P., «How stigma interferes with mental health care», *American Psychologist*, 59: 614-625, 2004.

Corrigan, P.W., Markowitz, F.E. and Watson, A.C., «Structural levels of mental illness stigma and discrimination», *Schizophrenia Bulletin*, 30:481–491, 2004.

Foucault, M., *Η ιστορία της τρέλας*, Αθήνα: Ηριδανός, 2004.

Goffman, E., *Στίγμα: Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2001.

Hall, T., Kakuma, R., Palmer, L., Minas, H., Martins, J. and Kermode, M., «Social inclusion and exclusion of people with mental illness in Timor-Leste: a qualitative investigation with multiple stakeholders», *BMC Public Health*, 19:702, 2019.

Heinz, A., Müller, S., Wackerhagen, C. and Sartorius, N., «Inclusion as the goal of psychiatric care - impact of the UN convention on the rights of persons with disabilities», *Ethics in Medicine and Public Health*, 1: 300–305, 2015.

Luciano, A. and Meara, E., «Employment status of people with mental illness: national survey data from 2009 and 2010», *Psychiatric Services*, 65: 1201–1209, 2014.

Madianos, M.G. and Christodoulou, G.N., «Reform of the mental healthcare system in Greece, 1984–2006», *International Psychiatry*, 4:16-19, 2007.

Murphy, M. J., «Psychiatric Labeling in Cross-Cultural Perspective», *Science*, 191:1019-1028, 1976.

Pilgrim, D. and Rogers, A., *Κοινωνιολογία της Ψυχικής Υγείας και Ασθένειας*, Αθήνα: Τυπωθήτω- Γιώργος Δαρδανός, 2004.

Sartorius, N. and Schulze, H., *Reducing the stigma of mental illness: A report from the global programme of the World Psychiatric Association*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Αδάμ, Σ., *Κοινωνική οικονομία και ενεργητικές πολιτικές ένταξης: Αποτελέσματα έρευνας πεδίου σε κοινωνικές επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε., 2012.

Βασιλοπούλου, Δ., Κοινωνική εργασία και επαγγελματική επανένταξη ψυχικά ασθενών. Το παράδειγμα της ειδικής μονάδας αποκατάστασης & επαγγελματικής επανένταξης (ΕΜΑΕΕ) του Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Ψυχικής Υγιεινής (ΕΠΙΨΥ), στο Σ. Μαρτινάκη και Δ. Μπουρίκος (επιμ.), *Κοινωνική Εργασία και Ψυχική Υγεία*, Αθήνα: Βήτα, 2014.

Γκιωνάκης, Ν. και Χονδρός, Δ., «Η Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση στην Ελλάδα και η πρόσφατη πορεία της (πρόγραμμα «Ψυχαργώς»)», στο Α. Ζήση, Ν. Πολεμικός και Μ. Καϊλα (επιμ.), *Ψυχική Υγεία*, Αθήνα: Ατραπός, 2005.

Ζήση, Α., *Επανένταξη Χρόνιων Ψυχικά Πασχόντων: Εμπειρικά Ευρήματα, Νέες Προσεγγίσεις και Προοπτικές*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, 2002.

Καβουνίδη, Τ., «Τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού: Κοινωνικός αποκλεισμός, έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής», στο Η. Κατσούλης, Δ. Καραντινός, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη και Ε. Φρονίμου (επιμ.), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2005.

Κασσαβέτης, Δ., «Κοινωνικοί Συνεταιρισμοί», στο Συλλογικό έργο, *Τιμητικός τόμος καθηγητή Ιωάννη Βούλγαρη*, Αθήνα: Σάκκουλας, 2010.

Λέκκα, Β., *Ιστορία και Θεωρία της Ψυχιατρικής. Από τον Ιπποκράτη μέχρι το κίνημα της αντιψυχιατρικής και τον Michel Foucault*, Αθήνα: Futura-Μιχάλης Παπαρούνης, 2012.

Μάνος, Ν. (1997), *Βασικά στοιχεία Κλινικής Ψυχιατρικής*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1997.

Μπαϊρακτάρης, Κ., *Ψυχική Υγεία και Κοινωνική Παρέμβαση: εμπειρίες, συστήματα, πολιτικές*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2007.

Μπιλανάκης, Ν., *Ψυχιατρική Περίθαλψη και Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Οδυσσέας, 2004.

Νικολάου, Π., «Κοινωνικός Συνεταιρισμός και κοινωνική εργασία», στο Σ. Μαρτινάκη, Δ και Μπουρίκος (επιμ.), *Κοινωνική Εργασία και Ψυχική Υγεία*, Αθήνα: Βήτα, 2014.

Παπάνης, Ε. και Βίκη, Α., Επαγγελματικός προσανατολισμός ατόμων με ψυχικές διαταραχές: Πιλοτικό πρόγραμμα Ιδρύματος Κοινωνικής Πρόνοιας Αγιάσου «Η Θεομήτωρ», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 12: 129-144, 2007.

Παραδοτέο Π.β.1.2 (2013), Έκθεση αξιολόγησης των παρεμβάσεων εφαρμογής της Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης έτους 2012, στο πλαίσιο του έργου: «Αξιολόγηση κατά την διάρκεια (on going) της εφαρμογής του Εθνικού Σχεδίου Δράσης “ΨΥΧΑΡΓΩΣ” από το 2011μέχρι και το 2015». Διαθέσιμο στο <https://bit.ly/2VLzsZ5>.

Στυλιανίδης, Σ., Θεοχαράκης, Ν. και Χονδρός, Π.Χ., «Το μετέωρο βήμα της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα: Μία διαχρονική προσέγγιση με επίκαιρα ερωτήματα», *Αρχαιολογία & Τέχνες*, 105:45-54, 2007.

Συνήγορος του Πολίτη-στο, *Αυτεπάγγελτη έρευνα του Συνηγόρου του Πολίτη για την Ακούσια Νοσηλεία Ψυχικά Ασθενών: Ειδική Έκθεση*, 2007. Διαθέσιμο στο <https://www.synigoros.gr/resources/docs/206391.pdf>.

Υπουργείο Υγείας, *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Ψυχική Υγεία 2021-2030: 10 Άξονες για την προάσπιση της Ψυχικής Υγείας των πολιτών και τη βελτίωση των παρεχόμενων Υπηρεσιών Ψυχικής Υγείας στην Ελλάδα*, Αθήνα, 2023.

Κοινωνική αποστασιοποίηση εν μέσω Covid-19: Η περίπτωση του Τμήματος Οδοντιατρικής Α.Π.Θ.

Αναστασιάδου Πηνελόπη,¹ Σταύρος Χεριστανίδης,² Ανδρεάδης
Δημήτριος,³ Αθανάσιος Πουλόπουλος,⁴ Τσιρώνης Χρήστος⁵

Περίληψη

Η εργασία διερευνά τη στάση των φοιτητών του Τμήματος Οδοντιατρικής- Α.Π.Θ., απέναντι στην κοινωνική αποστασιοποίηση, λόγω Covid- 19, μέσω εμπειρικής έρευνας. Η πλειοψηφία των φοιτητών (62.5%) δήλωσε ότι βιώνει την καραντίνα με αρνητικά συναισθήματα, τα οποία αφορούν την αβεβαιότητα για την επάνοδο στην καθημερινότητα και τα μαθήματα, καθώς και το άγχος για τα οικονομικά και την κατάσταση της υγείας τους. Η πανδημία προκαλώντας αλυσιδωτές μεταβολές στην καθημερινότητα αποτέλεσε ένα καθολικό κοινωνικό γεγονός, καθώς εξακτινώθηκε σε διεθνή κλίμακα. Επιπλέον, δημιούργησε φόρτιση και εντάσεις, με επακόλουθα την επιβάρυνση της ψυχοσύνθεσης και την ανισορροπία της κανονικότητας, των οποίων η αποκατάσταση δεν είναι ευδιάκριτη ακόμα.

Λέξεις κλειδιά: Κοινωνική Αποστασιοποίηση, Covid-19, Προκλήσεις Πανδημίας, Οδοντιατρική Σχολή- Α.Π.Θ.

¹ Ε.Δι.Π., Εργαστήριο Στοματολογίας, Τμήμα Οδοντιατρικής, Διδάκτωρ Α.Π.Θ., Φοιτήτρια Κοινωνιολογίας- Πανεπιστήμιο Αιγαίου

² PhD, MSc (Env.Sc) MSc (QA/QC), Εργαστήριο Ατμοσφαιρικής Φυσικής, Τμήμα Φυσικής, Α.Π.Θ.

³ Αν. Καθηγητής, Εργαστήριο Στοματολογίας, Τμήμα Οδοντιατρικής, Α.Π.Θ.

⁴ Καθηγητής, Εργαστήριο Στοματολογίας, Τμήμα Οδοντιατρικής, Α.Π.Θ.

⁵ Αν. Καθηγητής, Τομέας Ηθικής και Κοινωνιολογίας, Τμήμα Θεολογίας, Α.Π.Θ.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τον Δεκέμβριο του 2019, εμφανίστηκε στην Κίνα ένας ανησυχητικός αριθμός κρουσμάτων πνευμονίας στην πόλη Wuhan της επαρχίας του Hubei, αναγκάζοντας την Κυβέρνηση να κηρύξει τη χώρα σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης. Σύντομα αναγνωρίστηκε ότι η ανωτέρω πνευμονία προκλήθηκε από το νέο κορονοϊό με το όνομα: Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus 2 (SARS-CoV-2), ο οποίος έγινε ευρέως γνωστός ως COVID-19 (Khanna et al., 2020). Οι πιο σοβαρές περιπτώσεις της νόσου του Covid - 19 δύνανται να αναπτύξουν πνευμονία, οξύ αναπνευστικό σύνδρομο και άλλες πολυσυστηματικές εκδηλώσεις, οδηγώντας συχνά στο θάνατο. Το στοιχείο το οποίο καθιστά την εν λόγω νόσο επικίνδυνη είναι το γεγονός των περιορισμένων θεραπευτικών επιλογών αντιμετώπισης, όπως και η ραγδαία επιδείνωση και η σοβαρότητα των συμπτωμάτων για ένα αξιοσημείωτο τουλάχιστον ποσοστό ασθενών. Επιπροσθέτως, παρατηρήθηκε άτομα να έχουν μολυνθεί με αυτόν τον κορονοϊό, όμως να μην έχουν εμφανίσει σημάδια μόλυνσης, παρόλο που οι ίδιοι μεταδίδουν τον ιό σε άλλους. Τέλος, είναι πλέον σαφώς καταγεγραμμένο το φαινόμενο της μεταλοιμώδους επίδρασης (long covid) με μια ευρεία γκάμα συμπτωματολογίας με δύσκολη αντιμετώπιση ενίοτε. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (Π.Ο.Υ.) οι ασυμπτωματικοί ασθενείς δύνανται να συμβάλουν σε μεγάλο βαθμό στην μετάδοση της νόσου, η οποία καθώς ξέσπασε από το Δεκέμβριο του 2019 έχει εξαπλωθεί σε σχεδόν κάθε χώρα του κόσμου (W.H.O. Coronavirus disease 2019 /Covid- 19: situation report – 127). Για αυτό το λόγο τον Μάρτιο του 2020, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, κήρυξε τη νόσο του Covid-19 ως πανδημία. Την άνοιξη του 2020, πολλές χώρες αποφάσισαν να εφαρμόσουν δραστικά μέτρα για τον περιορισμό του πρώτου κύματος της πανδημίας. Εξαιτίας του γεγονότος ότι η νόσος μπορεί να μεταδοθεί τόσο από τα άτομα που νοσούν όσο και από τα άτομα που δεν εμφανίζουν συμπτώματα (ασυμπτωματικοί), υιοθετήθηκε από τα κράτη η στρατηγική της μείωσης των κοινωνικών επαφών (social interaction). Έτσι, οι αρχές σε όλο τον κόσμο έθεσαν μέτρα περιορισμού ή καθολικής απαγόρευσης μετακινήσεων-δραστηριοτήτων ανά περιόδους (*lockdown- αναφέρεται και ως* καραντίνα- *quarantine*), σε μια προσπάθεια μείωσης της μετάδοσης και λοίμωξης. Επιπροσθέτως, χώροι μαζικής συνάθροισης όπως τα σχολεία, οι εκκλησίες, τα Πανεπιστήμια, τα εμπορικά καταστήματα, οι χώροι αναψυχής, αλλά και γενικότερα κάθε τόπος όπου θα μπορούσαν να συγχρωτιστούν οι

άνθρωποι, παρέμειναν σε καθεστώς μη λειτουργίας ή με τροποποιημένα περιοριστικά πλαίσια λειτουργίας.

Αναφορικά με την Ελλάδα οι αρχές επέβαλαν αυστηρά μέτρα “αποστασιοποίησης,” σύμφωνα με τις οδηγίες του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, (WHO. *Who announced COVID-19 outbreak a pandemic*) ή σύμφωνα με άλλες πηγές, μέτρα “φυσικής αποστασιοποίησης” (Τσιρώνης, 2020). Στις 27 Φεβρουαρίου του 2020, μια ημέρα μετά την επιβεβαίωση του πρώτου Covid-19 κρούσματος (Pavli et al 2020), η ελληνική κυβέρνηση πολύ έγκαιρα ανακοίνωσε την επίσημη ακύρωση των εορτασμών του καρναβαλιού και στις 11 Μαρτίου ανέστειλε τη λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, αφού θεωρήθηκε ότι η διακοπή λειτουργίας τους θα αναχαίτιζε την εξάπλωση της πανδημίας. Κατόπιν, περιορίστηκαν οι αεροπορικές μεταφορές προσώπων και επαύθη η λειτουργία διαφόρων χώρων συγχρωτισμού, όπως είναι τα καφέ, τα καταστήματα λιανικής πώλησης, οι βιβλιοθήκες, τα μουσεία, οι κινηματογράφοι κ.ά. Επιπλέον, η κυκλοφορία περιορίστηκε κατά τη διάρκεια της ημέρας, καθώς οι πολίτες είχαν το δικαίωμα να βγουν από το σπίτι τους μόνο για να πάνε στη δουλειά τους (συγκεκριμένες κατηγορίες), στο σούπερ μάρκετ, στο φαρμακείο, στο γιατρό, για να πραγματοποιήσουν μια σύντομη σωματική άσκηση σε εξωτερικούς χώρους, ή για μια σύντομη βόλτα με το κατοικίδιό τους, πάντα κοντά στην οικία τους. Για όλα τα ανωτέρω οι πολίτες όφειλαν να συμπληρώσουν την ειδική άδεια κυκλοφορίας με τα προσωπικά τους στοιχεία ή να στείλουν τηλεφωνικό μήνυμα σε ειδική τηλεφωνική γραμμή (13033), δηλώνοντας έναν από τους επιτρεπόμενους λόγους για έξοδο από το σπίτι, ενώ έπρεπε να φέρουν μαζί τους την ταυτότητα ή το διαβατήριό τους. Σημειώνεται ότι η παραβίαση των κανόνων κυκλοφορίας συνοδευόταν από ποινικές και οικονομικές κυρώσεις.

Ωστόσο, πέραν της υγειονομικής παραμέτρου (μετάδοση, νόσηση, θεραπευτική αντιμετώπιση, πρόληψη-εμβολιασμός) στο επίκεντρο των νεότερων μελετών τίθενται πλέον και οι ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις της πανδημίας (Leo 2020, Linnavalli and Kalland, 2021, Bland et al, 2022), καθώς καταγράφεται άμεση συσχέτιση της καραντίνας και της επιβολής αυστηρών μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης με τη διατάραξη της ψυχικής υγείας των ανθρώπων, αλλά και συνολικά διαταραχή της καθημερινότητας. (Omer et al 2020· Khanna et al., 2020· Khoo and Lantos, 2020). Πιο συγκεκριμένα τα άτομα που βρίσκονται σε καραντίνα βιώνουν αρνητικά συναισθήματα όπως άγχος, εκνευρισμό, φόβο, απογοήτευση, πλήξη, σύγχυση, θυμό, στρες, μοναξιά

(Khoo and Lantos, 2020) ενώ πανεπιστημιακή μελέτη των ΗΠΑ του Ψυχιατρικού τμήματος αναφέρει μέχρι και τάσεις αυτοκτονίας σε άτομα με ιστορικό ψυχιατρικών διαταραχών (Leo, 2020· Prado et al, 2023). Τέτοιες αρνητικές ψυχολογικές ενδείξεις επιδεινώνονται από ορισμένους παράγοντες, όπως είναι ο φόβος της λοίμωξης (Quadros et al, 2021) η δυσκολία πρόσβασης στην ιατρική περίθαλψη (Boccia et al 2020), ο πιθανός κοινωνικός στιγματισμός του/της ασθενούς που νόσησε από κορονοϊό (Khoo and Lantos, 2020), όπως και η επαγγελματική και οικονομική αβεβαιότητα λόγω της αναστολής των επαγγελματικών δραστηριοτήτων. Ωστόσο, αυτή η αναστολή της εργασίας και ο συνακόλουθος εγκλεισμός στο σπίτι αύξησε τα επίπεδα της ενδοοικογενειακής βίας, γι' αυτό και οι (Mazza et al, 2020) προτείνουν την εφαρμογή προληπτικών προγραμμάτων, τα οποία θα καταγράφουν το είδος της κακοποίησης (ψυχολογική, σωματική, σεξουαλική), ενώ ταυτόχρονα θα παρέχονται υπηρεσίες από εκπαιδευμένο διεπιστημονικό προσωπικό (ψυχιάτρων, ψυχολόγων, κοινωνικών και νομικών υπηρεσιών), (Mazza et al, 2020).

Ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις κατά τη διάρκεια των καραντίνας αντιμετώπισαν και τα νεότερα σε ηλικία άτομα, μεταξύ των οποίων είναι και οι φοιτητές/τριες των Πανεπιστημίων (Spatafora et al, 2022) καθώς απαιτήθηκε να περάσουν από παρατεταμένες περιόδους κοινωνικής απομόνωσης από τους συμφοιτητές, την οικογένειά τους, τους φίλους και τους καθηγητές τους, με παράλληλη μείωση των εισοδημάτων τους (λόγω αναστολής εργασίας των ιδίων ή των γονέων τους). Επιπροσθέτως, για τους φοιτητές Πανεπιστημίου, καταγράφηκε συσχέτιση μεταξύ των έντονων επιπέδων ανησυχίας για την ακαδημαϊκή τους απόδοση με την πανδημία, καθώς έπρεπε να προσαρμοστούν στην τηλεεκπαίδευση, μια νέα και πολύ διαφορετική μορφή εκπαίδευσης από αυτήν που είχαν συνηθίσει.

Υπό κανονικές συνθήκες, ο φοιτητικός βίος χαρακτηρίζεται από αλληλεπίδραση και συμμετοχή σε ποικίλες μαθησιακές αλλά και κοινωνικές δραστηριότητες, όπως συνάντηση φίλων για καφέ, για γεύμα και περίπατο, για θέατρο και κινηματογράφο, για μουσικές συναυλίες, για πολιτιστικές εκδηλώσεις, κ.ά. Επιπλέον, πολλοί φοιτητές εγγράφονται σε αθλητικές δραστηριότητες που προσφέρουν τα Πανεπιστήμια τους, αξιοποιώντας τον ελεύθερο χρόνο τους και απολαμβάνοντας μια καλύτερη ποιότητα ζωής. Ωστόσο, στην Ελλάδα η φοιτητική ζωή πέρασε σε μια φάση ραγδαίας (*βίαιης*) τροποποίησης από τον Μάρτιο του 2020, καθώς οι νέοι έπρεπε να επιστρέψουν στον τόπο καταγωγής τους ή να απομονωθούν στους εκάστοτε τόπους των σπουδών τους.

Με αυτή τη συνθήκη οι φοιτητές: α) διέκοψαν απότομα την κοινωνική τους καθημερινότητα χωρίς να γνωρίζουν πότε θα επανέλθουν στην προγενέστερη «κανονικότητα» (Karasmanaki and Tsantopoulos, 2021) και β) βίωσαν επίσης απότομα τον ψηφιακό μετασχηματισμό της εκπαίδευσης, καθώς όφειλαν να προσαρμοστούν στη διαδικτυακή μάθηση χωρίς προηγούμενη εκπαίδευση, προετοιμασία ή προειδοποίηση (Babicka-Wirkus et al. 2021).

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω δεδομένα, το ερώτημα που προκύπτει είναι εάν και πώς η εκτεταμένη καραντίνα επηρέασε την προσωπική και κοινωνική καθημερινή ζωή και ψυχολογία των προπτυχιακών φοιτητών. Ο σκοπός της παρούσας μελέτης περιελάμβανε τη διερεύνηση των προσωπικών, ψυχοκοινωνικών και εκπαιδευτικών προκλήσεων της καθημερινότητας που αναδείχθηκαν την περίοδο της καραντίνας λόγω Covid- 19 στους προπτυχιακούς φοιτητές του Τμήματος Οδοντιατρικής του Α.Π.Θ. στην Ελλάδα. Οι εν λόγω αντανakλάσεις χρήζουν προσοχής, καθώς οι γνώσεις σχετικά με τον αντίκτυπο της καραντίνας στη ζωή, την ψυχολογία και τις σπουδές των φοιτητών στο εκάστοτε εθνικό πεδίο, μπορούν να αποτελέσουν για τους υπεύθυνους κρατικούς λειτουργούς εργαλείο ανάπτυξης και χάραξης στρατηγικών σχεδίων σε έκτακτες περιόδους κρίσεων π.χ. πανδημίας (Karasmanaki and Tsantopoulos, 2021) επ' ωφελεία του συνόλου των φοιτητών, της γνώσης και της προόδου μιας κοινωνίας.

2. ΥΛΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΙ

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο να αποτυπώσει με τη βοήθεια της κοινωνικής έρευνας (ερωτηματολόγιο) στους φοιτητές/τριες του Οδοντιατρικού Τμήματος του ΑΠΘ κατά το Ακαδημαϊκό έτος 2020-2021, την άποψή τους «για το πώς βιώνουν την κοινωνική αποστασιοποίηση και την απαγόρευση της κυκλοφορίας λόγω Covid-19». Η εμπειρική έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη χρήση ανώνυμου ερωτηματολογίου, το οποίο αποτελείται από ερωτήσεις που αποτυπώνουν τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων και από 13 κλειστές-δομημένες ερωτήσεις.

Στο ερωτηματολόγιο της έρευνας ο έλεγχος KMO και Bartlett's test (καταλληλότητα των ερωτήσεων της έρευνας) για τον άξονα 'Κοινωνική αποστασιοποίηση' κατέγραψε την τιμή 0.780. Υψηλές KMO και Bartlett's test τιμές στον έλεγχο (μεγαλύτερες του 0.7) εξασφαλίζουν υψηλές τιμές των συσχετίσεων, δεδομένου ότι θα εμφανίζουν στατιστική σημαντικότητα ($p < .001$). Αναφορικά με τον συντελεστή Cronbach's Alpha (συνοχή

μεταξύ των ερωτήσεων της έρευνας) αυτός κατέγραψε τιμή μεγαλύτερη από 0.70 και συγκριμένα: 0.792 στοιχείο ενδεικτικό της εσωτερικής συνοχής/συσχέτισης των ερωτήσεων της έρευνας τόσο μεταξύ τους όσο και με τον άξονα (ΠΙΝΑΚΑΣ 1).

Οι απαντήσεις καταγράφονται με βάση την κλίμακα Likert scale με επιλογές «*από διαφωνώ απολύτως*» έως «*συμφωνώ απολύτως*», τις οποίες ο/η ερωτώμενος/η επιλέγει στο αντίστοιχο τετράγωνο σύμφωνα με την απάντηση που θεωρεί ως αντιπροσωπευτική. Για την κατασκευή του ερωτηματολογίου, πραγματοποιήθηκε ανασκόπηση της διεθνούς και ελληνικής βιβλιογραφίας, όπως και αναζήτηση επιστημονικών άρθρων, μέσα από τη βάση δεδομένων Google Scholar με τις λέξεις κλειδιά: «Social Distancing», «Quarantine, Questionnaire», «Pandemic Covid-19», «Impacts of social distancing», «COVID-19 -social isolation», «COVID-19- negative psychology», «COVID-19 -University Students». Το εν λόγω ερωτηματολόγιο, λόγω πανδημίας, ενσωματώθηκε στην ειδική φόρμα Google Forms, τηρώντας όλα τα επιστημολογικά κριτήρια αξιοπιστίας, όπως αυτά καταγράφονται στην έρευνα των Tsironis, et al (2021) και απεστάλη τον Φεβρουάριο του 2021 στους φοιτητές, που παρακολούθησαν μέσω της πλατφόρμας zoom το μάθημα: «Ιστορία και Εξέλιξη της Υγείας της Στοματικής Περιοχής» (158 άτομα), ώστε εθελοντικά και μόνο όποιος ήθελε να το απαντήσει [κωδικός μαθήματος 100104S με υπεύθυνο τον Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Ανδρεάδη Δημήτριο του τμήματος Οδοντιατρικής του Α.Π.Θ.]. Τα δεδομένα της έρευνας τέθηκαν σε επεξεργασία με τη βοήθεια του λογισμικού στατιστικής επεξεργασίας MICROSOFT EXCEL IBM SPSS STATISTICS 24.

Η Επιτροπή Δεοντολογίας του Τμήματος Οδοντιατρικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης μετά από μελέτη των δεδομένων της έρευνας βεβαίωσε ότι αυτή ανταποκρίνεται στις αρχές κανονισμού Δεοντολογίας της Επιτροπής Ερευνών του Α.Π.Θ., σχετικά με τις προβλεπόμενες τυποποιημένες πρακτικές για κοινωνική έρευνα (Αριθμό πρωτοκόλλου: 104/27-01-2021). Παράλληλα, οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν ότι η έρευνα συντάσσεται με τον Γενικό Κανονισμό Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, ενώ τονίστηκε ότι τα αποτελέσματα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για επιστημονικούς σκοπούς.

KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.

,780

Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	371,400
	df	78
	Sig.	,000

Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
,792	,781	13

(Πίνακας 1: KMO, Bartlett's test & Cronbach's Alpha)

3. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Από τους/τις 158 φοιτητές/τριες ανταποκρίθηκαν θετικά στην έρευνα οι 100 φοιτητές/τριες. Στο σύνολο των 100 ερωτηθέντων φοιτητών/τριών προέκυψαν τα εξής δεδομένα ως προς τα δημογραφικά στοιχεία:

1	Οι φοιτήτριες ήταν 76 (ποσοστό 76% του δείγματος) και οι φοιτητές 24 (ποσοστό 24% του δείγματος)
2	58% των φοιτητών/τριών είναι 18- 21 ετών 42% είναι 22- 24 ετών
3	60% των φοιτητών/τριών έχουν τη Θεσσαλονίκη ως μόνιμη κατοικία 40% μένει σε άλλες πόλεις της Ελλάδος και την Κύπρο
4	91% των φοιτητών/τριών δήλωσε ελληνική υπηκοότητα 9% των φοιτητών/τριών ελληνική και άλλη
5	72% των φοιτητών/τριών δήλωσε 1ο- 2ο έτος 28% 3 ^ο και μεγαλύτερο έτος
6	Κατά την περίοδο της καραντίνας συγκατοικούσαν: το 38% με 2 έως 4 άτομα το 20% με 1 άτομο το 18% με τους γονείς το 14% έμεναν μόνοι/ες το 10% με 5 ή περισσότερα άτομα.

Όσο αφορά τις 13 κλειστού τύπου ερωτήσεις, οι οποίες περιέγραφαν τις προκλήσεις της καθημερινότητας λόγω κορονοϊού με ποικίλα αρνητικά χαρακτηριστικά [ΠΙΝΑΚΑΣ 2], τα αποτελέσματα έχουν ως εξής:

26.9%	«συμφώνησε απολύτως»
35.6 %	«συμφώνησε»
ΣΥΝΟΛΟ=62.5%	

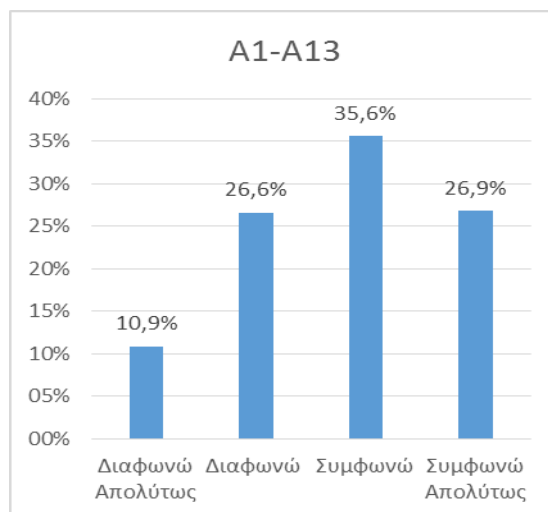
10.9 %	«διαφώνησε απολύτως»
26.6%	«διαφώνησε»
ΣΥΝΟΛΟ=37.5%	

[Γράφημα 1]

Συνεπώς, για την κατάσταση της καραντίνας λόγω Covid – 19, η πλειοψηφία των φοιτητών (62.5%) δήλωσε ότι τη βιώνει με αρνητικά συναισθήματα και πιο συγκεκριμένα :

Συναισθήματα προσωπικού χαρακτήρα , όπως αναστάτωση, ανησυχία στεναχώρια κ.ά (ερώτηση 1-8)
Συναισθήματα ανυπομονησίας για την επάνοδο στην καθημερινότητα και τις σπουδές (ερώτηση 9, 13)
Συναίσθημα άγχους για την πιθανή μείωση του εισοδήματος (ερώτηση 10)
Συναίσθημα φόβου για την υγεία τους λόγω πανδημίας (ερώτηση 11)
Συναίσθημα αγωνίας για την διάθεση/αποτελεσματικότητα του φαρμάκου/εμβολίου κατά του Covid-19 (ερώτηση 12)

[ΠΙΝΑΚΑΣ 2]

(Γράφημα 1: Προκλήσεις κοινωνικής αποστασιοποίησης λόγω πανδημίας)

ΒΙΩΝΩ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΟΣΤΑΣΙΟΠΟΙΗΣΗ:	
1	Με αναστάτωση, ανησυχία στεναχώρια
2	Με απογοήτευση, απαισιοδοξία, απελπισία
3	Με απόγνωση, τρόμο, πανικό
4	Με θλίψη, μελαγχολία, stress, κατάθλιψη
5	Με ανασφάλεια, αβεβαιότητα, φόβο, ανησυχία για το μέλλον των σπουδών μου
6	Με θυμό, αγανάκτηση, καταπίεση, αίσθημα ανελευθερίας
7	Με αποξένωση, απομόνωση, μοναξιά
8	Με πλήξη, ρουτίνα, βαρεμάρα, αδιαφορία
9	Με ανυπομονησία για την επάνοδο στην κανονικότητα (κοινωνικές σχέσεις, κοινωνικές δράσεις, αθλητικές δραστηριότητες κ.ά.)
10	Με άγχος για την πιθανή μείωση των οικονομικών πόρων μου (μείωση εισοδήματος γονιών, δικά μου εισοδήματα, ανεργία κ.ά)
11	Με φόβο για την υγεία μου, όπως και την υγεία των οικείων μου (οικογένεια, συγγενείς, φίλοι κ.ά) λόγω κορονοϊού
12	Με άγχος και αγωνία για την διάθεση/αποτελεσματικότητα του φαρμάκου/εμβολίου
13	Με εκνευρισμό, καθώς θέλω να συνεχίσω δια ζώσης τις σπουδές και τη συμμετοχή μου, στον Πανεπιστημιακό βίο.

(ΠΙΝΑΚΑΣ 2)

Στους περιορισμούς της έρευνας δηλώνεται ότι το ερωτηματολόγιο αποτυπώνει τις απόψεις των φοιτητών/τριών του συγκεκριμένου Τμήματος (θετικής κατεύθυνσης), οπότε γίνεται κατανοητό ότι μια προσπάθεια γενίκευσης των συμπερασμάτων θα ήταν άστοχη, καθώς το ερευνητικό δείγμα δεν αντανακλά το σύνολο των φοιτητών/τριών. Η μελλοντική συμπερίληψη και σύγκριση ενός μεγαλύτερου δείγματος και από άλλα αντίστοιχα τμήματα στην Ελλάδα ή και στο διεθνές πεδίο, θα εμπλουτίσει σημαντικά τα αποτελέσματα της ανάλυσης.

4. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Στην παρούσα έρευνα με τις προκλήσεις και τα δυσμενή χαρακτηριστικά της κοινωνικής αποστασιοποίησης λόγω πανδημίας, συνάχθηκε το 62.5% των φοιτητών/τριών της Οδοντιατρικής Σχολής του Α.Π.Θ. Στο διεθνές πεδίο αναφορικά με τις προκλήσεις της καθημερινότητας λόγω Covid – 19 αναφέρονται στην έρευνά τους οι Blake et al (2021), τονίζοντας ότι η κοινωνική αποστασιοποίηση και η απομόνωση των φοιτητών, πέρα από την γενική ανησυχία, το αυξημένο άγχος και την κακή διάθεση, σχετίζεται κυρίως με την ψυχική υγεία τους. Βεβαίως, η μοναξιά στους φοιτητές θα μπορούσε να μετριαστεί μέσα από ποικίλες δράσεις, όπως είναι η εστίαση στην επικοινωνία και ενδεχομένως στην καθιέρωση κοινωνικών δραστηριοτήτων με τις απαραίτητες μεταξύ τους αποστάσεις (Blake et al, 2021). Τις ίδιες απόψεις καταθέτουν και οι Aleman, Sommer (2022), αναφέροντας ότι η κοινωνική αποστασιοποίηση κατά τη διάρκεια της πανδημίας Covid-19 ήταν σαν δόκοπο μαχαίρι, καθώς μείωσε μεν τον κίνδυνο μόλυνσης, αλλά ταυτόχρονα αύξησε φαινόμενα, όπως η μοναξιά. Η μοναξιά ωστόσο, δεν είναι μόνο μια δυσάρεστη κατάσταση, αλλά επηρεάζει με τη σειρά της την ψυχολογική ευεξία, προκαλώντας χαμηλή αυτοεκτίμηση, υψηλά επίπεδα θυμού, φόβου, και αρνητικής διάθεσης και συνακολούθως χαμηλά επίπεδα αισιοδοξίας. Οι συγγραφείς πρότειναν μοντέλα προληπτικής στρατηγικής για τη μείωση της μοναξιάς, που θα ωφελούσαν σημαντικά τους ενδιαφερόμενους, τόσο στη σωματική όσο και στην ψυχική υγεία, όπως για παράδειγμα να επιτραπούν ορισμένες μορφές κοινωνικής αλληλεπίδρασης (σε απόσταση 1,5 μέτρου) με συγγενείς εκτός οικίας. Ωστόσο, σε μια γερμανική έρευνα μεταξύ φοιτητών του Πανεπιστημίου τονίζεται ότι οι περισσότεροι νέοι στήριζαν την κοινωνική αποστασιοποίηση, καθώς γνώριζαν ότι με αυτό τον τρόπο θα προστάτευαν κυρίως τους ηλικιωμένους στο εγγύς αλλά και ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον (Rieger, 2020). Μια άλλη διάσταση δίνει η έρευνα του Sachi (2021) από

την Ιαπωνία, όπου οι πρωτοετείς μεταπτυχιακοί φοιτητές επέδειξαν αξιοσημείωτη ανθεκτικότητα, μετατρέποντας την πρόκληση της καραντίνας, σε δημιουργική ευκαιρία μάθησης.

Ωστόσο, πέρα από την καραντίνα, οι κάτωθι προεκτάσεις αυτής της πανδημίας, συνδέονται εξίσου με τις προκλήσεις της καθημερινότητας των φοιτητών:

ΕΙΝΑΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ: Αν ανατρέξουμε στην Ιστορία, οι πανδημίες της πανώλης και της χολέρας διαδόθηκαν αρχικά κατά μήκος των εμπορικών και στρατιωτικών οδών. Στη συνέχεια, η γεωγραφική εξάπλωση των παθογόνων παραγόντων ακολούθησε τη μετακίνηση του ανθρώπινου πληθυσμού μέσω των σιδηροδρομικών δικτύων, των πλοίων και των αεροπορικών ταξιδιών. Στις μέρες μας, η παγκοσμιοποίηση της αγοράς, η ελεύθερη μετακίνηση ανθρώπων και αγαθών, οι αυξημένες επαφές μεταξύ ανθρώπων και ζώων (μέσω του κυνηγιού, του εμπορίου εξωτικών κατοικίδιων ζώων), η μεταβολή του φυσικού περιβάλλοντος των ξενιστών (χρήση γης για τη γεωργία και την αστικοποίηση) αυξάνουν περαιτέρω την πιθανότητα εξάπλωσης μολυσματικών ασθενειών και την ταχύτητα με την οποία διαδίδονται σε όλο τον κόσμο (Piret, Boivin, 2021). Παρομοίως, η πανδημία του Covid-19, ενώ ξεκίνησε από την επαρχία Γουχάν (Wuhan) της Κίνας εξαπλώθηκε παγκοσμίως με αστραπιαία ταχύτητα σχεδόν σε όλες τις χώρες, αναγκάζοντας περίπου 3 δισεκατομμύρια πολίτες να παραμείνουν στις οικίες τους, λόγω των περιοριστικών μέτρων (lockdown) (Δεμερτζής, 2021: 232). Ως εκ τούτου τα παγκόσμια προβλήματα δεν έχουν χώρο και τόπο και συνακόλουθα οι κίνδυνοι (risks), όπως για παράδειγμα η υπερθέρμανση του πλανήτη, η ρύπανση και η πανδημία του Covid-19, είναι καθολικοί (Pietrocola et al., 2021). [Οι ερωτήσεις 1- 13 στον ΠΙΝΑΚΑ 1 της παρούσας έρευνας δηλώνουν την παγκοσμιότητα/ οικουμενικότητα των προκλήσεων, λόγω πανδημίας].

ΕΙΝΑΙ ΑΒΕΒΑΙΗ: Η νόσος «Χ», δεν είναι- μέχρι στιγμής- μια πραγματική ασθένεια που προκαλείται από έναν γνωστό παράγοντα, αλλά μια υποτιθέμενη πηγή της επόμενης πανδημίας που θα μπορούσε να έχει καταστροφικές επιπτώσεις στην ανθρωπότητα. Γνωρίζοντας το εύρος των επιβλαβών επιπτώσεων που μπορεί να έχει μια πανδημία στην ανθρωπότητα, μετά την επιδημία του ιού Έμπολα, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (Π.Ο.Υ.) αποφάσισε να αφιερώσει εξαιρετικά υψηλούς πόρους στον εντοπισμό, τη μελέτη και την καταπολέμηση πιθανών μελλοντικών επιδημιών (Huremonić, 2019). Σύμφωνα με τους Piret, Boivin (2021), η εξάπλωση των ασθενειών

αναμένεται να αυξηθεί στο μέλλον, ενώ οι επιδημίες και οι πανδημίες θα εμφανίζονται επίσης πιο συχνά με νέες προκλήσεις για τη δημόσια υγεία (Piret, Boivin 2021).

Ωστόσο, για τον Ulrich Beck (1992) οι προκλήσεις συνιστούν τις άγνωστες και ακούσιες συνέπειες μιας κοινωνίας που βρίσκεται σε ρίσκο (*Risk Society*) (Beck, 1992: 22). Η διακύβευση συνίσταται στα αποτελέσματα ανθρωπογενών και φυσικών παραγόντων που σε μια πλανητικά διασυνδεδεμένη γη απειλούν δυνητικά το σύνολο της ανθρωπότητας. Τα αποτελέσματα αυτά είναι δραστικά και μεταδίδονται ταχύτατα μέσω της συνεχούς αλληλεπίδρασης του τοπικού με τον παγκόσμιο παράγοντα σε όλο το φάσμα της ανθρώπινης ζωής. Για την παραδοσιακή ή και τη βιομηχανική κοινωνία η αβεβαιότητα αυτή αναφερόταν στα αποτελέσματα της δράσης του φυσικού περιβάλλοντος (εξωτερικό ρίσκο: π.χ. κακή σοδειά, πλημμύρες, λιμοί, πανούκλα κ.ά.), ενώ η αβεβαιότητα της κοινωνίας στη νεωτερική εποχή αναφέρεται στους εξωγενείς - κυρίως- παράγοντες λόγω της αποσταθεροποίησης που προκαλεί η ίδια η ανθρώπινη δράση (για παράδειγμα η παγκόσμια βιομηχανική ανάπτυξη έχει ως αποτέλεσμα την κλιματική αλλαγή). Κοντολογίς, οι θεμελιώδεις ανησυχίες της κοινωνίας μετατοπίστηκαν από την ανάπτυξη και εφαρμογή της τεχνολογίας, στη διαχείριση των ρίσκων που σχετίζονται με αυτές τις τεχνολογίες. Ο Άντονι Γκίντενς (2002) χαρακτηριστικά αναφέρει: «αρχίσαμε να ανησυχούμε λιγότερο για το τι μπορεί να μας κάνει η φύση και περισσότερο γι' αυτό που έχουμε κάνει στη φύση» (Γκίντενς 2002: 56, 59, 63, 64). Απέναντι σε αυτά τα προβλήματα το αίσθημα ανασφάλειας των ανθρώπων, παρόλη τη φαινομενική ασφάλεια (τουλάχιστον στις βιομηχανικές και πλούσιες περιοχές), είναι ένα τίμημα που πρέπει να πληρωθεί. Όπως το τίμημα της πανδημίας το οποίο επιβράδυνε απότομα την ανθρώπινη δράση, προκαλώντας το αίσθημα της αβεβαιότητας (Pietrocola et al., 2021).

Υπ' αυτό το πρίσμα, σύμφωνα με τον Δεμερτζή (2021), η πανδημία του Covid-19 «εκδηλώνεται ως η πεμπτουσία της κοινωνίας της διακινδύνευσης» (Δεμερτζής, 2021: 232) για τους εξής λόγους: 1. Δημιούργησε απότομα νέα διαρρύθμιση στην ατομική και κοινωνική συμπεριφορά των πολιτών λόγω περιοριστικών μέτρων σε όλο τον κόσμο (lockdown, καραντίνα, κοινωνική αποστασιοποίηση, κρατικές παρεμβάσεις) (Biroli et al., 2021), 2. Δημιούργησε μεταβολές στον εργασιακό τομέα (τηλεργασία, τηλεεκπαίδευση) (Χριστοδουλάκης, 2021: 135-137), 3. Δημιούργησε επιπτώσεις στο εμπόριο, στον τουρισμό, στις μεταφορές, στον πρωτογενή τομέα και στη βιομηχανική παραγωγή, με συνακόλουθο κίνδυνο απώλειας εργασίας, εισοδήματος ή μείωσης

μισθού. 4. Ανέδειξε την αποδυνάμωση του υγειονομικού τομέα, ο οποίος υπό το βάρος της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης εμφανίστηκε απροετοίμαστος, παρά το γεγονός ότι η εμφάνιση ενός νέου μολυσματικού παράγοντα θα μπορούσε να είχε προβλεφθεί μέσα από τον παραδειγματισμό της μακράιωνης ιστορίας των προηγούμενων πανδημιών (Κοντιάδης, 2020: 13, 18). Επί αυτού ο Δεμερτζής (2021) αναφέρει: «κατά μια έννοια η ανθρώπινη ιστορία είναι ιστορία πανδημιών» (Δεμερτζής, 2021: σ. 243).

5. Ανέδειξε την αδυναμία του ανθρώπου να ελέγχει με απολύτως προβλέψιμο τρόπο τις δυνάμεις της φύσης προς όφελός του, παρά την συνεχή εξελισσόμενη γνώση και την πρόοδο της τεχνολογίας. Άλλωστε κατά τον Κοντιάδη (2020): «η τεχνολογία δεν εγγυάται την τιθάσευση του φονικού ιού» (Κοντιάδης, 2020: 23, 38). Αντιθέτως, η τεχνολογία χρησιμοποιήθηκε από κυβερνήσεις σχεδόν σε όλον τον κόσμο (Κίνα, Σιγκαπούρη, Ισραήλ, Ευρώπη, Αμερική, Ρωσία, Νότια Κορέα), ώστε μέσω smartphones να ελέγχεται η διασπορά της πανδημίας με τον άμεσο εντοπισμό πολιτών που είναι θετικοί στον ιό Covid-19. Βεβαίως, η εν λόγω πρακτική αναζωπύρωσε εκ νέου τις συζητήσεις περί ατομικών και πολιτικών ελευθεριών των πολιτών.

6. Δημιούργησε φόβο, θλίψη, (Χρηστάκης, 2020: 157, 268-269), ανασφάλεια, αγωνία στους πολίτες για τη ζωή τους, αλλά και για την απώλεια του ελέγχου των συνθηκών της (οικονομία- εργασία – κοινωνικές σχέσεις) (Κοντιάδης, 2020: 15-16). Ο Μπάουμαν (2009) χαρακτηριστικά αναφέρει: *«Στο βαθμό που οι κίνδυνοι παραμένουν κατεξοχήν ευμετάβλητοι, αλλόκοτοι και επιπόλαιοι, είμαστε οι καθιστοί στόχοι – λίγα είναι τα πράγματα που μπορούμε να κάνουμε, εάν μπορεί να γίνει κάτι, για να το αποτρέψουμε. (...). Η αβεβαιότητα σημαίνει φόβος»* (Μπάουμαν 2009: 157-158). Ωστόσο, σύμφωνα με τον Τσιρώνη (2013): *«Η αβεβαιότητα είναι το φυσικό περιβάλλον του ανθρώπινου βίου – είναι όμως η ελπίδα της υπέρβασης της αβεβαιότητας που αποτελεί την κινητοποιό δύναμη των ανθρώπινων επιδιώξεων»* (Τσιρώνης 2013: 269).

6. Η παγκόσμια πανδημία αποκάλυψε μια από τις κατακλυσμιαίες αλλαγές οι οποίες συντελούνται τις τελευταίες δεκαετίες, όπως είναι: η κλιματική αλλαγή, η διατροφική κρίση, οι μετακινήσεις πληθυσμών, τα παγκόσμια ελλείμματα στη δημόσια υγεία, η τεχνητή νοημοσύνη, το διαδίκτυο, οι βιοϊατρικοί πειραματισμοί κ.ά. Σύμφωνα με τον Κοντιάδη (2020): *«πρόκειται (...) για έναν κατακερματισμένο κόσμο που ήταν ήδη εκεί και που με την πλανητική υγειονομική κρίση αποκαλύφθηκε ενιαίος μπροστά στα μάτια μας, εκδιπλώνοντας όλες τις πτυχές του»* (Κοντιάδης 2020: 15, 20-21, 28).) [Οι ερωτήσεις 5, 10, 11, 12 στον ΠΙΝΑΚΑ 1 της παρούσας έρευνας δηλώνουν την αβεβαιότητα, λόγω πανδημίας].

ΕΙΝΑΙ ΤΡΑΥΜΑΤΙΚΗ: Η ευρεία διάδοση του COVID-19 έχει θέσει τα συστήματα υγειονομικής περίθαλψης υπό σημαντική πίεση παγκοσμίως. Ένας μεγάλος αριθμός ασθενών χρειάστηκε να εισαχθεί ταυτόχρονα σε νοσοκομεία για εντατική θεραπεία. Τα διαθέσιμα κρεβάτια, οι αναπνευστήρες και το προσωπικό συχνά δεν ήταν επαρκή για να αντιμετωπίσουν αυτή τη συνεχιζόμενη έκτακτη ανάγκη (Bassareo et al, 2020). Η θνησιμότητα κατέστη υψηλή και γι' αυτό δραματικές εικόνες γεμάτων νοσοκομείων με ασθενείς που έφεραν αναπνευστήρα κατέκλυσαν τις ειδήσεις παγκοσμίως, ενώ την ίδια ώρα οι πολίτες παρακολουθούσαν στους δέκτες τους το κομβόι των φορητών με τα φέρετρα στη περιοχή της Βόρειας Ιταλίας ή της Αμερικής, τα φορητά ψυγεία και τους μαζικούς τάφους. Υπάρχουν βέβαια και οι πολίτες οι οποίοι έχουν προσβληθεί από τη νόσο και τη διαχειρίζονται στην οικία τους, απομονωμένοι, ευάλωτοι και ανασφαλείς.

Παράλληλα δε, λόγω των περιοριστικών μέτρων καταγράφονται εικόνες από άδειες πλατείες και δρόμους μικρών και μεγάλων πόλεων. Την ίδια περίοδο στο δημόσιο λόγο κυριάρχησαν οι ορολογίες: «αόρατος εχθρός, άμυνα, επίθεση, φονικός ιός, πόλεμος». Στον 'πόλεμο' αυτό κατά του 'αοράτου εχθρού' εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι μην έχοντας την επιλογή του αποχαιρετισμού, «θρήνησαν» για την αναπάντεχη απώλεια των αγαπημένων τους προσώπων, (Δεμερτζής, 2021: 234-236, 238)- ιδιαίτερα τα παιδιά που έμειναν ορφανά- ενώ εικάζεται ότι δεν πέρασαν τον πλήρη 'κύκλο' του θρήνου, με άγνωστες έως τώρα επιπτώσεις στον ψυχισμό, αλλά και στην κοινωνική τους επανάκαμψη (Cagande et al, 2022). Τούτων λεχθέντων, αυτή η υγειονομική κρίση, ως καθολικό ιστορικό γεγονός και ως αθροιστική δυστοκία συνάμα, τείνει να προσλάβει διαστάσεις συλλογικού κοινωνικού τραύματος (Δεμερτζής, 2021: 234-236, 238). *[Οι ερωτήσεις 1-8, 11, 12 στον ΠΙΝΑΚΑ 1 της παρούσας έρευνας δηλώνουν τις τραυματικές επιπτώσεις στον ψυχισμό των φοιτητών, λόγω πανδημίας].*

ΕΓΓΙΡΕΙ ΝΕΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ: Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (Π.Ο.Υ.) σε ανακοίνωσή του επισήμανε ότι οι εργαζόμενοι στον τομέα της υγείας κινδυνεύουν περισσότερο από τις μολυσματικές ασθένειες το πρώτο μάλιστα εξάμηνο της πανδημίας του κορονοϊού νόσησαν αρκετοί υγειονομικοί με θνησιμότητα περίπου 1.5%. Βεβαίως, καταστάσεις επιπρόσθετου κινδύνου για τη ζωή τους αποτελούν η ψυχολογική και σωματική επιβάρυνση και κόπωση, λόγω μεγάλου φόρτου εργασίας που συντελεί στην *επαγγελματική τους εξουθένωση* (Παπασταύρου, 2021). Επί αυτής

της πραγματικότητας, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (Π.ΟΥ.) εξήγγειλε το 2021 ως το Διεθνές Έτος Εργαζομένων Υγείας και Φροντίδας (*International Year of Health and Care Workers -YHCW*) προς αναγνώριση της συνολικής προσφοράς τους (WHO. Year of Health and Care Worker). Κατά τη διάρκεια, ωστόσο, της προσφοράς υπηρεσιών εν μέσω πανδημίας, δημιουργήθηκαν απροσδόκητες προκλήσεις στον ηθικό/αξιακό κώδικα των επαγγελματιών υγείας. Καθώς οι εισαγωγές ασθενών ήταν ιδιαίτερα αυξημένες μετατοπίστηκε το κέντρο βάρους προς την ηθική της δημόσιας υγείας, η οποία στόχο έχει τη μείωση του κινδύνου προς όφελος της κοινωνίας στο σύνολό της, ενίοτε εις βάρος της προσωπο-κεντρικής φροντίδας, η οποία εστιάζει στην εξατομικευμένη φροντίδα και τις ανάγκες του ασθενούς (Παπασταύρου, 2021).

Σύμφωνα με τα ανωτέρω, η εμβάθυνση των σπουδών Υγείας σε μαθήματα ανθρωπιστικής κατεύθυνσης, θα μπορούσε να εμπλουτίσει τις γνώσεις των μελλοντικών επαγγελματιών υγείας με τις ποικίλες κοινωνικό - ηθικές παραμέτρους και αξίες, οι οποίες περιστοιχίζουν το πρόσωπο του ασθενούς. Ενδεικτικά, τα πεδία που θα μπορούσαν να μελετηθούν είναι τα εξής: 1. Κοινωνιολογία της Υγείας, 2. *Ηθική, Κοινωνική Ηθική, Φιλοσοφική Ηθική και Βιοηθική (προκλήσεις βιοτεχνολογίας και ασθενείς)*, 3. Νομικά ζητήματα και Υγεία.² Η ανωτέρω διεπιστημονική προσέγγιση στα ζητήματα της υγείας και της ασθένειας δεν νοούνται βεβαίως μέσα από το πρίσμα του συγκεκρισμού, αλλά όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Τσιρώνης (2015): «*κάθε επιστήμη διατηρεί την αυτονομία της ως προς την αναφορά της, το πεδίο καλλιέργειας, της μεθόδου, της γλώσσας, των ερμηνευτικών σχημάτων και την εν γένει γραμματική του λόγου της. Η σύγκλιση είναι στο πεδίο προσέγγισης του ανθρώπινου βίου σε προσωπικό και συλλογικό επίπεδο και στην προσφορά αρχών κατανόησης και ερμηνείας της ανθρώπινης δράσης στο κοινωνικό πεδίο*» (Τσιρώνης, 2015: 108). [Οι ερωτήσεις 11, 12 στον ΠΙΝΑΚΑ 1 της παρούσας έρευνας δηλώνουν τις υγειονομικές προκλήσεις με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι οι φοιτητές, λόγω πανδημίας].

ΔΗΜΙΟΥΡΓΕΙ ΝΕΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ: Ο όρος τηλεργασία αναφέρεται στην επιτέλεση εκπαιδευτικού ή άλλου έργου, η οποία πραγματοποιείται εκτός του συνήθους χώρου εργασίας με τη χρήση τεχνολογιών των πληροφοριών και των

² Ενδεικτικά βλ. Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής. Τμήμα Νοσηλευτικής. «Κοινωνιολογία της Υγείας και της Ασθένειας». Πρόσβαση 21/12/2022 στο: <http://nurs.uniwa.gr/course/koinoniologia-tis-ygeias-kai-tis-astheneias/>

τηλεπικοινωνιών. Χάρη στις νέες τεχνολογίες, οι πολίτες μπορούν να εργάζονται από οποιαδήποτε τοποθεσία και να μην απαιτείται να είναι παρόντες με φυσική παρουσία στο χώρο της δουλειάς τους. Η εν λόγω εργασία γίνεται όλο και πιο δημοφιλής, ειδικά μετά το ξέσπασμα της πανδημίας Covid-19. Η κοινωνική αποστασιοποίηση άλλαξε το εργασιακό περιβάλλον από τη μια μέρα στην άλλη, καθώς επιχειρήσεις και οργανισμοί κλήθηκαν να υιοθετήσουν ξαφνικά και γρήγορα την εξ αποστάσεως εργασία (Vasic, 2020). Συχνά ωστόσο, οι εργαζόμενοι στην εν λόγω εργασία αναφέρονται ως «ψηφιακοί νομάδες», καθώς μπορούν να εργαστούν σχεδόν οπουδήποτε, οποτεδήποτε, χάρη στην πανταχού παρουσία της ψηφιακής υποδομής και της τεχνολογικής προόδου, με επιπτώσεις όμως στην ζωή τους, καθώς τα όρια εργασίας και ελεύθερου χρόνου είναι δυσδιάκριτα (Hermann, Paris, 2020).

Η τηλεργασία/ηλεκπαίδευση εφαρμόστηκε και σε όλες τις Εκπαιδευτικές βαθμίδες στην Ελλάδα, λόγω των σχετικών περιοριστικών μέτρων. Η ηλεκπαίδευση:

1. αναπληρώνει το μάθημα, δεν έχει όμως την ίδια δυναμική που παρέχει η φυσική συνύπαρξη και αλληλεπίδραση, εντός του διδακτικού χώρου,
2. προϋποθέτει ότι οι οικογένειες διαθέτουν τα τεχνητά /ηλεκτρονικά μέσα
3. η εργαστηριακή πρακτική χωλαίνει, ειδικά στις σχολές Υγείας, όπως είναι το Τμήμα Οδοντιατρικής Α.Π.Θ., καθώς σύμφωνα με τον Χριστοδουλάκη (2021) «διεκπεραιώνεται με τρόπο που δεν είναι επαρκής και παιδαγωγικός»
4. για να περάσει η ηλεκπαίδευση (τηλεργασία/τηλεπικχειρείν) σε ένα πιο εξελιγμένο επίπεδο χρειάζονται νέες υποδομές, τεχνητή υποστήριξη, θεσμικές προϋποθέσεις, και επαρκείς επενδύσεις σε ψηφιακά δίκτυα υψηλών ταχυτήτων (Χριστοδουλάκης, 2021: 137-138). [Οι ερωτήσεις 5,13 στον ΠΙΝΑΚΑ 1 της παρούσας έρευνας δηλώνουν τις νέες εκπαιδευτικές προκλήσεις/αβεβαιότητες των φοιτητών, λόγω πανδημίας].

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αποτελεί γεγονός ότι ποικίλα ζητήματα ταλανίζουν την ελληνική κοινωνία, μεταξύ των οποίων και η πανδημία του Covid-19. Αυτή η πανδημία, προκαλώντας φόβο, ανασφάλεια και δυσλειτουργίες στην καθημερινότητα των φοιτητών, αλλά και σχεδόν

σε όλες τις εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου, αποτέλεσε μια παγκόσμια κρίση με αναμφισβήτητες προκλήσεις. Υπό αυτό το πρίσμα θεωρείται επιβεβλημένη: α) η επαγρύπνηση του Υγειονομικού Τομέα για την πρόληψη και την προάσπιση του αγαθού της υγείας β) η εκπαίδευση και η εστίαση των Λειτουργιών Υγείας στη προσωπο-κεντρική φροντίδα των ασθενών και γ) η συνεχής προετοιμασία του Ακαδημαϊκού προσωπικού και των φοιτητών στις μεθόδους της τηλεεκπαίδευσης. Τα ανωτέρω, ως προλείανση του εδάφους, είναι το καλύτερο όπλο απέναντι στις αβεβαιότητες, καθώς όπως αναφέρει ο Κοντιάδης (2020:30): «η υγειονομική κρίση θα επιστέφει συνέχεια σε μια κυκλική πορεία της ιστορίας».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Γκίντενς Α., *Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών, Πώς επιδρά η παγκοσμιοποίηση στη ζωή μας*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002.
- Δεμερτζής Ν., «Η Πανδημία Ως Τραύμα», στο Θ. Γεωργακόπουλος (επιμ.) *Οι ιδέες της Πανδημίας. 15 κείμενα για το πώς ο κορονοϊός αλλάζει την Ελλάδα και τον κόσμο*, διαΝΕΟσις, Αθήνα, 2021.
- Κοντιάδης Ξ., *Πανδημία, Βιοπολιτική και Δικαιώματα. Ο κόσμος μετά τον Covid-19*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2020.
- Μπάουμαν Ζ., *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2009.
- Παπασταύρου Ε., «Η ηθική της φροντίδας στο μικροσκόπιο της πανδημίας», *Το βήμα του Ασκληπιού*, 20 (2), 96-100, 2021, πρόσβαση στο: <https://www.vimaasklipiou.gr/images/upload/various/files/8585845114884575749zOQgaRTzMwMhryLM8FLEM8585911634439320856.pdf>
- Τσιρώνης Ν. Χ., *Ο καταναλωτισμός στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία. Τομές στο έργο του Z. Bauman*, Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη, 2013.
- Τσιρώνης Ν. Χ., «Ηθική - Θρησκεία - Κοινωνική Θεωρία: Περί ηγεμονίας και σύγκλισης», *Culture and research*, Vol. 4, 2015, ανακτήθηκε από: <https://ejournals.lib.auth.gr/culres/article/view/4642/4740>.
- Τσιρώνης Ν.Χ., «Μη μου άπτου: Οι κοινωνίες μας μετά την πανδημία». Εφημερίδα Μακεδονία, 11/05/2020, πρόσβαση: 12/04/2022 στο: <https://www.makthes.gr/mi-moy-aptoy-oi-koinonies-mas-meta-tin-pandimia-280033>.
- Χρηστάκης Ν., *Το βέλος του Απόλλωνα*, Κάκτος, Αθήνα, 2020.
- Χριστοδουλάκης Ν., «Η Επανεκκίνηση Της Οικονομίας Μετά Την Πανδημία», στο Θ. Γεωργακόπουλος (επιμ.) *Οι ιδέες της Πανδημίας. 15 κείμενα για το πώς ο κορονοϊός αλλάζει την Ελλάδα και τον κόσμο*, διαΝΕΟσις, Αθήνα, 2021.

Ξενόγλωσση

- Aleman A. Sommer I., «The silent danger of social distancing», *Psychological Medicine* 52, 789–790, 2022, <https://doi.org/10.1017/S0033291720002597>.
- Babicka-Wirkus A, Wirkus L, Stasiak K, Kozłowski P., «University students' strategies of coping with stress during the coronavirus pandemic: Data from Poland». *PLOS ONE* 16(7), 2021, e0255041. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0255041>
- Bassareo PP, Melis MR, Marras S, Calcaterra G., «Learning from the past in the COVID-19 era: rediscovery of quarantine, previous pandemics, origin of hospitals and national healthcare systems, and ethics in medicine», *Postgraduate Medical Journal*, 96, 633-638, 2020.
- Beck, U., «*Risk society: towards a new modernity*», Sage, London, 1992.
- Biroli P., Bosworth S., Della Giusta M., Di Girolamo A., Jaworska S., Vollen J., «Family Life in Lockdown», *Frontiers in psychology*, 12, 687570, 2021, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.687570>
- Blake H, Knight H, Jia R, Corner J, Morling JR, Denning C, Ball JK, Bolton K, Figueredo G, Morris DE, Tighe P, Villalon AM, Ayling K, Vedhara K. «Students' Views towards Sars-Cov-2 Mass Asymptomatic Testing, Social Distancing and Self-Isolation in a University Setting during the COVID-19 Pandemic: A Qualitative Study». *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(8):4182, 2021. <https://doi.org/10.3390/ijerph18084182>
- Bland, A. R., Roiser, J. P., Mehta, M. A., Sahakian, B. J., Robbins, T. W., Elliott, R., «The impact of COVID-19 social isolation on aspects of emotional and social cognition», *Cognition & emotion*, 36(1), 49–58, 2022, <https://doi.org/10.1080/02699931.2021.1892593>.
- Boccia S., Ricciardi W., Ioannidis JPA., «What Other Countries Can Learn From Italy During the COVID-19 Pandemic». *JAMA Intern Med.*, 180 (7), 927–928, 2020, doi:10.1001/jamainternmed .1447.
- Cagande C, Marwaha R, Rahmani M, Gogineni RR., «Children Orphaned Due to COVID-19 Pandemic: Learning from the Past and Preparing for Their Future», *World Soc Psychiatry*, 4, 101-5, 2022.
- Hermann I., Paris C.M., «Digital Nomadism: the nexus of remote working and travel mobility». *Inf Technol Tourism* 22, 329–334, 2020, <https://doi.org/10.1007/s40558-020-00188-w>
- Huremović D., «Brief History of Pandemics. Pandemics Throughout History», στο: *Psychiatry of Pandemics. A Mental Health Response to Infection Outbreak* (p. 7-28), Springer, USA, 2019.
- Karasmanaki E., Tsantopoulos G., «Impacts of social distancing during COVID-19 pandemic on the daily life of forestry students», *Children and Youth Services Review*, 120, 1-7, 2021, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105781>
- Khanna R. C., Cicinelli M. V., Gilbert S. S., Honavar S. G., Murthy G., «COVID-19 pandemic: Lessons learned and future directions», *Indian journal of ophthalmology*, 68(5), 703–710, 2020, https://doi.org/10.4103/ijo.IJO_843_20

- Khoo E.J. , Lantos J.D., «Lessons learned from the COVID-19 pandemic», *Acta Paediatr*, 109, 1323-1325, 2020, <https://doi.org/10.1111/apa.15307>.
- Leo S., «The impact of the COVID-19 pandemic on suicide rates», *QJM: An International Journal of Medicine*, 113, (10), 707–712, 2020, <https://doi.org/10.1093/qjmed/hcaa202>
- Linnavalli T., Kalland M., «Impact of COVID-19 Restrictions on the Social-Emotional Wellbeing of Preschool Children and Their Families». *Education Sciences*, 11(8), 435, MDPI AG., 2021, <http://dx.doi.org/10.3390/educsci11080435>
- Mazza M., Marano G., Lai C., Janiri L., Sani G., «Danger in danger: Interpersonal violence during COVID-19 quarantine», *Psychiatry Research*, 289, 2020.
- Omer SB., Malani P, del Rio C., «The COVID-19 Pandemic in the US: A Clinical Update», *JAMA*, 323(18), 1767–1768, 2020, doi:10.1001/jama.2020.5788.
- Pavli A., Smeti P., Papadima K., Andreopoulou A., Hadjianastasiou S., Triantafyllou E., Vakali A., Kefaloudi C., Pervanidou D., Gogos C., Maltezou, H. C., «A Cluster of COVID-19 in Pilgrims to Israel», *Journal of Travel Medicine*, 27, 2020, <https://doi.org/10.1093/jtm/taaa102>
- Pietrocola M., Rodrigues E., Bercot F., Schnorr S., «Risk Society and Science Education», *Sci & Educ* 30, 209–233, 2021, <https://doi.org/10.1007/s11191-020-00176-w>
- Piret J., Boivin G., «Pandemics Throughout History», *Front. Microbiol.*, 11 (631736), 1-16, 2021, doi: 10.3389/fmicb.2020.631736.
- Prado AdS, Kohls E, Baldofski S, Bianchi AS, Trindade LIP, et al., «How are Brazilian university students coping with the COVID-19 pandemic? Results of an online survey on psychosocial well-being, perceived burdens, and attitudes toward social distancing and vaccination». *PLOS ONE* 18(4): e0284190, 2023, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0284190>
- Quadros S, Garg S, Ranjan R, Vijayasarathi G and Mamun MA, «Fear of COVID 19 Infection Across Different Cohorts: A Scoping Review», *Front. Psychiatry* 12, 708430, 2021, doi: 10.3389/fpsyt.2021.708430
- Rieger MO., «What Makes Young People Think Positively About Social Distancing During the Corona Crisis in Germany»? *Front. Sociol.*, 5, 61, 2020, doi: 10.3389/fsoc.2020.00061.
- Sachi Ando, «University teaching and learning in a time of social distancing: A sociocultural perspective», *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 31, 1-4, 435-448, 2021, DOI: 10.1080/10911359.2020.1814928
- Spatafora, F., Matos Fialho, P.M., Busse, H., Helmer, S.M., Zeeb, H.; Stock, C., Wendt, C., Pischke, C.R., «Fear of Infection and Depressive Symptoms among German University Students during the COVID-19 Pandemic: Results of COVID-19 International Student Well-Being Study», *Int. J. Environ. Res. Public Health* 19, 1659, 2022, <https://doi.org/10.3390/ijerph19031659>
- Tsironis, C.N., Sylaiou, S., Stergiou, E., «Risk, faith and religious tourism in second modernity: Visits to Mount Athos in the covid-19 ERA», *Journal of Heritage Tourism*, 17(5), p.p. 516–532, 2021, <https://doi.org/10.1080/1743873x.2021.2007252>.

Vasic M., «Challenges of teleworking during the Covid-19 pandemic», *Anali Ekonomskog Fakulteta U Subotici*, 56 (44), 63-79, 2020, <https://doi.org/10.5937/AnEkSub2044063V>.

W.H.O., (World Health Organization), «Year of Health and Care Worker 2021», ανακτήθηκε 07/02/2022 από: <https://www.who.int/campaigns/annual-theme/year-of-health-and-care-workers-2021>.

W.H.O., (World Health Organization), «Coronavirus disease 2019 (Covid- 19): situation report - 127», ανακτήθηκε 22/04/2021 από: [https:// apps.who. int/iris/bitstream /handle/ 10665/ 332232/ nCoVsitrep26May2020-eng.pdf?sequence=1](https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/332232/nCoVsitrep26May2020-eng.pdf?sequence=1)

W.H.O. (World Health Organization), «Who announced COVID-19 outbreak a pandemic», ανακτήθηκε 22/04/2021 από: [https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies /coronavirus-covid-19/news/news/2020/3/who-announces-covid-19-outbreak-a-pandemic](https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/news/news/2020/3/who-announces-covid-19-outbreak-a-pandemic)

Ποσοτικές και Ποιοτικές Διαστάσεις της Εργασιακής Ανασφάλειας στον Ελληνικό Δημόσιο Τομέα

Λεωνίδας Μαρούδας¹ και Φωτεινή Ρουμελιώτη ²

Περίληψη

Η διερεύνηση των επιπέδων ποσοτικής και ποιοτικής εργασιακής ανασφάλειας των εργαζόμενων του Ηλεκτρονικού Ενιαίου Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης (e-ΕΦΚΑ), του μεγαλύτερου ασφαλιστικού οργανισμού στην Ελλάδα, καθώς και η συσχέτιση τους με συγκεκριμένους δημογραφικούς και εργασιακούς παράγοντες, συνιστούν τον κύριο στόχο του παρόντος άρθρου. Τα υψηλά ποσοστά εργασιακής ανασφάλειας που αναδείχθηκαν από την εμπειρική μας έρευνα, προφανώς έχουν άμεση σχέση με την πληθώρα των εργασιακών μεταβολών που βίωσαν οι εργαζόμενοι του δημόσιου τομέα, εξαιτίας της ελληνικής οικονομικής κρίσης, καθώς και της εφαρμογής των τριών Ελληνικών Μνημονίων Οικονομικών και Χρηματοπιστωτικών Πολιτικών. Τα αποτελέσματα της έρευνας αμφισβητούν τη στερεοτυπική αντίληψη της απόλυτης επαγγελματικής ασφάλειας των δημόσιων υπαλλήλων, καθώς διαπιστώθηκε ότι οι συμμετέχοντες, εμφανίζουν υψηλά επίπεδα ανησυχίας, τα οποία δεν συνδέονται μόνο με την υποβάθμιση συγκεκριμένων πτυχών της απασχόλησής τους (ποιοτική ανασφάλεια), αλλά και με την απώλεια της ίδιας της θέσης εργασίας τους (ποσοτική ανασφάλεια).

Λέξεις κλειδιά: Αίτια εργασιακής ανασφάλειας, ποσοτικές και ποιοτικές διαστάσεις της εργασιακής ανασφάλειας, δημόσιος τομέας, e-ΕΦΚΑ.

¹ Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών

² Υποψήφια Διδασκώρισα, Πανεπιστήμιο Πατρών

Εισαγωγή

Μέχρι τη δεκαετία του 1980 η εργασιακή ανασφάλεια ήταν συνδεδεμένη σχεδόν αποκλειστικά με τους εργαζόμενους στον ιδιωτικό τομέα, καθώς οι απασχολούμενοι του δημοσίου, σε παγκόσμιο επίπεδο, δεν επηρεάζονταν από τις αστάθειες της αγοράς εργασίας και από τα δυσάρεστα συναισθήματα της αβεβαιότητας και του ανταγωνισμού στον χώρο εργασίας (Clark & Postel-Vinay, 2009). Εντούτοις, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, το ιδεολογικό ρεύμα της Νέας Δημόσιας Διοίκησης, που ξεκίνησε σχεδόν ταυτόχρονα στις Η.Π.Α. και το Η.Β., στόχευσε στην εισαγωγή πρακτικών του ιδιωτικοοικονομικού μανάτζμεντ στη δημόσια διοίκηση, προκειμένου αφενός μεν να εξοικονομηθούν κρατικοί πόροι, αφετέρου δε να αυξηθεί η επίβλεψη και να ενισχυθούν οι μηχανισμοί συμμόρφωσης στο εσωτερικό των δημόσιων οργανώσεων (Exworthy & Halford, 1999; Gruening, 2001). Έτσι οι δημόσιοι υπάλληλοι άρχισαν να νιώθουν για πρώτη φορά αισθήματα εργασιακής αβεβαιότητας και ανασφάλειας.

Όσον αφορά τους εργαζόμενους στον Ελληνικό δημόσιο τομέα, συνιστούν την «...πιο δραματική περίπτωση κρατικών μεταρρυθμίσεων, όχι μόνο εντός της Ε.Ε., αλλά και μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ» (Ιοαννου, 2013). Κατά συνέπεια, στο άρθρο μας σκοπεύουμε στην ανάλυση του φαινομένου της εργασιακής ανασφάλειας στον ελληνικό δημόσιο τομέα και στην επισήμανση των αλλαγών στις συνθήκες απασχόλησης που το προκάλεσαν. Πιο συγκεκριμένα, μέσω μιας εμπειρικής έρευνας, επιδιώκεται η κατανόηση των αντιλήψεων των δημόσιων υπαλλήλων σχετικά με τα επίπεδα τόσο της ποσοτικής όσο και της ποιοτικής εργασιακής ανασφάλειας. Το άρθρο περιλαμβάνει πέντε ενότητες: στην πρώτη περιγράφονται η έννοια και οι διαστάσεις της εργασιακής ανασφάλειας, στη δεύτερη παρουσιάζεται το μοντέλο της Νέα Δημόσιας Διοίκησης και η εφαρμογή του στον ελληνικό δημόσιο τομέα, ενώ στην τρίτη προβάλλονται οι επιδράσεις της εργασιακής ανασφάλειας στον δημόσιο τομέα. Στην τέταρτη ενότητα εκθέτονται η

μεθοδολογία και τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας και στην πέμπτη ενότητα παρουσιάζονται τα ερευνητικά συμπεράσματα.

Έννοια και διαστάσεις της εργασιακής ανασφάλειας

Η έννοια της εργασιακής ανασφάλειας γνωρίζει πληθώρα ορισμών. Ένας εκ των πρώτων και ευρέως αποδεκτών, την περιγράφει ως την αντιληπτή αδυναμία του ατόμου να ελέγξει ή να αποτρέψει γεγονότα, τα οποία ενδεχομένως απειλούν τη διατήρηση και τη συνέχεια της εργασιακής του κατάστασης (Greenhalgh & Rosenblatt, 1984). Ομοίως, οι Davy, Kinicki και Scheck (1997) θεωρούν την εργασιακή ανασφάλεια ως την προσδοκία που νιώθει ένας εργαζόμενος αναφορικά με τη μη μεταβολή της θέσης εργασίας του, ενώ οι Sverke, Hellgren και Näswall (2002) την καθορίζουν ως τη συνολική αγωνία για τη μελλοντική διάρκεια της εργασίας. Συνοπτικά, ο εργαζόμενος αφενός μεν αισθάνεται ανασφάλεια, διότι διακατέχεται από την αίσθηση ότι οι τρέχοντες όροι απασχόλησής του, η σταθερότητα της εργασίας του και η συνέχεια της επαγγελματικής του σχέσης με τον εργοδότη του, πιθανώς να βρίσκονται σε κίνδυνο, αφετέρου δε αντιλαμβάνεται την ανικανότητά του να επέμβει και να εμποδίσει την όποια πιθανή δυσάρεστη εξέλιξη.

Η ερμηνεία της εργασιακής ανασφάλειας δεν περιορίζεται αποκλειστικά στην έλλειψη ασφάλειας σχετικά με την απώλεια μιας θέσης εργασίας, αλλά μπορεί να επεκτείνεται και στην απειλή που αισθάνεται ο εργαζόμενος για την απώλεια κάποιων σημαντικών πτυχών της απασχόλησής του (Greenhalgh & Rosenblatt, 1984). Άρα ο όρος της εργασιακής ανασφάλειας περιλαμβάνει δύο διαστάσεις: την «ποσοτική» (quantitative) που συνδέεται αποκλειστικά με την πιθανότητα στέρξης της ίδιας της απασχόλησης και την «ποιοτική» (qualitative) που αναφέρεται στην ενδεχόμενη απώλεια ουσιαστικών χαρακτηριστικών της απασχόλησης, όπως η μισθολογική ή ιεραρχική υποβάθμιση, η μείωση των ευκαιριών για προσωπική ανάπτυξη, η αφαίρεση της δυνατότητας λήψης πρωτοβουλιών και η επιδείνωση των υφισταμένων εργασιακών συνθηκών (Callea, et al., 2016; Hellgren, et al., 1999). Εναλλακτικά, έχει προταθεί η μετονομασία της ποσοτικής ανασφάλειας σε

«ανασφάλεια κατοχής εργασίας» (job tenure insecurity), και της ποιοτικής ανασφάλειας σε «ανασφάλεια της θέσης εργασίας» (job status insecurity) (Gallie, Felstead, Green & Inanc, 2017). Όπως προκύπτει από τη μελέτη της βιβλιογραφίας η πλειοψηφία των ερευνών εστιάζει κυρίως στην ποσοτική ανασφάλεια χωρίς να δίνεται η απαραίτητη έμφαση στην ανάλυση και στη μελέτη των επιπτώσεων της ποιοτικής ανασφάλειας, καθώς παρέχεται ιδιαίτερη σημασία στον πιθανό ακούσιο τερματισμό της απασχόλησης και αγνοείται η αγωνία, το άγχος και ανησυχία που μπορεί να βιώνει ένας εργαζόμενος σχετικά με το αν θα μειωθεί ο μισθός του, αν θα προαχθεί ή αν θα αλλάξουν οι εργασιακές του συνθήκες (Gallie et al., 2017; Green, 2009).

Έννοια και πρακτικές της Νέας Δημόσιας Διοίκησης

Αναγνωρίζοντας τη συμβολή της Νέας Δημόσιας Διοίκησης (Ν.Δ.Δ.) στην ανάπτυξη του αισθήματος εργασιακής ανασφάλειας των εργαζομένων σε δημόσιους φορείς, η παρούσα ενότητα περιλαμβάνει την περιγραφή και την ανάλυση του θεωρητικού υποβάθρου της συγκεκριμένης έννοιας. Το μοντέλο της Ν.Δ.Δ. περιέχει ένα σύνολο από προϋποθέσεις αναφορικά με τον τρόπο οργάνωσης και διαχείρισης των δημόσιων οργανισμών, ούτως ώστε να λειτουργούν με πιο «αγοραίες διαδικασίες» (Diefenbach, 2009). Επομένως, η Ν.Δ.Δ. αφορά την αλλαγή του παραδοσιακού τρόπου διοίκησης στον δημόσιο τομέα, με την εισαγωγή επιχειρηματικών πρακτικών του ιδιωτικού τομέα (Green-Pedersen, 2002; Jun, 2009; O'Flynn, 2007; Osborne, 2006). Βασική της ιδέα είναι να καταστήσει τους οργανισμούς του δημοσίου – καθώς και τα άτομα που εργάζονται σε αυτούς – πιο προσανατολισμένους στα πρότυπα της αγοράς (Diefenbach, 2009).

Η εφαρμογή της Ν.Δ.Δ. στον δημόσιο τομέα, βασίστηκε αρχικά στην περικοπή των δημόσιων δαπανών (Hood, 1991; O'Flynn, 2007), στην εξωτερίκευση ορισμένων δραστηριοτήτων, (Green-Pedersen, 2002; Gruening, 2001; Hood, 1991), στην αύξηση των μορφών συνεργασίας με τις επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα, καθώς και στην απόπειρα αλλαγής των αξιών και της νοοτροπίας των εργαζομένων του (Goldfinch & Wallis, 2010). Η υιοθέτηση μιας σειράς διοικητικών πρακτικών (υλοποίηση στόχων με κριτήρια

ανταποδοτικότητας, αποτελεσματικότητας και υπεύθυνης διαχείρισης των πόρων, κέντρα κόστους, διαχείριση της αποδοτικότητας στη βάση εκπλήρωσης συγκεκριμένων δεικτών), που συνοδεύτηκαν από ένα ευρύ φάσμα ιδεολογικών μηχανισμών, καθώς και από ιεροτελεστίες και σύμβολα της σύγχρονης εταιρικής κουλτούρας (Μαρούδας & Κυριακίδου, 2009; Κακούρης, et al., 2011), είχε ως κύριο στόχο την πειθάρχηση του ανθρώπινου δυναμικού των δημόσιων οργανισμών στις δυνάμεις της αγοράς και στα εργασιακά πρότυπα του ιδιωτικού τομέα.

Η εφαρμογή της Νέας Δημόσιας Διοίκησης στην Ελλάδα

Μέτρα διοικητικής και δημοσιονομικής πολιτικής σύμφωνα με το μοντέλο της Ν.Δ.Δ. άρχισαν να εφαρμόζονται στην Ελλάδα μόλις τη δεκαετία του 1990, δηλαδή μάλλον καθυστερημένα σε σύγκριση με τις χώρες του αγγλοσαξονικού τόξου, αλλά σχετικά συγχρονισμένα με τις υπόλοιπες χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης (όπως με τη Γερμανία, την Ισπανία και την Ελβετία) (Kuhlmann, 2010).

Εντούτοις, η πορεία υιοθέτησης στη χώρα μας διοικητικών μεταρρυθμίσεων και στη συνέχεια των αρχών και των πρακτικών της υπερεθνικής τάσης της Ν.Δ.Δ., μπορεί να διακριθεί χρονικά σε τρεις φάσεις: (α) στην περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990, (β) στην περίοδο που εκτείνεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 μέχρι και την δεκαετία του 2000 και (γ) στην περίοδο που εκτείνεται από τις αρχές του 2010 έως και σήμερα, η οποία συνδέεται με την οικονομική κρίση χρέους. Οι χρονικές αυτές φάσεις είναι διακριτές, χαρακτηρίζονται από μεταβολές των υπαρχόντων προτύπων διακυβέρνησης, ενώ ταυτοχρόνως απεικονίζουν την πρακτική και ιδεολογική μετακίνηση προς το νέο λειτουργικό πρότυπο της Ν.Δ.Δ. (Spanou, 2008).

Ξεκινώντας από τη μεταπολεμική εποχή, διαπιστώνεται ότι το ελληνικό διοικητικό σύστημα εφάρμοσε πολιτικές προστατευτισμού, κεντρικού αυταρχισμού και έλλειψης ευελιξίας (Καραβέργος, 2010). Τα οργανωτικά και λειτουργικά αυτά χαρακτηριστικά δεν επηρεάστηκαν ουσιαστικά, ούτε κατά τα επόμενα χρόνια της στρατιωτικής δικτατορίας (1967–1974), καθώς η

διοικητική πρακτική συνέχιζε να δίνει έμφαση στις αρχές της αυθεντίας και της ιεραρχίας (Lampropoulou & Οικονομου, 2018). Εντούτοις, με την αποκατάσταση της δημοκρατίας (από το 1974 έως το 1981), η έμφαση της δημόσιας διοίκησης δόθηκε στην εξυγίανση των δημοκρατικών θεσμών και στον εκδημοκρατισμό του δημοσίου τομέα. Στο ίδιο κλίμα κινήθηκαν οι δημόσιες πολιτικές και κατά την επόμενη δεκαετία του 1980: η Ελλάδα, μέσω σημαντικών νομοθετικών πράξεων έδειξε πρόθεση για την εισαγωγή οικονομικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων (Σακελλαρόπουλος & Οικονόμου, 2006), αλλά οποιαδήποτε προσπάθεια υλοποίησης ουσιαστικά αποτύγχανε, διότι δεν υποστηριζόταν ούτε από τον δημόσιο μηχανισμό διοίκησης, ούτε από το γενικότερο πολιτικοκοινωνικό κλίμα (Sotiropoulos, 2012; Yfantopoulos, 2007). Επομένως, ενώ κατά την ίδια περίοδο λόγω της οικονομικής ύφεσης, η πλειοψηφία των χωρών του αγγλοσαξονικού κόσμου επέλεξε την υιοθέτηση διοικητικών μεταρρυθμίσεων σύμφωνων με το πνεύμα της Ν.Δ.Δ., η Ελλάδα (όπως και άλλες χώρες του ευρωπαϊκού νότου: Ισπανία και Πορτογαλία) συγκαταλέγεται μεταξύ των «μη μεταρρυθμιστικών» χωρών (Καζάκος, 2001). Αποδείχθηκε ότι παρά το γεγονός ότι η περίοδος αυτή υπήρξε πολύ γόνιμη για την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων που εντάσσονται στα πρότυπα της Ν.Δ.Δ., εξαιτίας των υψηλών επιπέδων δημοσίου χρέους, των δυσμενών μακροοικονομικών επιδόσεων και του αυξημένου πληθωρισμού (Hood, 1995), οι εγχώριες συνθήκες δεν τις ευνόησαν, διότι υπήρξε έντονη η ανάγκη επούλωσης των πληγών του παρελθόντος και βίωσης μιας -έστω και πρόσκαιρης- ευημερίας, την οποία οι πολίτες στερήθηκαν λόγω της ταραχώδους πολιτικής ζωής (εμφύλιος, δικτατορία, μεταπολίτευση).

Το χρονικό διάστημα που εκτείνεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 μέχρι τη δεκαετία του 2000, υπήρξε καθοριστικό για την Ελλάδα, διότι διαμορφώθηκαν για πρώτη φορά οι προϋποθέσεις για την ουσιαστική εφαρμογή δημοσιονομικών κανόνων και πρακτικών σύμφωνων με τις αρχές της Ν.Δ.Δ. Κατά συνέπεια, επικράτησε ένας άνεμος αλλαγής, με βάση την επίτευξη τριών στόχων: i) τη μείωση της κρατικής παρουσίας, ii) τον εξορθολογισμό του δημοσίου τομέα, και iii) τον εκσυγχρονισμό/εξευρωπαϊσμό της χώρας (Spanou, 2008). Ο στόχος μείωσης της κρατικής παρουσίας, πραγματοποιήθηκε μέσω της κατάργησης δημοσίων φορέων, της

απελευθέρωσης της αγοράς και της ιδιωτικοποίησης κρατικών επιχειρήσεων. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα, παρόλο που θεωρήθηκε ως «θεραπεία σοκ» για την ελληνική οικονομία, οδήγησε σε περιορισμό της παρουσίας του κράτους. Όσον αφορά τον στόχο του κρατικού εξορθολογισμού, επιχειρήθηκε μέσω της καταγραφής του νομικού καθεστώτος και της σκοπιμότητας των δημοσίων οργανισμών, διότι έως τότε δεν υπήρχε επαρκής γνώση του ακριβούς αριθμού τους, ούτε και του λόγου ύπαρξης ορισμένων εξ' αυτών (Καρκατσούλης, 2014). Επιπλέον, πραγματοποιήθηκε προσπάθεια μεταρρύθμισης των πολιτικών διοίκησης ανθρωπίνου δυναμικού, με την εφαρμογή μιας σειράς μέτρων, που έως τότε εφαρμόζονταν ευρέως μόνο στον ιδιωτικό τομέα (Papalexandris, 1992), ενώ συγχρόνως ψηφίστηκε μια σειρά νόμων που θέσπισαν νέα κίνητρα επιδόσεων και νέα συστήματα αξιολόγησης, στα πρότυπα του ιδιωτικού τομέα (Νόμος 1943/1991, Νόμος 3230/2004, άρθρα 3 έως 9). Ακολούθως, δημιουργήθηκε πλήθος ανεξάρτητων αρχών, όπως για παράδειγμα η Ελληνική Αρχή Προστασίας Δεδομένων (το έτος 1997), που είχαν ως κύριο στόχο τη διάσπαση των παλαιών γραφειοκρατικών δομών και τη προστασία των δικαιωμάτων των πολιτών (Sotiropoulos, 2012). Τέλος, αναφορικά με τον εκσυγχρονισμό/εξευρωπαϊσμό της χώρας, είναι γεγονός ότι η Ελλάδα ως μέλος της Ε.Ε. είχε την υποχρέωση να συμμορφώνεται στις ευρωπαϊκές κατευθυντήριες γραμμές και να εναρμονίζει τις νομικές και διοικητικές της διαδικασίες, σύμφωνα με τις κοινοτικές οδηγίες (Sotirakou & Zeppou, 2006). Η πράξη, όμως, απέδειξε ότι έως τη δεκαετία του 2000, δεν εκπονήθηκε κανένα ολιστικό πλαίσιο διαχείρισης (Lampropoulou & Oikonomou, 2018) και οι ελληνικές δημόσιες υπηρεσίες υπήρξαν «επιτυχημένες αποτυχίες» (Hood, 2000), διότι δεν είχαν πραγματοποιήσει καμία σοβαρή μεταρρύθμιση και οι γραφειοκρατικές δομές εξακολουθούσαν να είναι κυρίαρχες.

Την περίοδο που εκτείνεται από το 2010 έως σήμερα, στον ελληνικό δημόσιο τομέα πραγματοποιήθηκαν σημαντικές αλλαγές στα πρότυπα της Ν.Δ.Δ. Η κλιμακούμενη δημοσιονομική κρίση χρέους που έπληξε την οικονομία το 2010, λειτούργησε ως επιταχυντής για την εισαγωγή αναγκαστικών προσαρμογών, με στόχο τη μετακίνηση από το μοντέλο της γραφειοκρατίας, προς ένα μοντέλο στα πρότυπα του ιδιωτικού τομέα (Xanthopoulou & Kefis,

2019). Επομένως, υπό την πίεση της οικονομικής συρρίκνωσης και της αύξουσας λιτότητας, ο δημόσιος τομέας τέθηκε στην πρώτη γραμμή των απαιτούμενων μεταρρυθμίσεων, υποβαλλόμενος σε δραστική μείωση του μεγέθους και του κόστους λειτουργίας του (Lampropoulou & Oikonomou, 2018). Ειδικότερα, λαμβάνοντας υπόψη ότι ο μετασχηματισμός του δημοσίου τομέα αποτέλεσε βασικό μέρος του προγράμματος οικονομικής προσαρμογής της «Τρόικας» για την Ελλάδα, η μεταρρύθμιση περιελάμβανε τρεις κύριους άξονες (European Commission, 2015).

Ο πρώτος άξονας αφορούσε τη ριζική δημοσιονομική εξυγίανση: δηλαδή τη μείωση των πρωτογενών δαπανών του δημοσίου τομέα, μέσω της δραστηκής περικοπής του μισθολογικού κόστους και της εφαρμογής ενός ευρύτερου προγράμματος απολύσεων ή δραστηκής ελάττωσης των νέων προσλήψεων (European Commission, 2015). Οι μισθολογικές περικοπές ξεκίνησαν τον Μάρτιο του 2010 και εξελίχθηκαν σε πέντε διαδοχικά κύματα, τα οποία ενσωματώθηκαν σε νομοθεσίες έκτακτης ανάγκης (Ιωαννου, 2013). Παράλληλα με τις μειώσεις των μισθών, τα σύμφωνα με τις αρχές της Ν.Δ.Δ. μέτρα περιορισμού του μισθολογικού κόστους, προέβλεπαν και τη μείωση των θέσεων εργασίας.

Ως εκ τούτου η κυβέρνηση νομοθέτησε στα τέλη του 2011 τον νόμο 4024, ο οποίος εισήγαγε τις έννοιες της «προ-συνταξιοδοτικής διαθεσιμότητας», δηλαδή της διαθεσιμότητας λόγω επικείμενης συνταξιοδότησης (Υπουργείο Διοικητικής Μεταρρύθμισης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης, 2011), όπως επίσης και της «εργασιακής εφεδρείας», δηλαδή της αυτοδίκαιης απόλυσης εργαζομένων και της προσωρινής τους διαθεσιμότητας για ένα έτος, με τη λήψη του 60% του βασικού μισθού, όπως αυτός οριζόταν από το νέο μειωμένο μισθολόγιο (χωρίς να καταβάλλεται οποιαδήποτε πρόσθετη αμοιβή ή επίδομα), μετά το πέρας των οποίων ο εργαζόμενος αν δεν κατάφερνε να απορροφηθεί μέσω Α.Σ.Ε.Π. σε κάποιον άλλο κρατικό οργανισμό ως μόνιμο ή ως εποχιακό προσωπικό με σύμβαση ορισμένου χρόνου, θα ακολουθούσε η παύση της μισθοδοσίας του και η οριστική λύση της σχέσης του με τον δημόσιο τομέα (Νόμος 4024/2011). Τα μέτρα της «προ-συνταξιοδοτικής διαθεσιμότητας» και της «εργασιακής εφεδρείας», ακολούθησε ένα πρόσθετο

σύνολο μέτρων που εφαρμόστηκε από το 2010 και περιλάμβανε: το πάγωμα των προσλήψεων, την ακύρωση κενών οργανικών θέσεων στη γενική κυβέρνηση, τη συνεχή μείωση των συμβάσεων ορισμένου χρόνου (το σύνολο των οποίων υπόκεινταν σε έλεγχο από το Α.Σ.Ε.Π. και εγκρίνονταν μόνο όταν κρινόταν απολύτως απαραίτητο), και στη συνέχεια, την οριακή μείωση του προσωπικού με την κατάργηση των συμβάσεων παροχής υπηρεσιών και τη μη ανανέωση του αριθμού των βραχυπρόθεσμων συμβάσεων. Συνοπτικά, σε όρους απασχόλησης, ο δημόσιος τομέας απώλεσε κατά μέσο όρο το 7,2% του συνολικού αριθμού των θέσεων εργασίας, κατά την περίοδο μεταξύ Δεκεμβρίου 2009 και Νοεμβρίου 2011. Ωστόσο, η ρητορική για περαιτέρω απολύσεις, στηρίχθηκε στο γεγονός ότι το ποσοστό των απωλειών του δημοσίου, ήταν χαμηλότερο σε σύγκριση με το 12,5%, των απωλειών του συνόλου της ελληνικής απασχόλησης (European Commission, 2012).

Ο δεύτερος άξονας της μεταρρύθμισης μετά την οικονομική κρίση του 2010, αφορούσε στην αλλαγή της δημόσιας διοίκησης, η οποία ενσωμάτωνε την κεντρική διοίκηση, την τοπική αυτοδιοίκηση, τις υπηρεσίες υγείας, των συντάξεων, της κοινωνικής ασφάλισης και της εκπαίδευσης (European Commission, 2015). Υπό την απειλή της οικονομικής κατάρρευσης, εφαρμόστηκε ένα ευρύ πρόγραμμα κατάργησης, συγχώνευσης και αναδιάρθρωσης δημοσίων υπηρεσιών, το οποίο αντανάκλασε τις δεσμεύσεις της χώρας απέναντι στους στόχους που όριζαν τα Μεσοπρόθεσμα Πλαίσια Δημοσιονομικής Στρατηγικής. Το πρόγραμμα αυτό, περιελάμβανε πληθώρα διαρθρωτικών αλλαγών, ενώ πιο συγκεκριμένα στον τομέα της διοίκησης ανθρωπίνων πόρων, η μεταρρύθμιση προέβλεπε την ευρεία υιοθέτηση τεχνικών του ιδιωτικού τομέα (Lampropoulou & Oikonomou, 2018). Η αρχή έγινε τον Ιούνιο του 2011, όπου με τη ψήφιση των διατάξεων του άρθρου 41 του Νόμου 3979, θεσμοθετήθηκε η αύξηση των ωρών εργασίας των Ελλήνων δημοσίων υπαλλήλων σε σαράντα (40) ώρες εβδομαδιαίως (αντί των 37,5 ωρών που ίσχυαν πριν) και η εξίσωση του ωραρίου απασχόλησής τους με το αντίστοιχο των υπαλλήλων του ιδιωτικού τομέα (Νόμος 3979/2011). Επιπροσθέτως, με τον Νόμο 4024/2011, άλλαξε εκ βάθρων το μέχρι τότε υφιστάμενο εργασιακό περιβάλλον, εισάγοντας την αλλαγή του τρόπου αξιολόγησης και προαγωγών, την εισαγωγή μέτρων «αμοιβής ανάλογα με την

απόδοση» και την ανακατανομή των θέσεων απασχόλησης. Οι αλλαγές συνεχίστηκαν, καθώς πάντα υπό την επίκληση της δικαιότερης και αποτελεσματικότερης ρύθμισης των ζητημάτων διοίκησης του προσωπικού στα πρότυπα του ιδιωτικού τομέα, τα συστήματα προαγωγών και αξιολόγησης μεταβλήθηκαν αρκετές φορές τα επόμενα χρόνια (σύμφωνα με τον Νόμο 4250/2014 και τον Νόμο 4369/2016). Επίσης, στα πλαίσια των πρακτικών της Ν.Δ.Δ., με τον Νόμο 4369/2016 ενισχύθηκε περαιτέρω η πρακτική της στοχοθεσίας, η οποία ενισχύθηκε με χρονικούς περιορισμούς, με δείκτες επιδόσεων, με μέτρηση των αποτελεσμάτων και με συγκρίσεις επίτευξης στόχων μεταξύ των υπηρεσιών (Xanthoroulou & Kefis, 2019).

Τέλος, ο τρίτος άξονας αφορούσε τα μαζικά σχέδια ιδιωτικοποιήσεων (European Commission, 2015). Το σχέδιο αυτό στηρίχθηκε στη δημιουργία μιας ανώνυμης εταιρείας, η οποία δεν ανήκε στον στενό ή στον ευρύτερο δημόσιο τομέα και ονομάστηκε Ταμείο Αξιοποίησης Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου (Τ.Α.Ι.Π.Ε.Δ.) (Νόμος 3986/2011). Σκοπός του Τ.Α.Ι.Π.Ε.Δ., υπήρξε η διεύρυνση και επιτάχυνση των ιδιωτικοποιήσεων, σύμφωνα με τους στόχους που θέτονταν από τα προγράμματα οικονομικής προσαρμογής. Εντούτοις, ο ρόλος του Τ.Α.Ι.Π.Ε.Δ. και η συνεχής εκποίηση της δημόσιας περιουσίας, στα πλαίσια υλοποίησης των μνημονιακών δεσμεύσεων της χώρας, έχει αμφισβητηθεί ισχυρά, διότι περιλαμβάνει κρατικούς οργανισμούς και υπηρεσίες, που είτε είναι εξαιρετικά κερδοφόρες, είτε αποτελούν δημόσια αγαθά (όπως η απόπειρα ιδιωτικοποίησης της Ε.Υ.Δ.Α.Π. και της Ε.Υ.Α.Θ.) (Tsekos & Triantafyllopoulou, 2016).

Δημόσιοι υπάλληλοι και εργασιακή ανασφάλεια

Η Ν.Δ.Δ. εφαρμόστηκε σταδιακά στον δημόσιο τομέα πολλών χωρών του δυτικού κόσμου, όπως: Η.Β., Η.Π.Α., Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία, Σκανδιναβία, Ηπειρωτική Ευρώπη (Green-Pedersen, 2002) και σηματοδότησε σημαντικές αλλαγές στη δομή και τη λειτουργία του δημόσιου τομέα, καθώς και στις συμπεριφορές και τις νοοτροπίες που τον διέπουν. Εντούτοις, σε παγκόσμιο επίπεδο οι δημόσιοι υπάλληλοι εξακολούθησαν να απολαμβάνουν σημαντικά υψηλότερα επίπεδα επαγγελματικής ασφάλειας σε σύγκριση με τους

εργαζομένους του ιδιωτικού τομέα, δεδομένου ότι η απασχόλησή τους συνέχιζε να προστατεύεται τόσο από την εργατική νομοθεσία, όσο και από τις ισχυρές συνδικαλιστικές ενώσεις (Rosenblatt & Ruvio, 1996).

Όμως αυτά τα υψηλότερα επίπεδα εργασιακής ασφαλείας των εργαζόμενων στον δημόσιο τομέα έναντι των εργαζόμενων στον ιδιωτικό, δεν οφείλονταν μόνο στη συνδικαλιστική προστασία των εργασιακών τους σχέσεων, αλλά και στα υψηλότερα επίπεδα μόρφωσης που διέθεταν, τα οποία μείωναν τις πιθανότητες απόλυσης, ενώ ταυτόχρονα ενίσχυαν την αίσθηση εργασιακής ασφάλειας (Munnell & Fraenkel, 2013).

Ωστόσο ενώ οι δημόσιοι υπάλληλοι παρουσίαζαν μικρότερα επίπεδα εργασιακής ανασφάλειας σε σχέση με τους εργαζομένους του ιδιωτικού τομέα, λόγω των γνώσεων και των δεξιοτήτων που κατείχαν, παρόλα αυτά εμφάνιζαν ισχυρότερη εργασιακή ανασφάλεια όσον αφορά τη δυνατότητα εύρεσης εναλλακτικής απασχόλησης (Anderson & Pontusson, 2007). Η άποψη αυτή επιβεβαιώνει προγενέστερη έρευνα, σύμφωνα με την οποία οι εργαζόμενοι του δημόσιου τομέα ένιωθαν τόσο έντονη αβεβαιότητα και ανησυχία σχετικά με την ικανότητα ανεύρεσης εναλλακτικής απασχόλησης, όσο και οι μεγαλύτεροι ηλικιακά εργαζόμενοι, οι οποίοι συνήθως παρουσιάζουν τα υψηλότερα επίπεδα εργασιακής ανασφάλειας, καθώς φοβούνται ότι πλέον οι ικανότητες, οι δεξιότητες και οι γνώσεις τους, μπορεί να είναι ή να θεωρούνται απαρχαιωμένες (Kinnunen & Nätti, 1994). Συγχρόνως ενώ οι δημόσιοι υπάλληλοι βίωναν λιγότερη αβεβαιότητα σχετικά με την οριστική απώλεια της θέσης εργασίας τους (ποσοτική ανασφάλεια), έχει αποδειχθεί ότι αισθάνονταν ισχυρότερη απειλή και ανασφάλεια σχετικά με την απώλεια σημαντικών χαρακτηριστικών ή προνομίων που συνδέονταν με την απασχόλησή τους (ποιοτική ανασφάλεια) (Greenhalgh & Rosenblatt, 2010). Συνεπώς, παρά την επικρατούσα αντίληψη ότι οι εργαζόμενοι του δημόσιου τομέα ήταν τελείως αποκομμένοι από το αίσθημα της εργασιακής ανασφάλειας, προκύπτει σαφώς ότι σε κάποιες πτυχές της απασχόλησής τους ένιωθαν περισσότερο ανασφαλείς, ακόμα και από τους εργαζομένους του ιδιωτικού τομέα.

Η οικονομική και χρηματοπιστωτική κρίση που εκδηλώθηκε από το 2008, είχε σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις στις εργασιακές σχέσεις, με συνέπεια την αύξηση της εργασιακής ανασφάλειας τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2012; Eurofound, 2013). Οι ραγδαίες αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις σηματοδότησαν την αρχή του σημαντικού περιορισμού των επιπέδων εργασιακής ασφάλειας ακόμη και των μόνιμων δημοσίων υπαλλήλων, των οποίων οι επαγγελματικές συμπεριφορές και νοοτροπίες υπέστησαν ριζικές μετατροπές, καθώς όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, η αίσθηση της υποκειμενικής εργασιακής ανασφάλειας τους οδηγεί στη μείωση των ημερών απουσίας τους και την προσέλευση στο χώρο εργασίας τους ακόμη και όταν αισθάνονται άρρωστοι (Heroniemi et al., 2010). Επιπροσθέτως, σύμφωνα με μια πρόσφατη έρευνα (Gallie et al., 2017), οι δημόσιοι υπάλληλοι βιώνουν αισθητά μεγαλύτερη εργασιακή ανασφάλεια σε σχέση με τους εργαζόμενους του ιδιωτικού τομέα, όχι μόνο σχετικά με την απώλεια κεκτημένων προνομίων της απασχόλησής τους (ποιοτική ανασφάλεια), αλλά ακόμη και με την απώλεια της ίδιας της θέσης εργασίας τους (ποσοτική ανασφάλεια).

Όπως και στις υπόλοιπες δυτικές χώρες, ιδιαίτερα αυτές της Νότιας Ευρώπης, οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης αύξησαν τα επίπεδα της ποσοτικής και ποιοτικής εργασιακής ανασφάλειας στους δημόσιους υπαλλήλους και προφανώς ο δημόσιος τομέας στη χώρα μας δεν αποτέλεσε εξαίρεση, καθώς επηρεάστηκε αρνητικά η σωματική και ψυχική υγεία των εργαζομένων του. Αν και στις λιγοστές υπάρχουσες έρευνες δεν αναλύονται επαρκώς τα αίτια της αύξησης των επιπέδων της εργασιακής ανασφάλειας στον Ελληνικό δημόσιο τομέα, εντούτοις επισημαίνεται η σύνδεσή τους, μεταξύ άλλων με διαταραχές ύπνου (Nella et al., 2014), με ένταση του αντιληπτού άγχους και του εργασιακού στρες (Nella et al., 2015), καθώς και με εργασιακή εξουθένωση και με καταθλιπτική συμπτωματολογία (Kleftaras & Grigoriadou, 2017).

Ερευνητική Μεθοδολογία Δείγμα

Η εμπειρική έρευνα πραγματοποιήθηκε από τον Ιούλιο έως τον Σεπτέμβριο του 2020 και η δειγματοληπτική μέθοδος που επιλέχθηκε ήταν η απλή τυχαία δειγματοληψία. Ανώνυμα αυτό-συμπληρούμενα ερωτηματολόγια διανεμήθηκαν σε υπαλλήλους του ασφαλιστικού οργανισμού του e-ΕΦΚΑ, οι οποίοι προέρχονταν από 17 υποκαταστήματα του οργανισμού, που εδρεύουν σε 5 νομούς (Αττικής, Θεσσαλονίκης, Αχαΐας, Αιτωλοακαρνανίας και Κερκύρας). Το δείγμα της έρευνάς μας, αποτελείται από 432 εργαζομένους, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν το 5% του συνολικού αριθμού των εργαζομένων στον οργανισμό (δείγμα που θεωρείται ικανοποιητικό και αξιόπιστο), που σύμφωνα με το επίσημο οργανόγραμμα απασχολούσε τον Ιανουάριο του 2019, 8.502 άτομα. Τα πλέον σημαντικά δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος, παρουσιάζονται στον κατωτέρω πίνακα 1.

Πίνακας 1. Δημογραφικά χαρακτηριστικά δείγματος

	Απόλυτη Συχνότητα	Σχετική Συχνότητα
Φύλο		
Άνδρες	137	31.79%
Γυναίκες	294	68.21%
Ηλικία		
<39	65	15.05%
>=39	367	84.95%
Οικογενειακή Κατάσταση		
Έγγαμοι	300	69.44%
Άγαμοι/Διαζευγμένοι	132	30.56%
Επίπεδο Εκπαίδευσης		
Έως και δευτεροβάθμια	161	37.27%

Τουλάχιστον Τριτοβάθμια	271	62.73%
----------------------------	-----	--------

Εργασιακή Κατάσταση

Συμβασιούχοι	65	15.05%
Μόνιμοι	367	84.95%

Συνολικά Έτη Υπηρεσίας

Έως 10	59	13.66%
11-20	183	42.36%
21-30	104	24.07%
31 και άνω	86	19.91%

Όργανο Μέτρησης

Το όργανο μέτρησης που χρησιμοποιήθηκε για την πραγματοποίηση της παρούσας εμπειρικής έρευνας, αποτελεί τμήμα του ερωτηματολογίου *Skills and Employment Survey, 2012* (Cardiff University, 2013), το οποίο συνδέει ικανοποιητικά ένα σημαντικό μέρος πτυχών της εργασιακής διαδικασίας των ατόμων με τις επαγγελματικές τους συμπεριφορές, παρέχοντας αξιόπιστα ερευνητικά συμπεράσματα. Εξ'αυτού του λόγου έχει αποτελέσει το ερευνητικό εργαλείο σε πρόσφατες δημοσιεύσεις που αναφέρονται στις σύγχρονες μεταβολές των εργασιακών σχέσεων και στην αύξηση των επιπέδων της εργασιακής ανασφάλειας (Green, et al., 2016; Gallie, et al., 2017). Δεδομένου ότι δεν υπήρχε διαθέσιμη μετάφραση του ερωτηματολογίου στα ελληνικά, υπήρξε επικοινωνία με το Πανεπιστήμιο του Cardiff (που κατέχει τα πνευματικά δικαιώματα) για την εξασφάλιση έγγραφης άδειας χρησιμοποίησής του και ακολούθως πραγματοποιήθηκε η μετάφρασή του και η διαπολιτισμική του προσαρμογή στα ελληνικά, εστιάζοντας στην εννοιολογική, σημασιολογική και λειτουργική ισοδυναμία μεταξύ του πρωτότυπου και του μεταφρασμένου ερωτηματολογίου (Γαλάνης, 2019). Ο βαθμός της ποσοτικής ανασφάλειας, διερευνήθηκε μέσω μιας (1) ερώτησης, η οποία εξετάζει την ανησυχία των συμμετεχόντων κατά τη δεδομένη χρονική στιγμή που διενεργείτο η έρευνα, αναφορικά με την πιθανότητα μελλοντικής τους απόλυσης. Αντιστοίχως, ο βαθμός της ποιοτικής ανασφάλειας, διερευνήθηκε μέσω πέντε (5) ερωτήσεων που εξετάζουν την ανησυχία των

συμμετεχόντων κατά τη δεδομένη χρονική στιγμή που διενεργείτο η έρευνα, σχετικά με την μελλοντική πιθανότητα: (α) να μην έχουν δίκαιη μεταχείριση λόγω διακρίσεων, (β) να έχουν λιγότερες δυνατότητες συμμετοχής σε ζητήματα που αφορούν τον τρόπο εκτέλεσης της εργασίας τους, (γ) να προκύψουν μελλοντικές αλλαγές που μπορεί να δυσκολέψουν τη χρήση των δεξιοτήτων και των ικανοτήτων τους, (δ) να προκύψουν μελλοντικές αλλαγές που μπορεί να μειώσουν τις αμοιβές τους και τέλος (ε) να μετακινηθούν σε μια λιγότερο ενδιαφέρουσα θέση εντός του e-ΕΦΚΑ. Στην περίπτωση των εργαζομένων του ελληνικού δημοσίου τομέα, οι συγκεκριμένες ερωτήσεις και οι απαντήσεις που τις συνοδεύουν, συνδέθηκαν άμεσα με τις μεταρρυθμίσεις που εφαρμόστηκαν μετά την οικονομική κρίση χρέους του 2010, καθώς - όπως αναλύθηκε παραπάνω- οι εργασιακές σχέσεις στο ελληνικό δημόσιο άλλαξαν έκτοτε ριζικά. Εξάλλου σε μια έρευνα που μελετά την ανασφάλεια, δεν είναι δυνατή η αποσύνδεσή της με το περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσεται.

Επιπροσθέτως, η ενδελεχής ανάλυση των επιπτώσεων της οξύτατης οικονομικής κρίσης και της δημοσιονομικής επιτήρησης στην αύξηση της εργασιακής ανασφάλειας των δημοσίων υπαλλήλων στη χώρα μας, κατέστησε απαραίτητη και την προσθήκη τεσσάρων (4) επιπλέον δικών μας ερωτήσεων, που εξέτασαν την ανησυχία των συμμετεχόντων κατά τη δεδομένη χρονική στιγμή που διενεργείτο η έρευνα, αναφορικά με: α) την άρση της πλήρους μονιμότητάς τους, β) τις άμεσες και έμμεσες απολύσεις που συνέβησαν κατά την περίοδο 2011-2014, γ) τις καταργήσεις, μετατροπές και συγχωνεύσεις δημοσίων οργανισμών και δ) την ενδεχόμενη απειλή που προκαλείται από τα ισχυρά αρνητικά στερεότυπα που συνδέονται με την επαγγελματική ιδιότητα των δημοσίων υπαλλήλων (όπως το στερεότυπο της διαφθοράς ή της μη εξυπηρέτησης/διευκόλυνσης των πολιτών).

Αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας

Από την ανάλυση των σχετικών συχνοτήτων που προέκυψαν από την εμπειρική έρευνα, συμπεραίνουμε ότι η πλειοψηφία των συμμετεχόντων

θεωρεί ότι βιώνει σημαντική ποσοτική και ποιοτική εργασιακή ανασφάλεια, όπως παρουσιάζεται στο ακόλουθο Γράφημα 1.

Γράφημα 1. Σχετικές συχνότητες εργασιακής ανασφάλειας.

Ποσοτική ανασφάλεια (Ανησυχία για πιθανότητα απόλυσης)

Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, το 51% των συμμετεχόντων ανησυχεί αρκετά/πολύ αναφορικά με την πιθανότητα απώλειας της θέσης εργασίας τους στον e-ΕΦΚΑ. Ανάλογα είναι τα ευρήματα και άλλων πρόσφατων ερευνών (Gallie, et al., 2017), που δείχνουν την αυξανόμενη ποσοτική εργασιακή ανασφάλεια των δημοσίων υπαλλήλων σε διεθνές επίπεδο. Μελετώντας περαιτέρω το συγκεκριμένο αποτέλεσμα, συσχετίσαμε την ανησυχία για την πιθανότητα απόλυσης, με τους δημογραφικούς παράγοντες. Ο στατιστικός έλεγχος πραγματοποιήθηκε με τη διαδικασία Crosstabs του στατιστικού πακέτου SPSS 27.0 for Windows και προκειμένου να διερευνηθούν οι προκύπτουσες σχέσεις, διατυπώθηκαν μια σειρά από υποθέσεις για κάθε έναν εκ των δημογραφικών παραγόντων που αναφέρθηκαν στον πίνακα 1:

- H_0 , οι μεταβλητές του φύλου και της ανησυχίας απόλυσης είναι ασυσχέτιστες μεταξύ τους.
- H_1 , υπάρχει στατιστική συσχέτιση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών.

- Ω_0 , οι μεταβλητές της ηλικίας και της ανησυχίας απόλυσης είναι ασυσχέτιστες μεταξύ τους.
- Ω_1 , υπάρχει στατιστική συσχέτιση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών.
- Y_0 , οι μεταβλητές της οικογενειακής κατάστασης και της ανησυχίας απόλυσης είναι ασυσχέτιστες μεταξύ τους.
- Y_1 , υπάρχει στατιστική συσχέτιση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών.
- Z_0 , οι μεταβλητές του επιπέδου εκπαίδευσης και της ανησυχίας απόλυσης είναι ασυσχέτιστες μεταξύ τους.
- Z_1 , υπάρχει συσχέτιση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών.
- X_0 , οι μεταβλητές της εργασιακής κατάστασης και της ανησυχίας απόλυσης είναι ασυσχέτιστες μεταξύ τους.
- X_1 , υπάρχει στατιστική συσχέτιση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών.
- Φ_0 , οι μεταβλητές της προϋπηρεσίας και της ανησυχίας απόλυσης είναι ασυσχέτιστες μεταξύ τους.
- Φ_1 , υπάρχει στατιστική συσχέτιση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών.

Ο έλεγχος των υποθέσεων πραγματοποιήθηκε μέσω του Pearson Chi-square τεστ και προέκυψαν τα ακόλουθα αποτελέσματα:

Πίνακας 2. Έλεγχος σχέσης δημογραφικών μεταβλητών με την ανησυχία απόλυσης.

Φύλο – Ανησυχία απόλυσης		Ηλικία – Ανησυχία απόλυσης	
			
Οικογενειακή κατάσταση – Ανησυχία απόλυσης		Επίπεδο εκπαίδευσης – Ανησυχία απόλυσης	
			

Εργασιακή κατάσταση– Ανησυχία απόλυσης

Προϋπηρεσία – Ανησυχία απόλυσης

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	32,837 ^a	3	<,001
Likelihood Ratio	33,954	3	<,001
N of Valid Cases	432		

a. 0 cells (0,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 13,24.

Chi-Square Tests			
	Value	df	Significance
Pearson Chi-Square	32,837	3	,000
Likelihood Ratio	33,954	3	,000
Fisher's Exact Test			,000
Linear-by-Linear Association	32,837	1	,000
N of Valid Cases	432		

Οι υποθέσεις H_0 , Ω_0 , Y_0 , Z_0 , X_0 και Φ_0 σε κάθε έλεγχο κρίνονται απορριπτές, εφόσον η τιμή $\text{sig.} < 0,05$. Από τα αποτελέσματα του πίνακα 2, προκύπτει το συμπέρασμα ότι απορρίπτονται οι υποθέσεις Z_0 και X_0 , ενώ επαληθεύονται οι υποθέσεις H_0 , Ω_0 , Y_0 και Φ_0 . Συνεπώς το επίπεδο εκπαίδευσης και η εργασιακή κατάσταση των ερωτηθέντων επηρεάζουν τον βαθμό ανησυχίας απόλυσής τους, ενώ το φύλο, η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση και η προϋπηρεσία δεν τον επηρεάζουν. Συνεχίζοντας με την ανάλυση των τεσσάρων δικών μας ερωτήσεων που προστέθηκαν στο ερευνητικό εργαλείο για τη διερεύνηση της ποσοτικής ανασφάλειας, προκύπτει ότι η αύξηση της ποσοτικής εργασιακής ανασφάλειας είναι άμεσα συνυφασμένη με τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις που εφαρμόστηκαν εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και της δημοσιονομικής επιτήρησης, αλλά και με τη γενικευμένη αίσθηση ανησυχίας που προκάλεσε, και συνεχίζει να προκαλεί, ένα ασταθές παρόν και ένα αβέβαιο μέλλον. Στον κατωτέρω Πίνακα 3 παρουσιάζουμε τον βαθμό επίδρασης των παραγόντων που διερευνήθηκαν.

Πίνακας 3. Σχετικές συχνότητες ποσοτικής εργασιακής ανασφάλειας

Ποσοστά αρκετά ή πολύ ανασφαλών, σχετικά με:	
Μερική μονιμότητα	64%
Εφαρμογή του μέτρου της εργασιακής εφεδρείας	72%
Καταργήσεις/μετατροπές/συγχωνεύσεις δημοσίων οργανισμών	78%
Αρνητικά στερεότυπα που συνδέονται με την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου	58%

Το *καθεστώς της μερικής μονιμότητας* αποτελεί παράγοντα ποσοτικής εργασιακής ανασφάλειας για το 64% των απασχολούμενων του e-ΕΦΚΑ, καθώς σε αντίθεση με την επικρατούσα αντίληψη περί πλήρους εργασιακής εξασφάλισης των δημοσίων υπαλλήλων, η μονιμότητά τους ισχύει μόνο όσο εξακολουθούν να υφίστανται οι οργανικές τους θέσεις (παράγραφος 4 του άρθρου 103 του Συντάγματος). Άμεσα συνδεδεμένος με τον προηγούμενο είναι και ο παράγοντας των *καταργήσεων, μετατροπών και συγχωνεύσεων των οργανισμών του δημοσίου τομέα*, ο οποίος προκαλεί ανησυχία για πιθανή απώλεια της θέσης εργασίας στο 78% των εργαζομένων του e-ΕΦΚΑ, που συμμετείχαν στην έρευνά μας. Άλλωστε η ανασφάλεια των εργαζομένων του e-ΕΦΚΑ, δεν οφείλεται μόνο στη ψήφιση μιας σειράς Νόμων (Νόμος 3895/2010, άρθρα 1 έως 7, Νόμος 4002/2011, άρθρο 56, Νόμος 4250/2014, άρθρα 6 έως 19), που επέβαλλαν την κατάργηση, τη μετατροπή και τη συγχώνευση δημόσιων οργανισμών, αλλά κυρίως στη βιωματική τους εμπειρία, καθώς οι ίδιοι υπήρξαν εργαζόμενοι φορέων κοινωνικής ασφάλισης που καταργήθηκαν, συγχωνεύθηκαν και εντάχθηκαν αυτοδίκαια σε έναν μεγαλύτερο ασφαλιστικό οργανισμό, ο οποίος υπήρξε καθολικός διάδοχος αυτών και ονομάστηκε e-ΕΦΚΑ (Νόμος 4387/2016, άρθρα 51 έως 53).

Ένας ακόμη βασικός παράγοντας πρόκλησης ποσοτικής εργασιακής ανασφάλειας στο 72% των συμμετεχόντων, αποτελεί η εμπειρία της εφαρμογής του *μέτρου της εργασιακής εφεδρείας*, κατά την περίοδο 2011-2014, που επέτρεπε την αυτοδίκαιη απόλυση των δημόσιων υπαλλήλων και την προσωρινή διαθεσιμότητά τους για ένα έτος (με τη λήψη του 60% του βασικού μισθού, όπως αυτός οριζόταν από το νέο μειωμένο μισθολόγιο, χωρίς να προστίθεται οποιαδήποτε άλλη αμοιβή ή επίδομα), μετά τη λήξη του οποίου όσοι δημόσιοι υπάλληλοι δεν κατάφεραν να απορροφηθούν μέσω του ΑΣΕΠ σε κάποιον άλλο δημόσιο οργανισμό ως μόνιμο ή ως εποχιακό προσωπικό με σύμβαση ορισμένου χρόνου, ακολουθούσε η παύση της μισθοδοσίας τους και η οριστική λύση της σχέσης τους με τον δημόσιο τομέα (Νόμος 4024/2011). Η εμπειρία αυτή, παρά την ευνοϊκή κατάληξή της (αφού τελικά όσοι απολύθηκαν, με την αλλαγή του κυβερνητικού σχήματος επαναπροσλήφθηκαν), κατέστησε σαφές σε όλους τους εργαζομένους του δημοσίου τομέα, ότι η κατοχή των θέσεων εργασίας τους δεν είναι εγγυημένη.

Η περικοπή των δημόσιων δαπανών, η συρρίκνωση του δημόσιου τομέα, η αύξηση της επίβλεψης και των μηχανισμών συμμόρφωσης στο εσωτερικό των δημόσιων οργανισμών, καθώς και η πειθάρχηση των δημόσιων υπαλλήλων στα εργασιακά πρότυπα του ιδιωτικού τομέα, συνοδεύτηκαν από μία ευρείας κλίμακας εκστρατεία πλήρους απαξίωσης, κυρίως μέσω των ΜΜΕ, της δομής και της λειτουργίας του δημόσιου τομέα, σύμφωνα με την οποία χαρακτηριζόταν από αναποτελεσματικότητα, παροχή χαμηλής ποιότητας υπηρεσιών σε σχέση με τις αντίστοιχες του ιδιωτικού τομέα, έλλειψη κινήτρων και φαινόμενα διαφθοράς, ενώ αναφερόταν ότι οι υπεράριθμοι δημόσιοι υπάλληλοι απολάμβαναν εργασιακή ασφάλεια και υψηλές αποδοχές που δεν ήταν δικαιολογημένες από τη χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας τους. Η σταδιακή διάχυση και αποδοχή εκ μέρους ενός σημαντικού τμήματος των πολιτών, αυτών των *αρνητικών κοινωνικών στερεότυπων*, συνιστά για το 58% των συμμετεχόντων στην έρευνά μας, έναν καθόλου αμελητέο παράγοντα ποσοτικής εργασιακής ανασφάλειας, παρά το γεγονός ότι αυτές οι αρνητικές προκαταλήψεις δεν ισχύουν στην πραγματικότητα, όπως για παράδειγμα ότι ο δημόσιος τομέας στην Ελλάδα είναι υπεράριθμος (Sotiropoulos, 2004; OECD, 2017).

Ποιοτική ανασφάλεια *Μείωση της αμοιβής*

Μία από τις πλέον σημαντικές επιπτώσεις από της οικονομικής κρίσης και της δημοσιονομικής επιτήρησης, αποτέλεσε η μείωση των αμοιβών των δημοσίων υπαλλήλων, με συνέπεια ένα εντυπωσιακό ποσοστό της τάξης του 81% των συμμετεχόντων στην έρευνά μας να ανησυχεί για μια περαιτέρω μείωσή τους (βλέπε γράφημα 1). Αυτή η διάσταση της ποιοτικής εργασιακής ανασφάλειας είναι απολύτως δικαιολογημένη, καθώς εδράζεται στις μισθολογικές περικοπές που βίωσαν από τον Μάρτιο του 2010 (με αναδρομική ισχύ από τον Ιανουάριο του 2010) έως τον Νοέμβριο του 2012 και είχαν ως αποτέλεσμα τη σημαντική μείωση των ονομαστικών μισθών (που μειώθηκαν κατά μέσο όρο 30% έως 35% μόνο κατά την περίοδο 2010-2011), τη σταδιακή πλήρη κατάργηση των δώρων και των επιδομάτων αδείας, την περικοπή παντός είδους επιδομάτων, τον περιορισμό των υπερωριών, καθώς

και την εισαγωγή της ειδικής εισφοράς αλληλεγγύης. Επιπλέον, η εφαρμογή του «ενιαίου μισθολογίου», (με αναδρομική ισχύ από τον Ιανουάριο του 2013), συνέβαλε στην περαιτέρω μείωση των αμοιβών τους (Ιοαννου, 2013), καθώς και στη συνειδητοποίηση ότι οι αμοιβές συνδέονται άμεσα με τις δημοσιονομικές εξελίξεις.

Μελετώντας περαιτέρω το συγκεκριμένο αποτέλεσμα, συσχετίσαμε την ανησυχία σχετικά με την πιθανότητα μείωσης της αμοιβής, με κάθε έναν εκ των δημογραφικών παραγόντων. Ο στατιστικός έλεγχος πραγματοποιήθηκε με τη διαδικασία Crosstabs του στατιστικού πακέτου SPSS 27.0 for Windows και προκειμένου να διερευνηθούν οι προκύπτουσες σχέσεις, διατυπώθηκαν μια σειρά από υποθέσεις:

- H_0 , οι μεταβλητές του φύλου και της ανησυχίας μείωσης της αμοιβής είναι ασυσχέτιστες μεταξύ τους.
- H_1 , υπάρχει στατιστική συσχέτιση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών.
- Ω_0 , οι μεταβλητές της ηλικίας και της ανησυχίας μείωσης της αμοιβής είναι ασυσχέτιστες μεταξύ τους.
- Ω_1 , υπάρχει στατιστική συσχέτιση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών.
- Y_0 , οι μεταβλητές της οικογενειακής κατάστασης και της ανησυχίας μείωσης της αμοιβής είναι ασυσχέτιστες μεταξύ τους.
- Y_1 , υπάρχει στατιστική συσχέτιση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών.
- Z_0 , οι μεταβλητές του επιπέδου εκπαίδευσης και της ανησυχίας μείωσης της αμοιβής είναι ασυσχέτιστες μεταξύ τους.
- Z_1 , υπάρχει συσχέτιση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών.
- X_0 , οι μεταβλητές της εργασιακής κατάστασης και της ανησυχίας μείωσης της αμοιβής είναι ασυσχέτιστες μεταξύ τους.
- X_1 , υπάρχει στατιστική συσχέτιση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών.
- Φ_0 , οι μεταβλητές της προϋπηρεσίας και της ανησυχίας μείωσης της αμοιβής είναι ασυσχέτιστες μεταξύ τους.
- Φ_1 , υπάρχει στατιστική συσχέτιση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών.

Ο έλεγχος των υποθέσεων πραγματοποιήθηκε μέσω του Pearson Chi-square τεστ και τα αποτελέσματα που προέκυψαν παραθέτονται στον ακόλουθο πίνακα:

Πίνακας 4. Έλεγχος σχέσης δημογραφικών μεταβλητών με την ανησυχία μείωσης της αμοιβής.

Φύλο – Ανησυχία μείωσης αμοιβής

Ηλικία – Ανησυχία μείωσης αμοιβής

Οι έλεγχοι T-Test:

Φύλο	Ανησυχία μείωσης αμοιβής	sig.
Ανδρες	1.94	.253
Γυναίκες	1.91	.253

Levene's Test for Homogeneity of Variance (1, 100) = .007, *p* = .937

Οι έλεγχοι T-test:

Ηλικία	Ανησυχία μείωσης αμοιβής	sig.
18-24	1.97	.196
25-34	1.98	.195
35-44	1.99	.194
45-54	2.00	.193
55-64	2.01	.192
65+	2.02	.191

Levene's Test for Homogeneity of Variance (5, 100) = .007, *p* = .937

Οικογ/κή κατάσταση – Ανησυχία μείωσης αμοιβής

Επίπ. εκπαίδευσης – Ανησυχία μείωσης αμοιβής

Οι έλεγχοι T-Test:

Φύλο	Ανησυχία μείωσης αμοιβής	sig.
Ανδρες	1.94	.253
Γυναίκες	1.91	.253

Levene's Test for Homogeneity of Variance (1, 100) = .007, *p* = .937

Οι έλεγχοι T-test:

Ηλικία	Ανησυχία μείωσης αμοιβής	sig.
18-24	1.97	.196
25-34	1.98	.195
35-44	1.99	.194
45-54	2.00	.193
55-64	2.01	.192
65+	2.02	.191

Levene's Test for Homogeneity of Variance (5, 100) = .007, *p* = .937

Εργασιακή κατάσταση – Ανησυχία μείωσης αμοιβής

Προϋπηρεσία – Ανησυχία μείωσης αμοιβής

Οι έλεγχοι T-test:

Εργασιακή κατάσταση	Ανησυχία μείωσης αμοιβής	sig.
Εργαζόμενος	1.94	.253
Ανεργός	1.91	.253

Levene's Test for Homogeneity of Variance (1, 100) = .007, *p* = .937

Οι έλεγχοι T-test:

Προϋπηρεσία	Ανησυχία μείωσης αμοιβής	sig.
0-4	1.97	.196
5-9	1.98	.195
10-14	1.99	.194
15-19	2.00	.193
20-24	2.01	.192
25+	2.02	.191

Levene's Test for Homogeneity of Variance (5, 100) = .007, *p* = .937

Οι υποθέσεις H_0 , Ω_0 , Y_0 , Z_0 , X_0 και Φ_0 σε κάθε έλεγχο κρίνονται απορριπτικές, εφόσον η τιμή sig.<0,05. Από τα αποτελέσματα του πίνακα 4, προκύπτει το συμπέρασμα ότι απορρίπτονται οι υποθέσεις Z_0 και X_0 , ενώ επαληθεύονται οι υποθέσεις H_0 , Ω_0 , Y_0 και Φ_0 . Συνεπώς αποδεικνύεται ότι - όπως ακριβώς και στην ποσοτική εργασιακή ανασφάλεια - το επίπεδο εκπαίδευσης και η εργασιακή κατάσταση των ερωτηθέντων επηρεάζουν τον βαθμό ανησυχίας μείωσης της αμοιβής τους, ενώ το φύλο, η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση και η προϋπηρεσία δεν τον επηρεάζουν.

Μικρότερη συμμετοχή στον τρόπο εκτέλεσης της εργασίας

Αν και ο βαθμός συμμετοχής των δημοσίων υπαλλήλων σε θέματα εργασιακών σχέσεων, εκπαίδευσης και συνδικαλιστικών δικαιωμάτων, ήταν εξαιρετικά περιορισμένος πριν την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης (Ιοαννου, 2013; Σταμπουλής κ.ά., 2011), εντούτοις μετά την εκδήλωσή της ουσιαστικά εκμηδενίστηκε (ILO, 2011: 57), με συνέπεια αυτή η διάσταση της ποιοτικής εργασιακής ανασφάλειας να αποτελεί παράγοντα ανησυχίας για το 78% των συμμετεχόντων στην έρευνά μας (βλέπε γράφημα 1). Ακόμη και τα ελάχιστα διαθέσιμα θεσμικά μέσα που υπήρχαν για την από κοινού ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων στον δημόσιο τομέα, ακυρώθηκαν σταδιακά μετά το 2010 και όλες οι αποφάσεις βασίστηκαν κυρίως σε κυβερνητικές παρεμβάσεις έκτακτης ανάγκης, με τις οποίες καταργήθηκαν οι υφιστάμενες, έστω και περιορισμένες, διαδικασίες του κοινωνικού διαλόγου και της δημόσιας διαβούλευσης (Ιοαννου, 2013).

Άδικη μεταχείριση λόγω διακρίσεων

Οι έννοιες της αξιοκρατίας, της διαφάνειας και αμερόληπτης αξιολόγησης, δεν αποτέλεσαν βασικά χαρακτηριστικά της λειτουργίας του ελληνικού δημόσιου τομέα, παρά τη σποραδική παρουσία τους σε ορισμένες περιπτώσεις, καθώς οι τυπικές και άτυπες κυβερνητικές παρεμβάσεις και η επέκταση των πελατειακών σχέσεων των κομμάτων εξουσίας, είχαν ως συνέπεια η ιεραρχική εξέλιξη αρκετών δημοσίων υπαλλήλων να εξαρτάται από την ικανότητά τους να δημιουργούν ατομικά δίκτυα επαφών, την ένταξή τους σε κομματικούς μηχανισμούς και τη συνδικαλιστική τους δράση (Sotiropoulos, 2004; Spanou, 2008). Κατά συνέπεια, η ποιοτική εργασιακή ανασφάλεια των συμμετεχόντων για το ενδεχόμενο άδικης μεταχείρισης λόγω διακρίσεων, είναι υψηλή σε ποσοστό 77%, και βασίζεται κυρίως σε βιωματικές εμπειρίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα έλλειψης εμπιστοσύνης εκ μέρους των δημοσίων υπαλλήλων στις θεσμικές διαδικασίες της διαφάνειας και της αξιολόγησης, συνιστά το γεγονός ότι από το 2012 που πραγματοποιήθηκαν αιτιολογημένες κρίσεις προϊσταμένων και διευθυντών, οι μεταγενέστερες τοποθετήσεις ήταν «μεταβατικές» και έγιναν χωρίς καμία τυπική αξιολόγηση, αποκλειστικά και

μόνο με απευθείας αναθέσεις (άρθρο 18 του Νόμου 4492/2017; Υπουργείο Εσωτερικών, 2017). Η εν λόγω πρακτική έχει καταγγελλθεί έντονα τα τελευταία χρόνια τόσο από διάφορες εργατικές ενώσεις του δημοσίου (Σύλλογος Ελλήνων Αρχαιολόγων, 2018), όσο και από το ίδιο το συνδικαλιστικό όργανο των εργαζομένων του e-ΕΦΚΑ (ΠΟΣΕ ΕΦΚΑ, 2019).

Ανησυχία για δυσκολότερη χρήση των δεξιοτήτων και των ικανοτήτων

Η οικονομική κρίση και η δημοσιονομική επιτήρηση επιτάχυνε την υιοθέτηση διοικητικών μεθόδων του ιδιωτικού τομέα και ιδιαίτερα πολιτικών και σύγχρονων «καλών πρακτικών» διαχείρισης ανθρωπίνων πόρων (Lampropoulou & Οικονομου, 2018), όμως στην πραγματικότητα τα τμήματα διοίκησης προσωπικού δεν άλλαξαν ιδιαίτερα τον τρόπο λειτουργίας τους και συνέχισαν να ασχολούνται μόνο με την τακτοποίηση των διοικητικών εκκρεμοτήτων, την τήρηση του ωραρίου και την καταγραφή των υπηρεσιακών αδειών. Οι αποφάσεις σχετικά με την αξιοποίηση του ανθρωπίνου δυναμικού, μέσω της τοποθέτησης των δημοσίων υπαλλήλων στις κατάλληλες θέσεις εργασίας ανάλογα με τις ικανότητές τους, καθώς και με τον εντοπισμό και την κάλυψη των εκπαιδευτικών τους αναγκών, συνεχίζουν να λαμβάνονται συνήθως σε κεντρικό επίπεδο και όχι από τα τοπικά τμήματα διαχείρισης ανθρωπίνων πόρων, με αποτέλεσμα τη συχνά λανθασμένη τοποθέτησή τους σε ακατάλληλες θέσεις εργασίας, καθώς και την ελλιπή αξιοποίηση των ιδιαίτερων προσόντων και των ικανοτήτων τους (Ρωσσίδης, 2014). Σε συνδυασμό με τον προηγούμενο παράγοντα της ποιοτικής εργασιακής ανασφάλειας, ήτοι την άδικη μεταχείριση λόγω διακρίσεων, οι δημόσιοι υπάλληλοι αισθάνονται έντονη ανησυχία επίσης σε ποσοστό 77%, ότι δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν ικανοποιητικά τις ικανότητες και δεξιότητες που διαθέτουν, με πιθανότητα σε μελλοντικές αλλαγές της εργασιακής διαδικασίας να δυσκολευθούν ακόμη περισσότερο στη χρησιμοποίησή τους.

Ανησυχία λιγότερο ενδιαφέρουσας θέσης εργασίας εντός του e-ΕΦΚΑ

Η διοικητική αναδιοργάνωση του δημοσίου τομέα που επιβλήθηκε μέσω της δημοσιονομικής επιτήρησης, είχε ως συνέπεια καταργήσεις, μετατροπές και συγχωνεύσεις δημοσίων οργανισμών, οι οποίες υποχρέωσαν σημαντικό αριθμό δημοσίων υπαλλήλων να μετακινηθούν από τις έως τότε λογιζόμενες ως πάγιες θέσεις εργασίας τους, σε άλλες θέσεις, είτε εντός της ίδιας υπηρεσίας είτε σε άλλους νεοσυσταθέντες ή μη οργανισμούς (βλέπε σχετικά, Νόμος 3895/2010, άρθρα 1 έως 7, Νόμος 4002/2011, άρθρο 56, καθώς και Νόμος 4250/2014, τα άρθρα 6 έως 19). Οι μετακινήσεις αυτές προκαλούν ποιοτική εργασιακή ανασφάλεια στο 69% των συμμετεχόντων, καθώς ιδιαίτερα οι υπάλληλοι του e-ΕΦΚΑ, προέρχονται από την κατάργηση προηγούμενων φορέων κύριας κοινωνικής ασφάλισης. Η αυτοδίκαιη ένταξή τους, στον νέο φορέα που συστάθηκε από 01/01/2017, ως Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου με την επωνυμία «Ενιαίος Φορέας Κοινωνικής Ασφάλισης» (ΕΦΚΑ), είχε ως συνέπεια την κατάργηση όλων των προηγούμενων οργανικών θέσεων, άρα η υποχρεωτική μετακίνησή τους σε νέες δομές, με νέα καθήκοντα και αρμοδιότητες δημιουργεί εύλογες ανησυχίες για πιθανή λιγότερο ενδιαφέρουσα θέση εργασίας εντός του e-ΕΦΚΑ.

Συμπεράσματα

Η ειδυλλιακή εικόνα του δημόσιου τομέα ως καταφυγίου από την εργασιακή ανασφάλεια κατέρρευσε κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης και της δημοσιονομικής επιτήρησης, καθώς οι διοικητικές αλλαγές και μεταρρυθμίσεις, δημιούργησαν εντελώς νέες εργασιακές σχέσεις για τους δημοσίους υπαλλήλους, οι οποίες χαρακτηρίζονται πλέον από χαμηλούς μισθούς και από έντονη ποσοτική και ποιοτική εργασιακή ανασφάλεια. Όμως αυτές οι σημαντικές αλλαγές στη δομή και τη λειτουργία του δημόσιου τομέα, καθώς και στην εργασιακή ανασφάλεια των εργαζομένων του, δεν έχουν επαρκώς διερευνηθεί και για τον λόγο αυτό θεωρούμε ότι η εμπειρική μας έρευνα, ερμηνεύει σχετικά ικανοποιητικά ένα τμήμα του αβέβαιου, ασταθούς και ανασφαλούς εργασιακού περιβάλλοντος των δημοσίων υπαλλήλων. Τα

ποσοστά των συμμετεχόντων είναι υψηλά τόσο όσον αφορά την ποσοτική εργασιακή ανασφάλεια, ήτοι την απώλεια της θέσης εργασίας τους (51%), όσο και την ποιοτική εργασιακή ανασφάλεια, ιδιαίτερα τη μείωση των αμοιβών τους (81%). Όσον αφορά τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων, είναι σαφές ότι το εργασιακό καθεστώς και το επίπεδο εκπαίδευσης συνιστούν τους βασικούς παράγοντες προσδιορισμού του βαθμού εργασιακής ανασφάλειας.

Βιβλιογραφία Ελληνόγλωσση

- Γαλάνης, Π. (2019). Μεθοδολογία μετάφρασης και διαπολιτισμικής προσαρμογής των ξενόγλωσσων ερωτηματολογίων. *Archives of Hellenic Medicine/Arheia Ellenikes Iatrikes*, 36(1).
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2012). *Εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη του 2012: Συνοπτική έκθεση*. Ανακτήθηκε από: http://bookshop.europa.eu/el/-2012-pbKEAV13001/downloads/KE-AV-13-001-ELN/KEAV13001ELN_002.pdf;pgid=y8dIS7GUWMdSR0EAlMEUUsWb0000pAVtf_Ci;sid=iSWOES3M79WOGX_1Mq0Qtk_pxEaQY2Cv1c=?FileName=KEAV13001ELN_002.pdf&SKU=KEAV13001ELN_PDF&CatalogueNumber=KE-AV-13-001-EL-N
- Καζάκος, Π. (2001). *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*. Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα.
- Κακούρης, Α., Μελιου, Ε. και Μαρούδας, Λ. (2011), «Ποιότητα υπηρεσιών στη δημόσια διοίκηση: μια εφαρμογή του μοντέλου Servqual», στο Αντ. Μακρυδημήτρης, Μ. Σαματάς, Λ. Μαρούδας, Μ. Ηλ. Πραβίτα (επιμέλεια), *Διοίκηση και Δημοκρατία: Ποιότητα, Αποτελεσματικότητα, Νομιμοποίηση*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, σελ. 153-165.
- Καραβέργος, Γ., (2010). *Συστήματα αξιολόγησης και ποιότητας σε σχέση με την αβεβαιότητα στο σύγχρονο διοικητικό περιβάλλον*, Αθήνα, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης.
- Καρκατσούλης, Π. (2014). *Διοικητική παθολογία και διοικητική μεταρρύθμιση*. Ανακτήθηκε από: <https://www.hba.gr/5ekdosis/uplpdfs/sylltomos14/589-606%20karkatsoulis%202014.pdf>
- Μαρούδας Λ. και Κυριακίδου Ο. (2009), «Η Εφαρμογή της Νέας Δημόσιας Διοίκησης στα Πανεπιστήμια: Από την Επαγγελματική Γραφειοκρατία προς Νέες Οργανωσιακές Μορφές», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 130Γ', σελ. 93-121.
- Νόμος 1943/1991, Εκσυγχρονισμός της οργάνωσης και λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης, αναβάθμιση των προσωπικού της και άλλες συναφείς διατάξεις, Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ 50/Α/11-4-1991)

- Νόμος 3230/2004, άρθρα 3 έως 9, Καθιέρωση συστήματος διοίκησης με στόχους, μέτρηση της αποδοτικότητας και άλλες διατάξεις, Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ 44/Α/11-2-2004)
- Νόμος 3979/2011, άρθρο 41, Για την ηλεκτρονική διακυβέρνηση και λοιπές διατάξεις, Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ Α-138/16-6-2011)
- Νόμος 3986/2011, Επείγοντα Μέτρα Εφαρμογής Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012-2015, Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ Α-152/ 01-07-2011)
- Νόμος 4024/2011, Συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις, ενιαίο μισθολόγιο – βαθμολόγιο, εργασιακή εφεδρεία και άλλες διατάξεις εφαρμογής του μεσοπρόθεσμου πλαισίου δημοσιονομικής στρατηγικής 2012-2015, Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ Α-226/27-10-2011)
- Νόμος 4492/2017: Διακίνηση και εμπορία νωπών και ευαλλοίωτων αγροτικών προϊόντων και άλλες διατάξεις. Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ 156/Α/18-10-2017)
- ΠΟΣΕ ΕΦΚΑ (2019). *Αναξιοκρατικές και αδιαφανείς τοποθετήσεις σε θέσεις ευθύνης στον ΕΦΚΑ*. Ανακτήθηκε από: <https://www.poseefka.gr/3333/anaksiokratikes-kai-adiafaneis-topothetiseis-se-theseis-efthynis-ston-efka/>
- Ρωσσίδης, Ι. (2014). *Εφαρμογές Του Επιχειρησιακού Μάνατζμεντ Στην Ελληνική Δημόσια Διοίκηση*. Εκδόσεις Σταμούλη, Αθήνα.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., & Οικονόμου, Χ. (2006). Εθνικές προτεραιότητες και ευρωπαϊκές προκλήσεις στη μεταρρύθμιση του συστήματος κοινωνικής προστασίας και απασχόλησης στην Ελλάδα, 1980-2004. *Social Cohesion and Development*, 1(1), 5-36.
- Σταμπουλής, Μ., Ιωάννου, Χ., Μακρυγιάννη, Α., Κυριακούλας, Π., Παπαπέτρου, Σ., Λιτσαρδάκης, Μ., Πηλείδης, Α. (2011). Μελέτη συγκριτικής αξιολόγησης δημόσιας διαβούλευσης στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. *Διαβαλκανικό Ινστιτούτο Δημόσιας Διοίκησης* Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων. Ανακτήθηκε από: <http://www.mindev.gov.gr/wp-content/uploads/2018/04/meleti-syggkritikis-axiologisis-diaboulefsis.pdf>
- Σύλλογος Ελλήνων Αρχαιολόγων (2018). *Σχετικά με το ζήτημα των κρίσεων και των τοποθετήσεων σε θέση ευθύνης ενόψει εφαρμογής του νέου οργανογράμματος στο Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού*. Ανακτήθηκε από: <https://www.sea.org.gr/details.php?id=737>
- Σύνταγμα της Ελλάδος, άρθρο 103, παρ. 4 (2008), Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ Α120/27-06-2008)
- Υπουργείο Εσωτερικών (2017). *Μεταβατικές Τοποθετήσεις Προϊσταμένων στις νέες οργανωτικές δομές, σύμφωνα με το άρθρο 18 του ν. 4492/2017*. Ανακτήθηκε από: <https://www.ypes.gr/metavatikes-topothetiseis-proistamenon-stis-nees-organotikes-domes-symfona-me-to-arthro-18-toy-n-4492-2017/>
- Υπουργείο Διοικητικής Μεταρρύθμισης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης (2011). *Αυτοδίκαιη απόλυση και προ-συνταξιοδοτική διαθεσιμότητα – άμεσες ενέργειες για την εφαρμογή των διατάξεων του άρθρου 33 του ν.4024/2011 (ΦΕΚ226Α/27-10-2011)*.
- Ανακτήθηκε από: <http://www.minadmin.gov.gr/?p=13465>

- Anderson, C. J., & Pontusson, J. (2007). Workers, worries and welfare states: Social protection and job insecurity in 15 OECD countries. *European Journal of Political Research*, 46(2), 211-235.
- Callea, A., Urbini, F., Ingusci, E., & Chirumbolo, A. (2016). The relationship between contract type and job satisfaction in a mediated moderation model: The role of job insecurity and psychological contract violation. *Economic and Industrial Democracy*, 37(2), 399-420.
- Cardiff University (2013). Skills and Employment Survey, 2012. *Technical report prepared for Cardiff University. Final Issue: January 2013*. Ανακτήθηκε από: https://www.cardiff.ac.uk/__data/assets/pdf_file/0009/118764/GfK-NOP-Technical-Report-v3.pdf
- Clark, A., & Postel-Vinay, F. (2009). Job security and job protection. *Oxford Economic Papers*, 61(2), 207-239.
- Davy, J. A., Kinicki, A. J., & Scheck, C. L. (1997). A test of job security's direct and mediated effects on withdrawal cognitions. *Journal of Organizational Behavior*, 18(4), 323-349.
- Diefenbach, T. (2009). New public management in public sector organizations: the dark sides of managerialistic 'enlightenment'. *Public Administration*, 87(4), 892-909.
- Eurofound (2013). Impact of the crisis on industrial relations. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Ανακτήθηκε από: <http://www.eurofound.europa.eu/docs/eiro/tn1301019s/tn1301019s.pdf>
- European Commission (2012). The Second Economic Adjustment Programme for Greece March 2012. DG Economic and Financial Affairs, Occasional Paper 94. Ανακτήθηκε από: https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/occasional_paper/2012/pdf/ocp94_en.pdf
- European Commission (2015). Memorandum of understanding between the european commission acting on behalf of the european stability mechanism and the hellenic republic and the bank of Greece. Ανακτήθηκε από: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/01_mou_20150811_en1.pdf
- Exworthy, M. and S. Halford (Eds.), (1999), *Professionals and the New Managerialism in the Public Sector*. Buckingham: Open University Press.
- Gallie, D., Felstead, A., Green, F., & Inanc, H. (2017). The hidden face of job insecurity. *Work, employment and society*, 31(1), 36-53.
- Goldfinch, S., & Wallis, J. (2010). Two myths of convergence in public management reform. *Public Administration*, 88(4), 1099-1115.
- Green, F. (2009). Subjective employment insecurity around the world. *Economy and Society*, 2(3), 343-363.
- Green, F., Felstead, A., Gallie, D., & Henseke, G. (2016). Skills and work organisation in Britain: a quarter century of change. *Journal for Labour Market Research*, 49(2), 121-132.
- Greenhalgh, L., & Rosenblatt, Z. (1984). Job insecurity: Toward conceptual clarity. *Academy of Management Review*, 9(3), 438-448.
- Greenhalgh, L., & Rosenblatt, Z. (2010). Evolution of research on job insecurity. *International Studies of Management & Organization*, 40(1), 6-19.

- Green-Pedersen, C. (2002). New public management reforms of the Danish and Swedish welfare states: The role of different social democratic responses. *Governance*, 15(2), 271-294.
- Gruening, G. (2001). Origin and theoretical basis of New Public Management. *International Public Management Journal*, 4(1), 1-25.
- Hellgren, J., Sverke, M., & Isaksson, K. (1999). A two-dimensional approach to job insecurity: Consequences for employee attitudes and well-being. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 8(2), 179-195.
- Heponiemi, T., Elovainio, M., Pentti, J., Virtanen, M., Westerlund, H., Virtanen, P., Oksanen, T., Kivimäki, M., & Vahtera, J. (2010). Association of contractual and subjective job insecurity with sickness presenteeism among public sector employees. *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 52(8), 830–835.
- Hood, C. (1991). A public management for all seasons. *Public Administration*, 69(1), 3-19.
- Hood, C. (1995). The “new public management” in the 1980s: Variations on a theme. *Accounting, Organizations and Society*, 20(2-3), 93-109.
- Hood, C. (2000). Paradoxes of public-sector managerialism, old public management and public service bargains. *International Public Management Journal*, 3(1), 1-22.
- ILO (2011) Report on the High Level Mission to Greece of September 2011. Geneva: ILO. Ανακτήθηκε από: http://www.ilo.org/global/standards/WCMS_170435/lang-en/index.htm
- Ioannou, C. A. (2013). Greek public service employment relations: A Gordian knot in the era of sovereign default. *European Journal of Industrial Relations*, 19(4), 295-308.
- Jun, J. S. (2009). The Limits of Post-New Public Management and Beyond. *Public Administration Review*, 69(1), 161-165.
- Kinnunen, U., & Nätti, J. (1994). Job insecurity in Finland: Antecedents and consequences. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 4(3), 297-321.
- Kleffaras, G., & Grigoriadou, M. (2017). Depressive symptomatology, attachment style, job insecurity and burnout of civil servants in the Greek economic crisis. *The European Journal of Counselling Psychology*, 6(1), 96-112.
- Kuhlmann, S. (2010). New public management for the ‘Classical Continental European Administration’: Modernization at the local level in Germany, France and Italy. *Public Administration*, 88(4), 1116-1130.
- Lampropoulou, M., & Oikonomou, G. (2018). Theoretical models of public administration and patterns of state reform in Greece. *International Review of Administrative Sciences*, 84(1), 101-121.)
- Munnell, A. H., & Fraenkel, R. C. (2013). Public sector workers and job security. *State and Local Pension Plans Issue in Brief*, No 31.
- Nella, D., Panagopoulou, E., Galanis, N., Montgomery, A., & Benos, A. (2015). Consequences of job insecurity on the psychological and physical health of Greek civil servants. *BioMed Research International*, 2015, doi: 10.1155/2015/673623

- Nella, E., Steiropoulos, P., Papanas, N., Kougkas, D., Zarogoulidis, P., & Constantinidis, T. C. (2014). Greek financial crisis: From loss of money to loss of sleep?. *Hippokratia*, 18(2), 135-138.
- OECD (2017). Government at a Glance. Ανακτήθηκε από: <http://www.oecd.org/gov/government-at-a-glance-22214399.htm>
- O'Flynn, J. (2007). From new public management to public value: Paradigmatic change and managerial implications. *Australian Journal of Public Administration*, 66(3), 353-366.
- Osborne, S. P. (2006). The New Public Governance ?. *Public Management Review*, 8(30), 377 – 387.
- Papalexandris, N. (1992). Human resource management in Greece. *Employee Relations*, 14(4), 38-52.
- Rosenblatt, Z., & Ruvio, A. (1996). A test of a multidimensional model of job insecurity: The case of Israeli teachers. *Journal of Organizational Behavior*, 17(S1), 587-605.
- Sotirakou, T., & Zeppou, M. (2006). Utilizing performance measurement to modernize the Greek public sector. *Management Decision*, 44(9), 1277-1304.
- Sotiropoulos, D. A. (2004). Southern European public bureaucracies in comparative perspective. *West European Politics*, 27(3), 405-422.
- Sotiropoulos, D. A. (2012). The Paradox of non-reform in a reform-ripe environment. From Kalyvas, S., Pagoulatos G. & Tsoukas, H., *Stagnation to Forced Adjustment: Reforms in Greece 1974–2010*, London and New York: Hurst Co. and Columbia University Press.
- Spanou, C. (2008). State reform in Greece: responding to old and new challenges. *International Journal of Public Sector Management*, 21(2), 150-173.
- Sverke, M., Hellgren, J., & Näswall, K. (2002). No security: a meta-analysis and review of job insecurity and its consequences. *Journal of Occupational Health Psychology*, 7(3), 242.
- Tsekos, T. N., & Triantafyllopoulou, A. (2016). From municipal socialism to the sovereign debt crisis: Local services in Greece 1980–2015. In *Public and Social Services in Europe* (pp. 135-149). Palgrave Macmillan, London.
- Xanthopoulou, P., & Kefis, V. (2019). Public Organisations and Public Management in Greece: The Implementation of Private Management Tools in the Public Sector. *International Journal of Sciences*, 8(03), 45-54.
- Yfantopoulos, J. (2007). The Welfare State in Greece. In: Metaxas, A.J., Ed., *About Greece*, Ministry of Press and Mass Media, Athens, 328-342.

Τα μικρά κόμματα της Σοσιαλδημοκρατίας στην Ελλάδα τις δεκαετίες 1980 και 1990

Μανώλης Ζαχάρωφ¹ και Κώστας Δικαίος²

Περίληψη

Το άρθρο επιθυμεί να καλύψει μια λιγότερο μελετημένη πτυχή της πρόσφατης πολιτικής μας ιστορίας και, ειδικότερα, τα μικρά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα δύο διακριτών περιόδων: το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ στις αρχές ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980, και το ΔΗ.Κ.ΚΙ τη δεύτερη πενταετία της δεκαετίας του 1990. Παρά το γεγονός ότι και τα δύο βρίσκονταν στον ίδιο ευρύτερο πολιτικό χώρο παρουσιάζουν, πέρα από τις αυτονόητες ομοιότητες, και διαφορές, οι οποίες σχετίζονται με τα διαφορετικά πολιτικά διακυβεύματα κάθε περιόδου. Με τη λογική αυτή, το άρθρο αποσκοπεί πέρα από τη σύγκριση των δύο κομμάτων, και στη σύγκριση των δύο περιόδων.

Λέξεις κλειδιά: Σοσιαλδημοκρατία, μικρά κόμματα, ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ, ΔΗ.Κ.ΚΙ

¹ Πολιτικός Επιστήμονας, απόφοιτος Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης Δ.Π.Θ. και Μεταπτυχιακός φοιτητής Τμήμα Πολιτικών Επιστημών Α.Π.Θ.

² Αν. Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης Δ.Π.Θ

Εισαγωγικές Παρατηρήσεις

Η Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία αποτελεί την πλέον μακρόχρονη και πολιτικά σταθερή περίοδο της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας με σεβασμό στους θεσμούς, στα δικαιώματα, αλλά και στη λειτουργία των εκάστοτε κομμάτων ή ομάδων. Από ιστορικής πλευράς, είναι απότοκο των προηγούμενων παλινωδιών, όπως του εμφυλίου πολέμου (1946-1949), της καχεκτικής δημοκρατίας (1950-1967) αλλά και της δικτατορίας (1967-1974). Η μετάβαση από το δικτατορικό καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου στο δημοκρατικό πολίτευμα χαρακτηρίζεται «βελούδινη», καθώς δεν υπήρξαν συγκρούσεις ή εντάσεις με την αποκατάσταση της δημοκρατίας, χάρη στην ορθή, όπως εκ του αποτελέσματος αποδείχθηκε, πρακτική της εθνικής πολιτικής ηγεσίας υπό τον Κ. Καραμανλή (Βούλγαρης, 2013, 80–81). Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας του Κ. Καραμανλή συγκροτήθηκε στις 24.7.1974 από παλαιότερα στελέχη της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (Ε.Ρ.Ε), της Ένωσης Κέντρου (Ε.Κ) και αντιδικτατορικούς αγωνιστές (μεταξύ των οποίων και ο Γιάνγκος Πεσμαζόγλου), επιτυγχάνοντας τη σταθερότητα στην πολιτική ζωή της Ελλάδος, ενώ γενικότερα την περίοδο χαρακτηρίζει η λύση του πολιτειακού με το δημοψήφισμα του 1974, η άρση των εκτοπίσεων, η νομιμοποίηση του Κ.Κ.Ε και η ίδρυση νέων κομμάτων (κυρίως του ΠΑ.ΣΟ.Κ και της Ν.Δ). Όσον αφορά την εξασφάλιση της πολιτικής σταθερότητας, δεν πρέπει να παραλειφθεί και η ισορροπημένη λύση της τιμωρίας των πρωταιτίων, «αποχουντοποίησης» και ελέγχου του στρατού¹. Πρωτίστως, όλα αυτά συμβαίνουν σε ένα ριζοσπαστικοποιημένο και έντονο περιβάλλον (με προεξάρχοντα τον αντιαμερικανισμό και αντινατοϊσμό) τόσο λόγω της προηγούμενης αίσθησης ανελευθερίας και της τουρκικής εισβολής και κατοχής του 37% της Κύπρου, όσο και λόγω του τότε υψηλού πληθωρισμού, αλλά και κινδύνων απειθαρχίας «στρατιωτικών σταγονιδίων», όπως έδειξε το

λεγόμενο «πραξικόπημα πιτζάμας», τρεις μήνες μετά τις εκλογές (Ψαρά, 2015· Τζαννετάκος, 2019). Γενικότερα, η εν λόγω περίοδος χαρακτηρίζεται από ισχυρή κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας κατόπιν θεσμικά άψογων εκλογών, η οποία προχώρησε σε σειρά κρατικοποιήσεων ευρέων τμημάτων της οικονομίας (που έμεινε γνωστή και ως περίοδος «σοσιαλμανίας»), ενώ παράλληλα οι αντιπαραθέσεις με την Τουρκία ήταν έντονες (Μανίκας, 2010, 27–28 · Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων | Καραμανλή Γ. Κωνσταντίνου)².

Τα χρόνια που ακολούθησαν, χαρακτηρίζονται από έναν σαφή δικομματισμό ΠΑ.ΣΟ.Κ και Νέας Δημοκρατίας, με το άθροισμα ποσοστών των δύο μεγάλων κομμάτων να ξεκινά το 1981 με 83,95%, να «πιάνει κορυφή» με 86,86% στις «δεύτερες 1989» και γενικά να κινείται πάνω από 80% , με οριακά κάτω 79,61% το 1996 και 79,97% το 2007, υποχωρώντας στο 77,39% το 2009. Η πλήρης ανατροπή για την οποία θα χρησιμοποιηθεί και ο όρος «σεισμός» θα έλθει στις πρώτες εκλογές του 2012 με το άθροισμα να κατακρημνίζεται στο 35,63% και στις δεύτερες να ανεβαίνει στο 56,55% με αλλαγές στα «ισχυρά» κόμματα, ή αλλιώς κατάρρευση ΠΑ.ΣΟ.Κ και θεαματική άνοδο ΣΥ.ΡΙΖ.Α, αλλά και εμφάνιση άλλων νεοπαγών και ενίοτε βραχύβιων κομμάτων, όπως η ΔΗΜ.ΑΡ, οι ΑΝ.ΕΛ, ο ΛΑ.Ο.Σ λίγο νωρίτερα, η Χρυσή Αυγή μετά το 2012, το Ποτάμι το 2015 και η Ένωση Κεντρώων. Ένα πρόσθετο στοιχείο δικομματικής σταθερότητας είναι πως το Κ.Κ.Ε παραμένει σταθερά ως τρίτο κόμμα (έστω και ως Συνασπισμός το 1989-90), αποσπώντας περί το 10% μέχρι το 2012. Στεκόμαστε στο 2012, διότι είναι η χρονιά όπου παρουσιάστηκαν «σεισμικές» (ο όρος «δανεισμένος» από το συλλογικό έργο σε επιμέλεια Γ. Βούλγαρη και Η. Νικολακόπουλου “2012 ο διπλός εκλογικός σεισμός”) αλλαγές, τόσο στα αθροίσματα όσο και στην σύνθεση όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, όπως δείχνει επί παραδείγματι η ανάλυση τού Π. Κουστένη (2012) στον εν λόγω τόμο (στην οποία καταγράφει τόσο την κατάρρευση ΠΑ.ΣΟ.Κ και συρρίκνωση ΝΔ), όσο και την άνοδο

ΣΥ.ΡΙΖ.Α, αλλά κυρίως αναλογικά με τον κύριο σκοπό του άρθρου που εδράζεται στην εξέταση των μικρών κομμάτων.

Συνακόλουθα, το εκτενέστερο κομμάτι της σχετικής βιβλιογραφίας και αρθρογραφίας για την εν λόγω περίοδο επικεντρώνεται στο ΠΑ.ΣΟ.Κ (πρωτίστως) και στη Νέα Δημοκρατία (δευτερευόντως). Σε παλαιότερο άρθρο «και όμως υπήρξαν» (Δικαίος κ.α 2018) με παρόμοιο αντικείμενο είχε παρατηρηθεί τόσο η δεσπόζουσα θέση ΠΑ.ΣΟ.Κ και Ν.Δ στην πολιτική κονίστρα, όσο και «υπερκυριαρχία» τους στην βιβλιογραφία, σε συνέδρια της Ε.Ε.Π.Ε και του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης στην Κρήτη αλλά και σε συλλογικούς τόμους όπως: «ΠΑ.ΣΟ.Κ: Κόμμα, Κράτος, Κοινωνία» (επ. Μ. Σπουρδαλάκη Πατάκης 1998), «ΠΑ.ΣΟ.Κ: κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας» (επ. Παπασπηλιόπουλος, Σιδέρης 1996). Αναφορά σε περισσότερο πρόσφατες συνεισφορές στην συζήτηση μπορεί και πρέπει να γίνει και στο Χρ. Τάσσης, (επιμ. Β. Ασημακόπουλος), «ΠΑ.ΣΟ.Κ 1974-2017: Πολιτική Οργάνωση, Ιδεολογικές Μετατοπίσεις, Κυβερνητικές Πολιτικές», Αθήνα: Gutenberg (2018), και ειδικότερα «Στο λυκόφως (;) του Πράσινου Ήλιου»: Συγκρότηση και Μετεξέλιξη της Εκλογικής Βάσης του ΠΑ.ΣΟ.Κ 1974-2015' του Π. Κουστένη, που προβαίνει σε μια ανασκόπηση και διερεύνηση σταθερών και μεταβολών (με αναφορές στην προδικτατορική «Ένωσιν Κέντρου») σε διάφορες φάσεις όπως η «εκτόξευση» ως το 48% το 1981, η «εμπέδωση» ως το 1993 (παρά την ήττα στο μεταξύ), η «μετά-αλλαγή» που ξεκινάει με τον Α. Παπανδρέου αλλά κορυφώνεται επί Σημίτη από το 1996 με το εγχείρημα του εκσυγχρονισμού ως το 2009, αλλά και την «κατάρρευση» 2009-2015, ενότητα που γίνονται αναφορές και στα «τρέχοντα» μικρά κόμματα.

Η Νέα Δημοκρατία είναι κάπως «αδικημένη» όσον αφορά την βιβλιογραφία, χωρίς μολαταύτα να απουσιάζουν σημαντικές συνεισφορές, όπως μεταξύ άλλων τα άρθρα των Κωνσταντινίδη (Κωνσταντινίδης, Μαραντζίδης και Παππάς, εκδ. Κριτική, 2009) και Αλεξάκη (2001).

Στην πλέον πρόσφατη βιβλιογραφία, η επικέντρωση ενδιαφέροντος μένει στα ίδια πλαίσια, με έμφαση σε θέματα διαιρετικών τομών και στο επίπεδο μεταϋλιστικών θέσεων με αναφορές στη θρησκεία, πέραν αυτού της δεξιάς-αριστεράς και της μεταβολής των κομματικών τους θέσεων, αλλά χωρίς αναφορές στα μικρά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα (Πιερίδης, 2019 & 2020). Η απουσία αυτή αναφορών αποτελεί και ένα έναυσμα για την θεματική του ανά χείρας άρθρου.

Μια από τις ελάχιστες αναφορές για το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ (και παρεμπιπτόντως στο Κ.Κ.Ε εσωτερικού) γίνεται από τον Κουστένη (2013, σελ. 244 υποσ. 622), στη διδακτορική του διατριβή «Ιστορία και αριθμητική των μεθόδων αντιπροσώπευσης: διερεύνηση του ελληνικού παραδείγματος», για την πολιτική επιβίωσή τους μέσω του Ευρωκοινοβουλίου, ως κομμάτων μίας φιλοευρωπαϊκής κεντροαριστεράς που συνεθλίβησαν από το τότε πανίσχυρο ΠΑ.ΣΟ.Κ και τον «τρικομματισμό» (στην ουσία δικομματισμό) της δεκαετίας 1980. Πρέπει εδώ να παρατηρήσουμε ότι γίνονται αναφορές και στην προσωπικότητα και επιστημονική και πολιτική ιστορία του Γ. Πεσμαζόγλου, όπως και σε αυτή του κομματικού εταίρου Μπαλτατζή, αλλά και σε πιο πολιτικό επίπεδο στην αστικότητα και τον φιλο-ευρωπαϊσμό του κόμματος (αντίθετα με τις τάσεις της τότε Αριστεράς), στην εντυπωσιακή διαφορά επίδοσης ανάμεσα σε εθνικές-βουλευτικές εκλογές και εκλογές για το Ευρωκοινοβούλιο (εξαπλάσιο ποσοστό για το δεύτερο), όπως και τέλος στην απορρόφηση και συντριβή του κόμματος και τις εσωτερικές διαμάχες (το τελευταίο είναι κάτι που πιθανόν θα δούμε και στα «τρέχοντα» και «τρέξαντα» πρόσφατα μικρά κόμματα και την βραχύβια πορεία τους) κάτι που αποτελεί ένα ακόμη κίνητρο για το άρθρο.

Επιπροσθέτως, μετά το 2012 κυρίως σημαντικό μέρος της αρθρογραφίας και βιβλιογραφίας αναφέρεται και αναλύει τα «τρέχοντα» (ενίοτε και επί το ορθότερον «τρέξαντα») μικρά κόμματα κυρίως της ακραιφνούς και σκληροπυρηνικής δεξιάς. Αυτό που παρατηρείται είναι η

απουσία μίας εκτεταμένης και λεπτομερούς προσέγγισης σε πτυχές της ελληνικής πολιτικής ζωής την περίοδο 1980-1999.

Το παρόν άρθρο έχει ως στόχο την παρουσίαση, υπόμνηση και εξέταση, μικρών και σχετικά ξεχασμένων πτυχών της ελληνικής πολιτικής ζωής και της ελληνικής κεντροαριστεράς σε δύο διαφορετικές περιόδους, το 1980-82 και το 1995-99 με το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ και το ΔΗ.Κ.ΚΙ, έτσι ώστε για να θυμηθούμε και τον Ηρόδοτο «μήτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται,» ή για να αναφερθούμε και στον Μαρξ να μην υποστούν τα στοιχεία αυτά «την κριτική των τρωκτικών». Με τη λογική αυτή (παρά το γεγονός ότι γίνονται αναφορές), σκοπός του άρθρου δεν είναι η τόσο ανάλυση προβλημάτων της σοσιαλδημοκρατίας σε προηγούμενες φάσεις της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας, όσο η συλλογή και η «διάσωση» στοιχείων για τα καταργηθέντα μικρά κόμματα, ώστε να γίνουν ευκολότερες κάποιες συγκρίσεις με την περίοδο κρίσης και κατάρρευσης του όλου συστήματος μετά τον «σεισμό του 2012».

Αποτελεί λοιπόν μια απόπειρα συμβολής στην μελέτη της πραγματικότητας και των εξελίξεων υπό το πρίσμα ανάλυσης δύο μικρών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, μέσω της παρουσίασης της πολιτικής και κοινωνικής ζωής κατά την περίοδο δημιουργίας εκάστου εξ αυτών. Η επιλογή του Κόμματος του Δημοκρατικού Σοσιαλισμού (ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ) και του Δημοκρατικού Κοινωνικού Κινήματος (ΔΗ.Κ.ΚΙ) σχετίζεται με την επιθυμία να εξεταστούν τα δρώμενα στο χώρο της κεντροαριστεράς κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990, ο οποίος βρίσκονταν στην σκιά του τότε ηγεμονικού ΠΑ.ΣΟ.Κ, όπως και της σύγκρισης των δύο κομμάτων και περιόδων, καθώς (κατά τον Α. Gramsci) η ανάλυση κομμάτων αποτελεί συμβολή στην κατανόηση ολόκληρων περιόδων. Το μεν ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ ιδρύθηκε κατά την περίοδο ανάρρησης ενός ριζοσπαστικού ΠΑ.ΣΟ.Κ, το δε ΔΗ.Κ.ΚΙ σχετίζεται με τις προσπάθειες του Δ. Τσοβόλα για την παλινόρθωση μιας νέας μορφής των ιδρυτικών αρχών του ΠΑ.ΣΟ.Κ, το οποίο τις είχε τρόπον τινά απωλέσει μετά

από χρόνια διακυβέρνησης. Η ευρωπαϊκή πορεία της Ελλάδος, η συγκρότηση και «ζωή» του ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ, βαίνουν παράλληλα με την ένταξη και τα πρώτα βήματα στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Το ΔΗ.Κ.ΚΙ συγκροτείται ιστορικά (ίσως και αιτιακά) στη μετά-Μάαστριχτ εποχή και χρονικά στη μετεξέλιξη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας σε Ευρωπαϊκή Ένωση και την πορεία προς την Ο.Ν.Ε. Ας σημειώσουμε εν παραλλήλω ότι το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ απέχει από το ΔΗ.Κ.ΚΙ περί τα δεκαέξι χρόνια, όσα περίπου και το ΔΗ.Κ.ΚΙ από την εμφάνιση των (τότε) νεοπαγών και βραχύβιων κομμάτων, μερικά από τα οποία θα μπορούσαν επίσης να ενταχθούν στην κεντροαριστερά.

Το άρθρο βασίζεται, πέραν της δευτερογενούς, και σε πρωτογενή έρευνα, μέσω δομημένων συνεντεύξεων που διενεργήθηκαν, οι οποίες είχαν ως στόχο την άντληση δεδομένων από μέλη ή παλαιότερα στελέχη των δύο κομμάτων³. Τα ερωτήματα που ετέθησαν αφορούσαν: απόψεις του κόμματος για την Ευρωπαϊκή Ένωση και το ΝΑΤΟ, θέματα εσωτερικής πολιτικής όπως η οικονομική και κοινωνική πολιτική του κόμματος και επιπροσθέτως, ποια ήταν η επαγγελματική ιδιότητα των στελεχών και πολιτευτών του κόμματος και το μορφωτικό επίπεδο. Τέλος, αναδεικνύονται τα κύρια προβλήματα που αντιμετώπισε το εκάστοτε κόμμα, εντοπίζοντας τοιουτοτρόπως τους λόγους που δεν μακροημέρευσαν.

Το άρθρο χωρίζεται από εδώ και πέρα σε δύο ενότητες, με την πρώτη να αναφέρεται στο ιστορικό πλαίσιο συγκρότησης των δύο κομμάτων και τη δεύτερη που προσεγγίζει σε *vis-à-vis* συγκριτική αντιπαράσταση με άξονα το γιατί σχηματίστηκαν αυτά τα κόμματα στη διάρκεια της μεταπολίτευσης, τι είχαν ως στόχο, ποια ήταν τα χαρακτηριστικά της ηγεσίας τους, αλλά και το γιατί απέτυχαν.

Το ιστορικό πλαίσιο

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 είναι πασιφανές ότι πραγματοποιήθηκαν σημαντικές κατακτήσεις όσον αφορά τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, ενώ μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας έγιναν αξιοσημείωτες προσπάθειες για την ομαλή λειτουργία της, αλλά και την αποχουντοποίηση της ελληνικής κοινωνίας. Σαφώς, τα παραπάνω δε συνεπάγονται αυτομάτως και την αποτελεσματική λειτουργία του κράτους ή γενικότερα της δημόσιας διοίκησης. Οι θεσμοί του κράτους αλληλεπιδρούν με τις εκάστοτε κοινωνίες, καθώς και με το διεθνές στερέωμα. Η Ελλάδα, παρότι εκκινούσε τη συμμετοχή της στην κοινή ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, βρισκόταν ουραγός στην αποτελεσματικότητα των κρατικών θεσμών, αλλά και της διαφάνειας τους σύμφωνα με τις τότε συγκριτικές μελέτες (Βούλγαρης, 2013, 181–182). Για την ακρίβεια, μετά την μεταπολίτευση ήταν μια «κομματική» δημοκρατία, καθώς εξαρτώνταν σε μεγάλο βαθμό από την ποιότητα του κομματικού ανταγωνισμού για την ανάληψη της εξουσίας, γεγονός που διαφαίνεται ευκρινέστερα μετά και τις εκλογές του 1977 και την άνοδο του ΠΑ.ΣΟ.Κ στην αξιωματική αντιπολίτευση. Παράλληλα, η Ένωση Κέντρου και μετέπειτα Ε.ΔΗ.Κ, λόγω της έντονης πόλωσης όσον αφορά το πολιτικό σκηνικό, βρέθηκε μεταξύ θεαματικής συρρίκνωσης, εξαφάνισης και διάσπασης, από όπου προέκυψε και το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ ως η προοδευτική της πτέρυγα με σοσιαλδημοκρατικές αντιλήψεις περί του κοινωνικοπολιτικού βίου (Ζαχάρωφ, 2012·Βούλγαρης, 2013, 190–191)⁴. Έτσι, οι ανάγκες της εποχής, όπως παρατίθενται παρακάτω, επέβαλλαν κατά κάποιο τρόπο τη δημιουργία νέων κομματικών σχημάτων, ώστε αυτά να απαντήσουν στις προκλήσεις της μεταπολιτευτικής Ελλάδας. Εξ' άλλων, τόσο το ΠΑ.ΣΟ.Κ, όσο και η Ν.Δ, αποτέλεσαν τέτοιου είδους αποκρίσεις.

Τα περί δεκαπέντε χρόνια που μεσολάβησαν μετέβαλλαν άρδην το πολιτικό σκηνικό. Το 1989 ήταν χρονιά εκλογών, με το ΠΑ.ΣΟ.Κ να έχει

κερδίσει ήδη τις δύο προηγούμενες εκλογικές αναμετρήσεις, αυτές του 1981 και του 1985, επιδιώκοντας την «αλλαγή». Από το 1988 και μετά είχαν διαφανεί τα προβλήματα υγείας του Α. Παπανδρέου, εγείροντας ζητήματα για την προσωπική του ζωή και, ίσως το πλέον σημαντικό, είχε ξεσπάσει το λεγόμενο «σκάνδαλο Κοσκωτά». Στη σκιά όλων των παραπάνω, προκηρύχθηκαν εκλογές με το σύστημα της απλής αναλογικής για την 18^η Ιουνίου του 1989, η διενέργεια των οποίων εγκαινίασε έναν κύκλο κυβερνητικής αστάθειας, πόλωσης και σύγχυσης της ελληνικής κοινωνίας διάρκειας δέκα μηνών.

Η Ν.Δ του Κωσταντίνου Μητσοτάκη, εκμεταλλευόμενη το αίτημα της κάθαρσης, το οποίο ήταν άλλωστε διάχυτο στην ελληνική κοινωνία, κέρδισε τις εκλογές με ποσοστό 44,28% και 145 έδρες, ενώ σημαντικό δε είναι και το ποσοστό που απέσπασε το ΠΑ.ΣΟ.Κ (39,13%), διατηρώντας σημαντική απήχηση και αντοχές σε ένα ιδιαίτερα πολωμένο κλίμα (Μανίκας, 2010, 97). Η Ν.Δ προχώρησε σε μια εκ πρώτης όψεως αφύσικη κυβέρνηση συνεργασίας με τον Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου (ΣΥΝ), υπό τον Τζανή Τζαννετάκη, με μοναδικό σκοπό να δρομολογηθεί η διαδικασία της κάθαρσης με τις ανάλογες αναθέσεις στη δικαιοσύνη. Το Σεπτέμβριο του 1989 με απόφαση της Βουλής παραπέμφθηκαν στη δικαιοσύνη με κατηγορίες παθητικής δωροδοκίας, αποδοχής προϊόντων εγκλήματος και ηθικής αυτουργίας σε απιστία για τις καταθέσεις των ΔΕΚΟ οι: Α. Παπανδρέου, Α. Κουτσόγιωργας, Δ. Τσοβόλας, Π. Ρουμελιώτης, Γ. Πέτσος κ.α. Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους ξεκίνησε η δίωξη και εις βάρος του Γ. Κοσκωτά, ο οποίος είχε διαφύγει στις Η.Π.Α και εκδόθηκε στην Ελλάδα το 1991, όπου καταδικάστηκε σε 25 χρόνια κάθειρξη. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός της δολοφονίας του Παύλου Μπακογιάννη, βουλευτή της Ν.Δ από την οργάνωση *17 Νοέμβρη* λίγες μέρες μετά την παραπομπή στελεχών του ΠΑ.ΣΟ.Κ στη δικαιοσύνη, συμβάν που δυναμίτισε το ήδη έντονο διχαστικό κλίμα της εποχής (Μανίκας, 2010, 98). Η κυβέρνηση συνεργασίας παραιτήθηκε τον Οκτώβριο του 1989

και προκηρύχθηκαν εκλογές για την 5^η Νοεμβρίου. Η Ν.Δ κέρδισε για δεύτερη φορά τις εκλογές με ποσοστό 46,2% και 148 έδρες, αδυνατώντας πάλι να σχηματίσει κυβέρνηση. Η αδυναμία αυτή οδήγησε στην συγκρότηση Οικουμενικής Κυβέρνησης (Ν.Δ, ΠΑ.ΣΟ.Κ, ΣΥΝ) με πρωθυπουργό τον καθηγητή Ξ. Ζολώτα. Η Οικουμενική Κυβέρνηση προκρίθηκε ως αναγκαία λύση ώστε να μην υπάρξει κυβερνητικό αδιέξοδο. Έτσι, διεξήχθησαν για τρίτη πλέον φορά εκλογές, σε διάστημα δέκα μηνών, στις 8 Απριλίου του 1990, όπου η Ν.Δ κέρδισε για τρίτη συνεχόμενη φορά με ποσοστό 46,9% και 150 έδρες, κατορθώνοντας να σχηματίσει κυβέρνηση μετά την προσχώρηση στην Ν.Δ του εκλεγμένου βουλευτή της ΔΗ.ΑΝΑ, Κ. Κατσίκη (Μανίκας, 2010, 90). Με την εκλογή της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας και του νέου Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας, του Κ. Καραμανλή, έκλεισαν οι δέκα μήνες σύγχυσης και παρακμής, τόσο της Ελληνικής κοινωνίας, όσο και της πολιτικής ζωής του τόπου. Στις 11.3.1991 ξεκίνησε η πολύκροτη δίκη του σκανδάλου Κοσκωτά με παρόντες στο εδώλιο του κατηγορουμένου μόνο τους Δ. Τσοβόλα, Α. Κουτσόγιωργα και Γ. Πέτσο, καθώς ο Α. Παπανδρέου αρνήθηκε να παραστεί στην ακροαματική διαδικασία, διότι θεωρούσε την διαδικασία μέσον πολιτικής εξόντωσης του ιδίου και του ΠΑ.ΣΟ.Κ, απορρίπτοντας δε κάθε ποινική ευθύνη που ενείχε ως πρόσωπο και συσχετιζονταν με το όνομά του, ενώ στην περίπτωση του Π. Ρουμελιώτη η Ευρω-βουλή δε συναίνεσε με την άρση της ασυλίας του. Ο Α. Κουτσόγιωργας απεβίωσε αιφνιδιαστικά κατά την διάρκεια της δίκης. Η απόφαση του δικαστηρίου εκδόθηκε περίπου έναν χρόνο αργότερα, στις 16.1.1992, με αποτέλεσμα την αθώωση του Α. Παπανδρέου με ψήφους 7 προς 6. Στον Δ. Τσοβόλα επεβλήθη ποινή φυλάκισης 2,5 ετών με αναστολή και τριετή στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων του, και τέλος στον Γ. Πέτσο επεβλήθη ποινή φυλάκισης 10 μηνών και διετής στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων⁵.

Η έστω και ακροθιγής αναφορά των παραπάνω γεγονότων είναι ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση του πολιτικού τοπίου της εποχής, αλλά

και εισαγωγική οπτική (όσον αφορά το παρόν άρθρο) της μετέπειτα στάσης του Δ. Τσοβόλα σε μια σειρά από ζητήματα, με αποτέλεσμα την σταδιακή αποστασιοποίηση του από τα δρώμενα του ΠΑ.ΣΟ.Κ και την πορεία του προς την δημιουργία του ΔΗ.Κ.ΚΙ.

Το πολιτικό περιβάλλον, λοιπόν, στο οποίο συγκροτήθηκαν και πρωτολειτούργησαν τα δύο μικρά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα είναι, σε κάθε περίπτωση, ξεχωριστό. Για το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ παρατηρούμε συρρίκνωση του χώρου του «κέντρου» και διάσπαση της Ε.Κ-Ν.Δ (μετέπειτα Ε.ΔΗ.Κ), μια μορφή ριζοσπαστικοποίησης συνδυαστικά με την άνοδο του ΠΑ.ΣΟ.Κ, ενώ ξεκινούν τα πρώτα βήματα στην Ε.Ο.Κ. Για το ΔΗ.Κ.ΚΙ παρατηρούμε «κραδασμούς» στο ΠΑ.ΣΟ.Κ, αν και είχε επανέλθει στη διακυβέρνηση, σε συνδυασμό με ενίσχυση της πλέον Ε.Ε, σε ένα όμως λιγότερα σοσιαλδημοκρατικό περιβάλλον πανευρωπαϊκά.

Έτσι, θεωρήθηκε πως μία «vis-à-vis» εξέταση των δύο κομμάτων θα φωτίσει πλευρές της ελληνικής πολιτικής ζωής και της κεντροαριστεράς κατά την πρώτη περίπου εικοσιπενταετία της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας.

Κατ' αντιπαράσταση εξέταση

Τα σύμβολα των δύο κομμάτων αποπνέουν αισιοδοξία, ελευθερία και πρόοδο, το μεν ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ με το «χελιδόνι», το δε ΔΗ.Κ.ΚΙ με το «γλάρο» στο πέλαγος μπροστά από τον ήλιο, σε περιόδους μάλιστα που οι σύμβουλοι επικοινωνίας είχαν μικρότερη εμπλοκή στην πολιτική ζωή. Η μελέτη αυτών των κομμάτων αποσαφηνίζει αιτίες και συνθήκες δημιουργίας νέων πολιτικών οργανισμών. Οι δεκαετίες του 1970-1980 αποτέλεσαν τη «χρυσή περίοδο» της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας με τη σταδιακή πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων να ανοίγει το δρόμο συγκερασμού της κρατικής παρέμβασης με το κράτος πρόνοιας. Οι πυλώνες της σοσιαλδημοκρατίας,

όπως αυτοί ετέθησαν από τους επιφανείς (Πάλμε, Κράϊσκι, Μπράντ), (Μπάγερ, 2014), αλλά και λίγο αργότερα από περισσότερο ‘ακραιφνείς’ σοσιαλιστές (Κάλαχαν, Ουίλσον, Μιτεράν, Γκονζάλες) αφορούσαν τον πολιτικό φιλελευθερισμό, την πλήρη απασχόληση και μια ειρηνική ατζέντα, σε συνδυασμό και με εκλογικές επιτυχίες σε αρκετά ευρωπαϊκά κράτη. Έτσι, η δημιουργία του ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ παρατηρείται στο πλαίσιο ή και στο επέκεινα των κοινωνικών και πολιτικών μεταβολών της μεταπολίτευσης, καθώς και της κραταιής ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας. Στην δε περίπτωση του ΔΗ.Κ.ΚΙ διακρίνεται η τάση δημιουργίας κάτι νέου, βασισμένου στις αρχές και τις αξίες του παλαιού (ΠΑ.ΣΟ.Κ), διότι η σοσιαλδημοκρατία στην Μετά-Μαάστριχτ εποχή υποτάχθηκε, σύμφωνα με τους ευρωπαίους σοσιαλδημοκράτες, στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές (Μπάγερ, 2014). Από την άλλη πλευρά δεν πρέπει να ξεχάσουμε και την άποψη του Γ. Μπαλαμπανίδη (2015) ότι στην Νότια Ευρώπη απουσίαζε η σοσιαλδημοκρατική παράδοση (τουλάχιστον στην μορφή και έκταση που είχε στην Βόρεια Ευρώπη) ενίοτε υποκαθιστώμενη από τον Ευρωκομμουνισμό (ειδικά στην Ιταλία), ενώ όσον αφορά την Ελλάδα δεν πρέπει να μας διαφεύγει ούτε ο ριζοσπαστισμός του (αρχικού) ΠΑ.ΣΟ.Κ, ούτε η «σοσιαλμανία» Κ. Καραμανλή (πρεσβύτερου).

Επιπροσθέτως, η ελληνική κοινωνία βίωσε τέτοιες αλλαγές στο πρόσφατο παρελθόν που αφορούσαν την οικονομική, πολιτική και κοινωνική ζωή του τόπου με εξαιρετικό πρότυπο την οικονομικό-πολιτική κρίση του 2010, η οποία είχε ως απόρροια την δημιουργία νέων σχηματισμών με σκοπό να εκφράσουν κάτι «νέο» ή να παλινорθώσουν το «παλιό». Τέτοια παραδείγματα δύναται να ήταν το ΠΟΤΑΜΙ, οι ΑΝ.ΕΛ και η ΔΗΜ.ΑΡ, κόμματα με παρόμοια κατάληξη αυτών που εξετάζουμε, με την σημαντική όμως διαφορά ότι τα κόμματα αυτά παρουσιάστηκαν μέσα στη κρίση και πιθανόν και ως αποτέλεσμα της, η δε έστω και βραχύβια επιρροή τους συνδυάζεται με την κατάρρευση των ποσοστών του ΠΑ.ΣΟ.Κ και της Νέας Δημοκρατίας (Κουστένης, 2012). Επομένως, η ανάλυση μικρών κομμάτων, ακόμα και

αυτών που δημιουργήθηκαν κατά τα τέλη του περασμένου αιώνα, μπορεί να αποτελέσει πυξίδα για την συγκριτική παρατήρηση μεταβολών στο κομματικό φαινόμενο ακόμα και στο μέλλον, ως αποτέλεσμα του πολιτικό-οικονομικού γίγνεσθαι.

Κατά την Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία παρατηρούνται, ως επί το πλείστον, προσωποπαγή κόμματα εντός κοινοβουλίου, με εξαίρεση ίσως το ΚΚΕ, το οποίο απευθύνεται σε ένα συγκεκριμένο εκλογικό ακροατήριο. Η ίδρυση του ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ χρονολογείται στα 1979 από στελέχη που διασπάστηκαν από την Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου με κοινό σκοπό την ανάγκη δημιουργίας του «νέου». Η ιδρυτική ομάδα του κόμματος απαρτιζόνταν από τους: Γιάγκο Πεσμαζόγλου, Βιργινία Τσουδερού, Δημήτριο Καρδάρα, Κώστα Αλαβάνο, Χαράλαμπο Πρωτοπαπά και τον Γεώργιο Μυλωνά, ενώ η ιδρυτική συνδιάσκεψη έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη (Ζαχάρωφ, 2012). Το πολιτικό προσωπικό του, σύμφωνα με μαρτυρίες παλαιότερων μελών, άνηκε στην πλειοψηφία του σε μεσαία αστικά στρώματα με ανώτερο μορφωτικό επίπεδο, ενώ από πολλούς φίλους και αντιπάλους χαρακτηρίζονταν ως ένα κόμμα «διανοούμενων» (Συνέντευξη Μακρυγιώργος, 2020).

Στην περίπτωση του ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ πρέπει να εξεταστεί το βιογραφικό και πολιτικό προφίλ του Γιάγκου Πεσμαζόγλου, ο οποίος διετέλεσε και αρχηγός του κόμματος από τα 1979 έως τα 1984, διότι η εικόνα του ηγέτη αποσαφηνίζει εν μέρει και το περιεχόμενό του κόμματος. Ο Γιάγκος Πεσμαζόγλου γεννήθηκε στη Χίο στα 1918, γόνος μιας οικογένειας που κρατούσε διαύλους επικοινωνίας ανάμεσα σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς, σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, υπηρέτησε ως δεκανέας στο αλβανικό μέτωπο, ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή στο Πανεπιστήμιο του Cambridge και υπήρξε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών μέχρι τη διαθεσιμότητα που του επέβαλλε το στρατιωτικό καθεστώς στα 1968. Ακόμη, διετέλεσε υποδιοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος (1960-

1967), πρωτοστάτησε στη δημιουργία του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και προέδρευσε στην Εταιρία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων (ΕΜΕΠ) με αντιδικτατορικές δράσεις, γεγονός που τον οδήγησε στην εξορία και μετέπειτα στη σύλληψη και κράτησή του στα ΕΑΤ-ΕΣΑ (Ζαχάρωφ,2012·Μακρυγιώργος,2012)⁶. Μετά την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος, ανέλαβε Υπουργός Οικονομικών στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας του Κωσταντίνου Καραμανλή μέχρι τις εκλογές του Νοέμβρη του 1974, όπου εκλέχθηκε βουλευτής με την Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις. Στην εκλογική αναμέτρηση του 1977 εξελέγη για δεύτερη φορά βουλευτής με την νέα τότε Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου μέχρι το 1979. Στις ευρωεκλογές του 1981 εκλέχθηκε ως ο μόνος ευρωβουλευτής του ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ, το οποίο απέσπασε 4,26%, συνθήκη που αποδεικνύει τη συμβολή του στην ευρωπαϊκή πορεία της χώρας ως Προέδρου της μικτής επιτροπής μεταξύ Ελλάδας και Ε.Ο.Κ από τα 1975 έως τα 1978⁷. Σύμφωνα με τα ανωτέρω, καθίσταται σαφές ότι ο Γιάγκος Πεσμαζόγλου ήταν ένας βαθύτατα δημοκρατικός πολίτης με εξαιρετική μόρφωση, ενεργητικότητα στο δημόσιο βίο και πνευματικότητα, ο οποίος αντιστάθηκε στο δικτατορικό καθεστώς, παραβλέποντας συνειδητά τις συνέπειες ανυπακοής που επέβαλλε η Χούντα στα πλαίσια του «νόμου», της σιωπής και της τάξης. Η ισχυρή προσωπικότητά του διαφαίνεται δε ξεκάθαρα και από το εγχείρημα της ίδρυσης του ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ κατά τα χρόνια που το ΠΑ.ΣΟ.Κ (που τότε απέρριπτε τον όρο «σοσιαλδημοκρατία») γιγαντώνονταν στην ελληνική κοινωνία. Είναι εύλογο ότι ο ίδιος θα μπορούσε να ακολουθήσει το «κύμα» της «αλλαγής», όμως επέλεξε ηθελημένα την προσπάθεια επίτευξης του σοσιαλδημοκρατικού δρόμου από άλλη αφετηρία. Μετά την αποτυχία εκλογής του στις ευρωεκλογές του 1984 και την παραίτηση του από την ηγεσία του ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ, ο Γιάγκος Πεσμαζόγλου εκλέχθηκε βουλευτής στις εθνικές εκλογές του 1985 ως ανεξάρτητος συνεργαζόμενος με την ΝΔ και ευρωβουλευτής με την ΝΔ στις ευρωπαϊκές εκλογές του 1989 (Συνέντευξη Πεσμαζόγλου, 2020).

Πέραν της ηγετικής φυσιογνωμίας, είναι απαραίτητο να εξεταστεί το γιατί σχηματίστηκε το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ. Όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω, το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ δημιουργήθηκε από τις «στάχτες» της Ε.ΔΗ.Κ, η οποία βρισκόταν στις συμπληγάδες του ΠΑ.ΣΟ.Κ και της Ν.Δ σε ένα ιδιαίτερα πολωμένο διεθνές και εγχώριο περιβάλλον. «Η δική μας αλλαγή» ως «αντισύνθημα» στην «αλλαγή» του ΠΑ.ΣΟ.Κ αποτέλεσε μια απόπειρα χάραξης σοσιαλδημοκρατικής τροχιάς, μακριά από το λαϊκισμό του ΠΑ.ΣΟ.Κ και το συντηρητισμό της Ν.Δ. Έτσι, ο σχηματισμός του ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ συμπίπτει με την ανάδειξη των προβλημάτων που, κατά το ίδιο, ταλάνιζαν την ελληνική κοινωνία στα μέσα της δεκαετίας του 1970, όπως η αποδυνάμωση της ελληνικής οικονομίας, η εξωτερική πολιτική και ασφάλεια αλλά και η κρίση των κοινωνικών θεσμών.

Η δεκαετία του 1970 υπήρξε, κατά γενική ομολογία, δεκαετία κρίσης. Οι ισχυρές οικονομίες της δύσης επλήγησαν αρκετά από την πετρελαϊκή κρίση, καθώς η τιμή του πετρελαίου τριπλασιάστηκε, γεγονός που οδήγησε σε ένα ντόμινο αύξησης τιμών και άλλων προϊόντων, με αποτέλεσμα την εκτίναξη του πληθωρισμού, αλλά και την δημιουργία διαθρωπικών οικονομικών προβλημάτων μόνιμου χαρακτήρα (Τζαννετάκος, 2019). Η Ελλάδα σίγουρα δεν αποτέλεσε εξαίρεση στον κανόνα, καθώς το εξωτερικό της χρέος στα 1974 ήταν περίπου 500 δισεκατομμύρια δραχμές, ενώ ο πληθωρισμός σχεδόν δωδεκαπλασιάστηκε από το 3% του 1969 στα 35% τον Αύγουστο του 1974, σημειώνοντας δε ύφεση της τάξης του 6,4% του Α.Ε.Π (Τζαννετάκος, 2019). Η ύφεση που προκλήθηκε σε συνδυασμό με την οικονομική στασιμότητα της χώρας οδήγησε στην αύξηση της μετανάστευσης ενός διόλου ευκαταφρόνητου μέρους του εργατικού δυναμικού σε τρίτες χώρες. Υπολογίζεται ότι κατά το διάστημα 1971-1977 μετανάστευσαν περίπου 210.000 Έλληνες σε άλλες χώρες της Ευρώπης ή στις ΗΠΑ (rizospastis, 2015). Η κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή, στη «σκιά» της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, επέλεξε την τακτική μιας στάσιμης ανάπτυξης με βραδείς

ρυθμούς, προσπαθώντας να ελέγξει τις ανοδικές τιμές. Το πρόγραμμά της εστίαζε κυρίως στην ενεργή κρατική παρέμβαση μέσω κρατικοποιήσεων στην Εμπορική Τράπεζα, τα Ναυπηγεία Ελευσίνας, την Χαλυβουργική, την Ολυμπιακή Αεροπορία, καθώς και των διυλιστηρίων. Όμως, αυτή η τακτική προκάλεσε υπερδιπλασιασμό της ανεργίας από 1,5% σε 4% σε βάθος επταετίας (1974-1981), δημιουργώντας ζητήματα αποδυνάμωσης της οικονομίας (Μανίκας, 2010, 27–28). Σύμφωνα με το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ, η παγκόσμια κρίση του καπιταλιστικού συστήματος τη δεκαετία του 1970 οφείλεται στις κρίσεις των πρώτων υλών, στην ανεργία της βαριάς βιομηχανίας και στον πληθωρισμό, καθιστώντας σαφές το γεγονός ότι τα παραπάνω διοχετεύουν την κρίση από την οικονομία στην κοινωνία και πιο συγκεκριμένα στις τότε κοινωνικές «μειονότητες», δηλαδή τις γυναίκες, τους νέους, αλλά και τις αναπτυσσόμενες χώρες. Η οικονομική και κοινωνική κρίση στην Ελλάδα, βάσει των όσων υποστήριζε το κόμμα, δεν ήταν μόνο συγκυριακή, αλλά και δομική, καθώς τα οικονομικά ισοζύγια ήταν ελλειμματικά, ο πληθωρισμός κάλπαζε περίπου 25% ανά έτος, ενώ η ανεργία δεν αντιμετωπίστηκε με παροχή θέσεων εργασίας, αλλά με την μαζική μετανάστευση χιλιάδων Ελλήνων. Το κόμμα άσκησε δριμεία κριτική στη «συντήρηση» της Ν.Δ και την ταυτόχρονη αύξηση των εισαγωγών, αναφέροντας ότι το κίνητρο της οικονομικής και συνάμα της κοινωνικής ευημερίας είναι η παραγωγή, καθώς δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας αντιμετωπίζοντας τα κοινωνικά προβλήματα της ανεργίας και της μετανάστευσης. Κατά αυτόν τον τρόπο, το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ ταύτιζε την κρίση της ελληνικής κοινωνίας με την κρίση του συστήματος της τότε δεξιάς, διότι η μακροχρόνια διακυβέρνησή της αποτέλεσε το λόγο που η Ελλάδα δεν ακολούθησε την πορεία των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών (ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ, 1981, 22–25).

Επιπλέον, όσον αφορά την εξωτερική πολιτική και ασφάλεια, το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ φρονούσε ότι μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο, οι σχέσεις με την Τουρκία αποτελούσαν πρόκληση και απαιτούσαν ιδιαίτερη προσοχή. Η

Ελλάδα είχε πλέον αποχωρήσει από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ εξαιτίας της σιωπής του στο ζήτημα της κατοχής του 37% της Κύπρου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της έκφρασης του αντί-νατοϊκού αισθήματος συνιστούσαν, πέραν των μεγαλειωδών αντί-νατοϊκών διαδηλώσεων και οι δημοσκοπήσεις που διενεργήθηκαν εκείνη την χρονική περίοδο. Σύμφωνα με την σφυγμομέτρηση της εφημερίδας «Ελευθεροτυπία» (6-10/3/1976), η πλειοψηφία των συμμετεχόντων ανέφερε ότι οι τότε χειρότεροι εχθροί της Ελλάδος ήταν οι Η.Π.Α και η Τουρκία, ενώ το 99% επιζητούσε την άμεση έξοδο της χώρας από το Βορειοατλαντικό σύμφωνο. Αντίθετα, η κοινή γνώμη έλαβε πιο θετική στάση όσον αφορά τη σύμπλευση με την τότε Ε.Ο.Κ δεδομένου ότι η ίδια έρευνα χαρακτήριζε τη Γαλλία και τη τότε Δ. Γερμανία ως τις πιο αρεστές στο ελληνικό κοινό αίσθημα (Ψαρά, 2015). Η ένταξη στην Ε.Ο.Κ ήταν από τους κύριους τομείς της προσωπικής ατζέντας του Κ. Καραμανλή όπως και του Γ. Πεσμαζόγλου, καθιστώντας αντιληπτό ότι η εξωτερική πολιτική βρισκόταν στα πιο φλέγοντα ζητήματα της περιόδου. Η άποψη του ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ περί των εξωτερικών προκλήσεων εστίαζε κυρίως στην εξασφάλιση αμυντικής, ποιοτικής και ποσοτικής επάρκειας, ετοιμότητας και πολύπλευρων συμμαχιών υπό το πρίσμα της αναγκαιότητας των «καιρών». Κατά δεύτερο λόγο, η ιδεολογία του δημοκρατικού σοσιαλισμού που εξέφραζε το κόμμα θεωρεί την ειρήνη και τη φιλία των λαών ως παράδοση χωρίς δείγματα εθνικής υποτέλειας και συμβιβασμών υπό τον φόβο, καθώς η εθνική ανεξαρτησία και η ελευθερία της Ελλάδος είναι, κατά το ίδιο, αδιαπραγμάτευτες (ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ, 1981, 24).

Τρίτον, οι πελατειακές σχέσεις, οι άτακτοι διορισμοί στο δημόσιο, η λειτουργία του δημόσιου τομέα, αλλά και η συνδιαλλαγή με τις εγχώριες ή μη Ελίτ, αποτελούσαν ζητήματα που, κατά το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ, έπρεπε να αλλάξουν ριζικά προς το συμφέρον της ελληνικής κοινωνίας. Η αλλαγή, σύμφωνα με το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ, δεν συνεπάγονταν κάποια επαναστατική δράση, αλλά τη μεταρρύθμιση στα ζητήματα που είναι ώριμα στη λαϊκή συνείδηση, όπως τη

δημιουργία ενός αξιοκρατικού μηχανισμού, την απαγκίστρωση από τα οικονομικά συμφέροντα των Ελίτ που λειτουργούσαν ως ολιάρχες, αλλά και την εκ των θεμελίων αλλαγή του κρατικού οικονομικού τομέα που κόστιζε περισσότερο από όσο εισέπραττε μέσω των φόρων ή άλλων λοιπών εσόδων (ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ, 1981, 26–29). Εν κατακλείδι, μεταρρύθμιση κατά το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ σήμαινε «καθαρά χαρτιά, φερεγγυότητα, εξήγηση και θέση, δέσμευση απέναντι στο λαό».

Οι παραπάνω λόγοι απαντούν στο πρίσμα σχηματισμού του ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ στην μεταπολιτευτική Ελλάδα, αλλά και στην ανάγκη ύπαρξης της «δικής του αλλαγής», η οποία είχε ως στοχοθεσία την επί θέσεων αντιπαραβολή με την «αλλαγή» του ΠΑ.ΣΟ.Κ και την ταυτόχρονη διαμάχη του με την δεξιά, μέσω ενός προγράμματος 105 σελίδων που αφορούσε όλο το φάσμα της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής του τόπου.

Βέβαια, το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ απέτυχε στο να γίνει πρωταγωνιστής της πολιτικής σκηνής και πολύ γρήγορα (τουλάχιστον σε ιστορικό χρόνο) οδηγήθηκε στην εξαφάνιση. Με εξαίρεση την επιτυχία των ευρωεκλογών του 1981 δεν κατόρθωσε σε άλλη περίπτωση να εκλέξει εκπροσώπους του στην εθνική αντιπροσωπεία ή στην αντίστοιχη ευρωπαϊκή. Ο κύριος λόγος αυτής της αδυναμίας ήταν η έλλειψη ζωτικού χώρου, καθώς το εκλογικό ακροατήριο στο οποίο απευθυνόταν ήταν κοινό με το ΠΑ.ΣΟ.Κ που κάλπαζε προς την εξουσία και έμοιαζε στα μάτια της κοινής γνώμης ως ο μόνος ικανός πολιτικός οργανισμός που θα μπορούσε να «νικήσει» τη δεξιά. Η «πίεση» που υπέστη το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ, σε συνδυασμό με την απουσία δημοσιότητας μέσω του τύπου, ο οποίος ήταν το ισχυρότερο μέσο πολιτικής επικοινωνίας κατά την δεκαετία του 1980, κατέστησαν αδύνατη την προβολή των προγραμματικών του θέσεων στην πλειοψηφία των εκλογέων (Συνέντευξη Μακρυγιώργος, 2020). Μετά την αποτυχία των ευρωπαϊκών εκλογών του 1984, ο Γιάγκος Πεσμαζόγλου παραιτήθηκε από τη θέση του και το κόμμα χάραξε μια πιο αριστερή πορεία υπό την ηγεσία του Χ. Πρωτοπαπά, παρότι ο ίδιος

συνεργάστηκε με την Ν.Δ στις εκλογές του 1985 (Συνέντευξη Κανελλοπούλου, 2020). Έτσι, το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ συμμετείχε στην εκλογική συμμαχία του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου στις εκλογές του 1989, όπου και επήλθε η αναστολή λειτουργίας του, διότι η αυτόνομη υπόσταση του ήταν πολιτικά ασύμφορη αν αναλογιστεί κανείς το πολιτικό περιβάλλον της εποχής.

Κατά δεύτερο λόγο, όσον αφορά το ΔΗ.Κ.ΚΙ, ιδρύθηκε στις 20.12.1995 από τον Δημήτρη Τσοβόλα και παλαιότερα μέλη του ΠΑ.ΣΟ.Κ. σε συγκέντρωση στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Ο αρχηγός του, Δημήτρης Τσοβόλας είχε επαρχιακή καταγωγή από ένα χωριό της Άρτας. Η οικογένεια του συμμετείχε στην εθνική αντίσταση κατά την γερμανική κατοχή στις γραμμές του ΕΑΜ. Ο πατέρας του, μετά την επιστροφή του από το Νταχάου στα 1944, εξορίστηκε. Ο Δημήτρης Τσοβόλας σπούδασε νομικά στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Επιπλέον, υπήρξε Υφυπουργός, Αναπληρωτής Υπουργός, και Υπουργός οικονομικών για οχτώ έτη (1981-1985, 1985-1989) στις κυβερνήσεις του ΠΑ.ΣΟ.Κ. του Α. Παπανδρέου, ενώ άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι μέχρι και αρκετά χρόνια μετά την αποχώρησή του από τον θώκο υπήρξε ο πιο δημοφιλής Υπουργός οικονομικών της Γ' Ελληνικής δημοκρατίας (Νικολάου, 2008). Ο Δημήτρης Τσοβόλας ως Υπουργός του ΠΑ.ΣΟ.Κ., αλλά και ως αρχηγός του ΔΗ.Κ.ΚΙ, υπήρξε ένας «καθημερινός» άνθρωπος με «λαϊκή» καταγωγή, καθώς όπως υποστήριζε και ο ίδιος, μάχονταν για τους πολλούς (Νικολάου, 2008). Η «ταπεινότητα» του ενόχλησε μέρος της «ελιτιστικής αριστεράς», η οποία του επιτέθηκε μέσω της εφημερίδας «το Βήμα» με χαρακτηρισμούς όπως «ο γιος του αγωγιάτη», χλευάζοντας την επαρχιακή καταγωγή και την κοινωνική τάξη της οικογενείας του. Ο ίδιος ακόμα και κατά την διάρκεια της θητείας του σε υψηλά αξιώματα των κυβερνήσεων του ΠΑ.ΣΟ.Κ δε φυλασσόταν, χρησιμοποιώντας τις αστικές συγκοινωνίες για τις μετακινήσεις του. Παρά την σκανδαλολογία, έπειτα της υπόθεσης Κοσκωτά, οι πολιτικοί αντίπαλοι που ανέλαβαν το χαρτοφυλάκιο του Υπουργείου Οικονομικών δε βρήκαν

οτιδήποτε επιλήψιμο εναντίον του (Νικολάου, 2008). Βάσει των ανωτέρω, ο Δημήτρης Τσοβόλας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένας πολιτικός με σοσιαλιστικές καταβολές, αυθεντικότητα, εργατικότητα και ταπεινότητα, αφήνοντας πίσω του ένα κοινωνικό πρόσημο μέσω του έργου του. Μετά την απόσυρσή του από την πολιτική στα 2004, έπειτα των εκλογικών αποτυχιών του ΔΗ.Κ.ΚΙ, επέστρεψε στη μάχιμη δικηγορία μέχρι το τέλος της ζωής του στα 2022⁸.

Οι αιτίες δημιουργίας του ΔΗ.Κ.ΚΙ αποτελούν συνδυασμό μεταξύ προσωπικής θέλησης του Δημήτρη Τσοβόλα για επιστροφή στις αρχές της 3^{ης} Σεπτεμβρίου, αλλά και τάσης αντιπαράθεσής του με την εκσυγχρονιστική πτέρυγα του ΠΑ.ΣΟ.Κ (Δικαίος κ.α., 2018). Αρχικά, μετά το πέρας της περιπέτειας του Σκανδάλου Κοσκωτά, ο Δ. Τσοβόλας αρνήθηκε να συμμετάσχει στις επόμενες κυβερνήσεις του ΠΑ.ΣΟ.Κ, παρά την απονομή χάριτος που του δόθηκε, ενώ συνάμα τάχθηκε κατά του κόμματος και της παραπομπής του Κ. Μητσοτάκη σε ειδικό δικαστήριο το 1994 για το ζήτημα των τηλεφωνικών υποκλοπών κατά το διάστημα 1991-1993 (Παπαδόπουλος, 2018). Σημαντικό ρόλο στη σταδιακή απομάκρυνση του Δ. Τσοβόλα είχε και η πορεία της υγείας του Α. Παπανδρέου, καθώς το ΠΑ.ΣΟ.Κ ως ένα κόμμα με αρχηγικό μοντέλο οργάνωσης εξαρτώνταν σε μεγάλο βαθμό από τον ηγέτη του (Βούλγαρης, 2013, 137). Επομένως, η ασθένεια του ηγέτη μεταφέρεται κατά κάποιον τρόπο στο κυβερνητικό και κομματικό σώμα, θέτοντας δε ζητήματα διαδοχής του από την εκσυγχρονιστική πτέρυγα του ΠΑ.ΣΟ.Κ, η οποία δεν ήταν ιδιαίτερα συμπαθής στον Δ. Τσοβόλα, αν κρίνουμε από το γεγονός αποχώρησης του από την Κεντρική Επιτροπή του κόμματος, δύο χρόνια αργότερα (Μανίκας, 2010, 118). Στην επίμαχη σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑ.ΣΟ.Κ, τον Οκτώβριο του 1995, η εκσυγχρονιστική πτέρυγα με εκφραστές τον Κ. Σημίτη, Θ. Πάγκαλο, Π. Αυγερινό και Β. Παπανδρέου αμφισβήτησε ανοιχτά την πολιτική του τότε Πρωθυπουργού, ο οποίος δεν ήταν πλέον σε θέση να επιβληθεί, γεγονός που οδήγησε το ΠΑ.ΣΟ.Κ σε μια

«δεξιά» στροφή (Μανίκας, 2010, 119). Η στροφή αυτή του ΠΑ.ΣΟ.Κ σε συνδυασμό με τις συγκρούσεις εντός της συνεδρίασης, δεδομένου ότι ο Α. Παπανδρέου στράφηκε κατά πάντων, δημιούργησαν στον Δ. Τσοβόλα την αίσθηση εξίσωσης του με τους επίδοξους ανατροπείς του πρωθυπουργού, γεγονός το οποίο τον εξόργισε με αποτέλεσμα την συνεπαγόμενη αποχώρηση του από το κόμμα και την ίδρυση του Δημοκρατικού Κοινωνικού Κινήματος λίγους μήνες αργότερα (Λακόπουλου, 2019).

Πέραν όμως των ανωτέρω, δεν πρέπει να μας διαφύγει ότι την περίοδο εκείνη, βαίνουν παράλληλα δύο πολύ σημαντικές εξελίξεις, οι οποίες φυσικά επηρεάζουν και την ελληνική πολιτική πραγματικότητα, τις θέσεις και τις ιδεολογίες κομμάτων. Η κατάρρευση και αποσύνθεση του ως τότε αποκαλούμενου «ανατολικού συνασπισμού» και η προϊούσα μεταβολή της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας σε Ευρωπαϊκή Ένωση με τη διεύρυνση και εμβάθυνση λειτουργιών (ειδικά μετά την Σύνοδο Κορυφής στο Μάαστριχτ), στα οποία το ΠΑ.ΣΟ.Κ, έστω και σιωπηρά, συνήνεσε, αναδεικνύοντας μία ριζική στροφή από τις θέσεις της 3^{ης} Σεπτεμβρίου.

Το ΔΗ.Κ.ΚΙ ως σάρκα από τη σάρκα του «παλαιού ΠΑ.ΣΟ.Κ» ήρθε να εκφράσει την ακριβώς αυτήν την αντίθεση στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές τής μετά Μάαστριχτ εποχής, με αντί-δεξιό πνεύμα και φιλολαϊκό χαρακτήρα ανθρωποκεντρικής προσέγγισης, μακριά από τις στατιστικές επιταγές του κεφαλαιοκρατικού συστήματος (Δικαίος κ.α., 2018). Συνοπτικά, το πρόγραμμά του αναφερόταν σε μια κρατικά κατευθυνόμενη οικονομία πλην του τομέα των επενδύσεων, σε μια ευρεία δημόσια υγεία και παιδεία, καθώς και σε μια ιδιαίτερη στοχοθεσία επί των εθνικών θεμάτων και δη των ελληνοτουρκικών σχέσεων και του καθεστώτος των αμερικανικών βάσεων (Δικαίος κ.α., 2018). Επιπλέον, το κομματικό του προσωπικό αλλά και το μεγαλύτερο μέρος των υποστηρικτών του προέρχονταν από ημι-ειδικευμένους εργάτες και αγρότες.

Σε πολλές περιπτώσεις, το ΔΗ.Κ.ΚΙ χαρακτήριζε το ΠΑ.ΣΟ.Κ ως ένα νεοφιλελεύθερο κόμμα το οποίο στην πραγματικότητα δεν είχε θεμελιώδεις

διαφορές με την ΝΔ, ακολουθώντας κατά αυτό το τρόπο μια εξισωτική πολιτική ενάντια στα δύο κόμματα, βασισμένη στη φιλολαϊκή του προσέγγιση και μακριά από τις τα μεγάλα συμφέροντα και τις οικονομικές ελίτ (Δικαίος κ.α., 2018). Έτσι, μέσω αυτής της ταύτισης των δύο «μεγάλων» επιχείρησε την απεύθυνσή του στο εκλογικό ακροατήριο του ΠΑ.ΣΟ.Κ, ευελπιστώντας στην εκλογική και στελεχιακή του μεγέθυνση. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι το ΔΗ.Κ.ΚΙ, ως ένα μικρό κόμμα είχε σχετικά σημαντικές εκλογικές επιτυχίες κατά τα πρώτα χρόνια του πολιτικού του βίου λαμβάνοντας 4,43% στις εθνικές εκλογές του 1996 (με 9 βουλευτές) και 6,85% στις ευρωεκλογές του 1999 (με 2 ευρωβουλευτές) (Δικαίος κ.α., 2018). Χρήσιμο στοιχείο αποτελεί το ποσοστό ταύτισης με το ΔΗ.Κ.ΚΙ στις τάξεις των εκλογέων, καθώς σε σχέση με τα άλλα μικρά κόμματα της Αριστεράς (ΣΥΝ-ΚΚΕ) συγκέντρωνε υψηλότερα ποσοστά, ενώ παράλληλα το ποσοστό των ψηφοφόρων που ένιωθε μακριά του ήταν συγκριτικά μικρότερο των άλλων μικρών αριστερών κομμάτων (Δώδος, Καφετζής & Νικολακόπουλος, 1997, 264). Επιπλέον, το 65% (ήτοι 2,6% επί του συνόλου) του ποσοστού που απέσπασε το ΔΗ.Κ.ΚΙ στις εκλογές του 1996 οφείλεται σε διαρροές του ΠΑ.ΣΟ.Κ, χωρίς αυτό να επηρεάζει άρδην το πολιτικό τοπίο της εποχής (Μαυρής, 1997, 187). Βέβαια, το ΔΗ.Κ.ΚΙ δεν κατόρθωσε την απόκτηση εκλογικής επιρροής στις τάξεις των αγροτών που παραδοσιακά κυμαίνονταν γύρω από το ΠΑ.ΣΟ.Κ, ώστε να μετατραπεί φορέας της «αγροτικής δυσαρέσκειας» αυξάνοντας κατά αυτόν το τρόπο τα ποσοστά του, ή και την από πλευράς ΔΗ.Κ.ΚΙ αναζήτηση μίας αληθινής παράδοσης τού (αρχικού) ΠΑ.ΣΟ.Κ, ενώ στην ουσία λειτούργησε ως δεξαμενή για το ΠΑ.ΣΟ.Κ, αλλά ίσως και για τον (τότε) Συνασπισμό (Μαυρής, 1997, 188–189 · Κουστένης, 2013). Όμως, αν αναλογιστεί κάποιος την ήττα του ΠΑ.ΣΟ.Κ στις ευρωπαϊκές εκλογές του 1999 με 4% από την ΝΔ, γρήγορα θα αντιληφθεί ότι πέραν της ενδιάμεσης φθοράς που αντιμετωπίζει κάθε κυβερνών κόμμα (συν το γεγονός ότι οι Ευρω-εκλογές έχουν και έναν

χαρακτήρα εκλογών διαμαρτυρίας), το ΔΗ.Κ.ΚΙ με βάση το ποσοστό που απέσπασε, συντέλεσε σε αυτό⁹.

Παρόλα αυτά, το ΔΗ.Κ.ΚΙ τόσο στις εκλογές του 2000, όσο και σε αυτές του 2004, δεν κατόρθωσε να υπερκεράσει το «κατώφλι», διότι η πίεση που υπέστη από το ΠΑ.ΣΟ.Κ ήταν ασφυκτική, συνθήκη που αποδεικνύεται από την διαφορά 1% από την ΝΔ στις εκλογές του 2000. Το κόμμα απευθυνόταν σε παρόμοιο εκλογικό ακροατήριο με το ΠΑ.ΣΟ.Κ, ενώ είχε στα αριστερά του, τον Συνασπισμό και το ΚΚΕ, γεγονός που περιόριζε σημαντικά τις του εκλογικές δυνατότητες. Η περαιτέρω εκλογική του οπισθοχώρηση στις εκλογές του 2004, συντέλεσε και στο τέλος της αυτόνομης πορείας του, διότι ο Δημήτρης Τσοβόλας ανακήρυξε την αναστολή λειτουργίας του και την αποχώρησή του από την ηγεσία του κόμματος, με την κεντρική επιτροπή να αντιπαράκειται στην παραπάνω κίνηση του τέως αρχηγού του κινήματος, απευθυνόμενη στην δικαιοσύνη. Έπειτα των δικαστικών διενέξεων το ΔΗ.Κ.ΚΙ συνέχισε την πορεία του, στηρίζοντας τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α μέχρι το 2015 και αργότερα την ΛΑ.Ε (Λαϊκή Ενότητα) μετά την αλλαγή στάσης του ΣΥ.ΡΙΖ.Α όσον αφορά την επιβολή μνημονιακών πολιτικών στη χώρα (Συνέντευξη Μαντάς, 2020). Σήμερα συνεργάζεται με άλλα μικρά κόμματα, χωρίς όμως αυτονομία και σαφώς διακριτές θέσεις στην ευρύτερη κονίστρα.

Οι κύριοι λόγοι αποτυχίας του εδράζονται, σύμφωνα με πρώην στελέχη του στην απουσία ενός σαφέστερου ιδεολογικού πρόσημου ικανού να αντιπαρατεθεί τόσο με τα «δεξιά» του (ΝΔ-ΠΑΣΟΚ), όσο και με τα «αριστερά» του (ΣΥΝ-ΚΚΕ), στην απουσία επικοινωνιακότητας μέσω την ΜΜΕ και της στήριξης μέρους των δημοσιογράφων, αλλά και φυσικά στην έλλειψη ζωτικού χώρου που υπάρχει στο πολιτικό σκηνικό όταν κυριαρχεί ο δικομματισμός (Δικαίος κ.α., 2018· Συνέντευξη Μαντάς, 2020).

Σύγκριση και συμπεράσματα

Τα δύο κόμματα που εξετάστηκαν στο παρόν άρθρο ήταν προσωποπαγή με τους ηγέτες τους να έχουν διαφορετικές καταβολές και εμπειρίες. Καθένας εξ αυτών βρέθηκε σε ανώτερες και ανώτατες θέσεις του πολιτικού βίου, με τον μεν Γιάγκο Πεσμαζόγλου να διατελεί Υπουργός, βουλευτής και ευρωβουλευτής και τον δε Δημήτρη Τσοβόλα να αναλαμβάνει καθήκοντα Αν. Υπουργού, Υφυπουργού και Υπουργού, καθώς και βουλευτή. Δεύτερον, τα στελέχη και μέλη του ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ προέρχονταν κυρίως από τα μεσαία αστικά στρώματα με ανώτερη μόρφωση, εν αντιθέσει με το ΔΗ.Κ.ΚΙ που απαρτιζόταν κυρίως από καταρτισμένο εργατικό δυναμικό και αγρότες. Τα πολιτικά τους προγράμματα, πλην του έντονου πατριωτικού στοιχείου και της απαγκίστρωσης από τις ελίτ επίσης έρχονταν σε αντίθεση, καθώς το ΔΗ.Κ.ΚΙ εξέφραζε το ΠΑ.ΣΟ.Κ της 3^{ης} Σεπτεμβρίου, σε αντιπαράβολή με το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ, που υπήρξε «πολέμιος» της αλλαγής μέσω της «δικής του αλλαγής». Εν συνεχεία, το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ εμφανίζεται στην περίοδο της Μεταπολίτευσης και των συνεπαγόμενων εγχώριων πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών μεταβολών, κατά τη χρυσή περίοδο της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, ενώ αντίστοιχα το ΔΗ.Κ.ΚΙ ήταν απότοκο (και αντίδραση έναντι) της δεξιάς στροφής του ΠΑ.ΣΟ.Κ και της κρίσης ηγεσίας του, σε μια Ευρώπη που η σοσιαλδημοκρατία υποτασσόταν σταδιακά στον νεοφιλελευθερισμό. Τα δύο κόμματα είχαν ως στόχο να απευθυνθούν στο εκλογικό ακροατήριο του ΠΑ.ΣΟ.Κ με την ελπίδα μεγέθυνσής τους στη πολιτική ζωή της χώρας, ώστε να αναλάβουν ρόλο στην διαμόρφωση των πολιτικών γενομένων. Βέβαια και στις δύο περιπτώσεις, ο κύριος παράγοντας αποτυχίας τους ήταν το γεγονός ότι βρέθηκαν στη σκιά του πανίσχυρου τότε ΠΑ.ΣΟ.Κ, συνθήκη που είχε ως απόρροια την έλλειψη «ζωτικού» χώρου και απόκρισης στο ευρύτερο «προοδευτικό» ακροατήριο, διότι τους εξέλειπε η επικοινωνιοκότητα. Το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ κατάφερε μία εκλογική επιτυχία στις

ευρωεκλογές του 1981, ενώ το ΔΗ.Κ.ΚΙ κατόρθωσε να εκλέξει αντιπροσώπους σε δύο διαδοχικές εκλογικές αναμετρήσεις, ήτοι των εκλογών του 1996 αλλά και των ευρωπαϊκών εκλογών του 1999, δείχνοντας μια μικρή δυναμική, αν αναλογιστεί κανείς τα ποσοστά που απέσπασαν. Ένα κοινό στοιχείο εδράζεται στο ότι στις περιπτώσεις λήξης της αυτόνομης πορείας τους με διαφορά δεκαπέντε χρόνων, τα δύο κόμματα βρέθηκαν στην ίδια «στέγη» του αρχικά ΣΥΝ και μετέπειτα ΣΥ.ΡΙΖ.Α.

Συμπερασματικά, τα κόμματα αυτά δεν συνετέλεσαν κάποιον φορέα νέας πολιτικής, όπως θα έλεγε και ο Δεμερτζής στην μελέτη του για τα «πράσινα κόμματα», όμως απέδειξαν την ευχέρεια της ευρύτερης Αριστεράς στη δημιουργία νέων πολιτικών οργανισμών, σύμφωνων με τα προστάγματα της εκάστοτε εποχής (Δεμερτζής, 1993, 110). Η ανασκόπηση στη ζωή αυτών των κομμάτων, των προγραμμάτων και των ηγετών τους, αποσαφηνίζει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα που αποκτούν τα μικρά κόμματα στην διαμόρφωση του πολιτικού τοπίου και δη στη δημιουργία πολιτικών θέσεων και ιδεών. Η εξέταση των συγκεκριμένων κομμάτων μπορεί να αποτελέσει αφετηρία σύγκρισής τους με αντίστοιχα μικρά κόμματα (εγχώρια ή μη) του πρόσφατου παρελθόντος ή του μέλλοντος, διότι το κομματικό φαινόμενο, όπως έχει αποδειχθεί, συνεχώς ανανεώνεται και ανατροφοδοτείται από τις επιταγές των καιρών. Έτσι, η σύγκριση, η παρατήρηση, η ανάλυση ακόμα και παλαιότερων μικρών κομμάτων που μικρή σημασία είχαν στο πολιτικό τοπίο, δύναται να αποτελέσει κατευθυντήρια γραμμή για την επεξήγηση κομματικών και εκλογικών σχημάτων και συστημάτων, ειδικά σε μια περίοδο που εμφανίζονται αρκετά νεοπαγή κόμματα (από την κρίση και μετά) ενίοτε εξ ίσου βραχύβια και αλυσιτελή. Οι ευκαιρίες μελλοντικής (ίσως και συγκριτικής μεταξύ περιόδων) έρευνας για μικρά κόμματα φρονούμε πως αναδεικνύουν τη συμβολή του άρθρου, ώστε τα πεπραγμένα ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ και ΔΗ.Κ.ΚΙ «μήν τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται», κίνδυνος που υπάρχει από την απουσία σχετικής βιβλιογραφίας και αρθρογραφίας. Εξ' άλλου, η ανάλυση αυτή των μικρών

κομμάτων κρύβει, μέσα σε άλλα, τη γοητεία παρατήρησης της δράσης τους, καθώς στην προσπάθεια απόκτησης εκλογικής επιρροής, τα ίδια υιοθετούν προτάσεις της «βάσης» διαμορφώνοντας την ατζέντα τους με πυλώνα αρχικά την κοινωνία και όχι το κομματικό συμφέρον.

Σημειώσεις

¹ Αναγκαστικός Νόμος 509/1947 "Περὶ μέτρων ασφαλείας του Κράτους, του πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών" : Ο αναγκαστικός αυτός νόμος εκδόθηκε με το πρόσχημα της αναγγελίας της «Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης» από το ΚΚΕ και το ΔΣΕ στις 24 Δεκεμβρίου 1947. Ο νόμος αυτός είχε δύο βασικούς στόχους. Καταρχήν να θέσει εκτός νόμου το ΚΚΕ και οποιαδήποτε άλλη πολιτική οργάνωση συνεργάζονταν μαζί του και από την άλλη να τιμωρήσει αυστηρότατα τις κομμουνιστικές ενέργειες. (Πηγή: Αλιβιζάτος 1983, 511-523).

² Κρίση του Sismic 1976

³ Συνεντεύξεις παρέθεσαν για το ΔΗ.Κ.ΚΙ οι : Ρόκος Βασίλης, Κόντας Μάνθος, Καλαϊτζή Φωτεινή και Μαντάς Παναγιώτης

Συνεντεύξεις παρέθεσαν για το ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ οι: Πεσμαζόγλου Βασίλης, Μακρυγιώργος Χαρίλαος, Κανελλοπούλου Βασιλική και Καδά Ελένη

⁴ Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου

⁵ Η παρουσίαση της δίκης σύμφωνα με το «Σαν Σήμερα» Πηγή : <https://www.sansimera.gr/articles/386>

⁶ Βλ. Τράπεζα της Ελλάδος 2019: Εκδήλωση για την παρουσίαση του αρχείου του Ιωάννη («Γιάγκου»)

Πεσμαζόγλου: <https://www.bankofgreece.gr/enimerosi/grafeio-typoy/anazhthsh-enhmerwsewn/enhmerwseis?announcement=b3f19089-c4fa-4488-bf10-103f12655175>

⁷ Βλ. Υποσημείωση 5

⁸ παρά επανειλημμένες προσπάθειες δεν κατέστη δυνατό να συνομιλήσουμε μαζί του, έτσι και υπάρχουν ελλείψεις στην πρωτογενή μας έρευνα

⁹ Εδώ ακριβώς έρχεται και ένα ερώτημα ανάμεσα στο τότε και το πιο πρόσφατο παρελθόν, καθώς άλλα μικρά κόμματα πχ ο ΛΑΟΣ, είχαν μια παρόμοια πορεία έναντι πλέον τής Νέας Δημοκρατίας.

Ευχαριστίες

Οι συγγραφείς του παρόντος άρθρου επιθυμούν να ευχαριστήσουν το Βήμα των Κοινωνικών επιστημών για την «φιλοξενία» αλλά και τους κριτές που συμμετείχαν στην εξέταση της παρούσας διεργασίας, δίνοντας πολύ χρήσιμες οδηγίες για την βελτίωση του περιεχομένου του άρθρου.

Αφιέρωση

Το παρόν άρθρο είναι αφιερωμένο στη μνήμη του πατέρα ενός εκ των δύο συγγραφέων, Ι.Γ.Ζαχάρωφ, ο οποίος ήταν ιστορικό στέλεχος του ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ και το «κλειδί» για πολλές από τις πληροφορίες που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα έρευνα.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλία

Αλιβιζάτος, Ν.Κ. (1983) *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο

Βούλγαρης, Γ. (2013) *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ (1981) *Η δική μας αλλαγή: Το πρόγραμμα του ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ*. Αθήνα: ΚΟ.ΔΗ.ΣΟ.

Κουστένης, Π. 2012, ' ΚΟΔΗΣΟ: ένα πρώιμο εκσυγχρονιστικό κόμμα' στο Β. Βαμβακάς, Π. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), 'Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό', Αθήνα: Πέρασμα (2010), σ. 285-286

Μακρυγιώργος, Χ. (2005) *Το χαμένο τμήμα: Ιχνηλάτηση της ελληνικής σοσιαλδημοκρατίας 1972-1990*. Αθήνα: Εκδόσεις Δωδώνη.

Μανίκας, Γ. (2010) *Το χρονικό της Μεταπολίτευσης 1974-2009: Παρακμή και προσδοκίες*. Αθήνα: Εκδόσεις Πύλη.

Άρθρα σε Επιστημονικά Περιοδικά

Αλεξάκης, Μ. «Κεντροδεξιά Ιδεολογία και Νέα Δημοκρατία. Η πρόκληση και οι προοπτικές τής συντηρητικής παράταξης» ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης, τ 17, 'αφιέρωμα στις εκλογές 2000', Μάιος 2001.

Γούλας, Γ., Καραδαΐδης, Γ. & Ζήση, Α. (2017) 'Η ποινική ευθύνη των υπουργών μετά την συνταγματική αναθεώρηση του 2001', *Expressis Verbis Law Journal* (Public Law, Constitutional Law).

Δεμερτζής, Ν., (1993). Κόμματα «νέας πολιτικής». Πολιτικές και πολιτισμικές ορίζουσες. Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 1, 90–110. Διαθέσιμο: <https://doi.org/10.12681/hpsa.15326>

Δικαίος, Κ. κ.α. (2018) 'Και όμως υπήρξαν τα μικρά κόμματα της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας', *Τετράδια Πολιτικής Επιστήμης*, (9).

Δώδος, Δ., Καφετζής, Π. & Νικολακόπουλος, Η. (1997) 'Εκλογές 1996: διαστάσεις πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής κουλτούρας', *The Greek Review of Social Research*, σ. 241–266. Διαθέσιμο: <https://doi.org/10.12681/grsr.712>.

Μαυρής, Γ. (1997) 'Οι τάσεις αποδόμησης/μετασχηματισμού του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 9, σ. 179–196. Διαθέσιμο: <https://doi.org/10.12681/hpsa.15231>.

Μαυρογένης, Γ. (2007) 'Τα προεκλογικά συνθήματα στην περίοδο της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας (1974-2004)', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 30, σ. 75–104. Διαθέσιμο: <https://doi.org/10.12681/hpsa.14428>.

Παππάς, Τ.Σ. (2001) 'Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 17, σ. 71–102. Διαθέσιμο: <https://doi.org/10.12681/hpsa.15195>.

Χατζηπαντελής, Θ. (2008) 'Ο πολιτικός ανταγωνισμός 1996-2007', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 31, σ. 49–65. Διαθέσιμο: <https://doi.org/10.12681/hpsa.14443>.

Διπλωματικές εργασίες-διατριβές

Ντεϊμεντέ, Α. (2022) «Ο εσωτερικός πολιτικός διάλογος στην Ελλάδα, αναφορικά με την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ», Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου. Διαθέσιμο: <https://doi.org/10.26263/amitos-559>.

Φραγκιαδάκη, Σ. (2022) «Η Ελλάδα την δεκαετία του 1980: η παγίωση της δημοκρατίας και ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός», Διπλωματική Εργασία Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Διαθέσιμο: <https://apothesis.eap.gr/archive/item/171784> (Ανακτήθηκε: 3 Φεβρουαρίου 2023).

Κουστένης, Π. (2013) «Ιστορία και αριθμητική των μεθόδων αντιπροσώπευσης: διερεύνηση του ελληνικού παραδείγματος», Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ.

Συνεντεύξεις

Καδά, Ε. (2020) 'Συνέντευξη Νο8'.

Καλαϊτζή, Φ. (2020) 'Συνέντευξη Νο4'.

Κανελλοπούλου, Β. (2020) 'Συνέντευξη Νο7'.

Κόντας, Μ. (2020) 'Συνέντευξη Νο3'.

Μακρυγιώργος, Χ. (2020) 'Συνέντευξη Νο5'.

Μαντάς, Π. (2020) 'Συνέντευξη Νο6'.

Πεσμαζόγλου, Β. (2020) 'Συνέντευξη Νο2'.

Ρόκος, Β. (2020) 'Συνέντευξη Νο1'.

Πηγές από Ιστοσελίδες

Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων | ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ. Διαθέσιμο: <https://gslegal.gov.gr/?p=1279> (Ανακτήθηκε: 17 Μαρτίου 2021).

Ζαχάρωφ, Ι. (2012) '44 Γιάννης Ζαχάρωφ - Το πολιτικό εγχείρημα της δημιουργίας του ΚΟΔΗΣΟ'. Διαθέσιμο: <http://toxamenotmhma.blogspot.com/2012/08/44.html> (Ανακτήθηκε: 23 Ιανουαρίου 2023).

Μακρυγιώργος, Χ. (2012) '37 Βιογραφικό του Γιάγκου Πεσμαζόγλου'. Διαθέσιμο: <http://toxamenotmhma.blogspot.com/2012/08/37.html> (Ανακτήθηκε: 27 Ιανουαρίου 2023).

Ψαρά, Μ. (2015) 'ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β': Δημοσκοπήσεις του 1976 | Fractal'. Διαθέσιμο: <https://www.fractalart.gr/dimoskopiseis-b/> (Ανακτήθηκε: 17 Μαρτίου 2021).

Άρθρα στον Τύπο

Λακόπουλου, Γ. (2019) *Δημ. Τσοβόλας: Όταν στον τόπο του εγκλήματος επιστρέφει το... θύμα!, Ανοιχτό Παράθυρο*. Διαθέσιμο: <https://www.anoixtoparathyro.gr/δημ-τσοβόλας-όταν-στον-τόπο-του-εγκλή/> (Ανακτήθηκε: 26 Απριλίου 2021).

Μπάγερ, Β. (2014) *Η κρίση της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας και η ριζοσπαστική Αριστερά*. Διαθέσιμο: <https://www.transform-network.net/el/mplogk/article/the-crisis-of-european-social-democracy-and-the-radical-left/> (Ανακτήθηκε: 8 Ιανουαρίου 2021).

Νικολάου, Ν. (2008) 'Αφηγήσεις: Η προκατάληψη και η αλήθεια για τον Δημήτρη Τσοβόλα | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ'. Διαθέσιμο: <https://www.kathimerini.gr/opinion/709125/afigiseis-i-prokatalipsi-kai-i-alitheia-gia-ton-dimitri-tsovola/> (Ανακτήθηκε: 25 Φεβρουαρίου 2021).

Παπαδόπουλος, Π. (2018) 'Δημήτρης Τσοβόλας στην «Κ»: Και όμως, το 1989 δεν έδωσα δραχμή σε κανέναν | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ'. Διαθέσιμο: <https://www.kathimerini.gr/opinion/interviews/997981/dimitris-tsovolas-stin-k-kai-omos-to-1989-den-edosa-drachmi-se-kanenan/> (Ανακτήθηκε: 24 Απριλίου 2021).

Πουρνάρα, Μ. (2019) *Η ζωή και το έργο του Γιάγκου Πεσμαζόγλου μέσα από το αρχείο του στην ΤΤΕ|Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*. Διαθέσιμο: <https://www.kathimerini.gr/society/1030840/i-zoi-kai-to-ergo-toy-giagkoy-pesmazogloy-mesa-apo-to-archeio-toy-stin-tte/> (Ανακτήθηκε: 27 Ιανουαρίου 2023).

ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ (2015) - *Η περίπτωση των Ελλήνων μεταναστών στη Γερμανία*,. Διαθέσιμο: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=8604104> (Ανακτήθηκε: 30 Μαρτίου 2021).

Τζαννετάκος, Π. (2019) 'Η πετρελαϊκή κρίση και η δικτατορία | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ',. Διαθέσιμο: <https://www.kathimerini.gr/politics/1046937/i-petrelaiki-krisi-kai-i-diktatoria/> (Ανακτήθηκε: 30 Μαρτίου 2021).

Towards a European Federation through a Citizen-Centric Fiscal Union

Eirini C. Drakou¹ and Nicholas C. Kyriazis²

Abstract

Drawing concepts from different economic and political academic fields and combining them in a common theoretical background, a synthesis of a single theoretical framework is attempted from which to derive a conceptual model of fiscal policy for the political integration of the EU in the form of a federation. After reporting the shortcomings in the design of the European architecture and critically analyzing the neoclassical economic theory on which it was based, the emphasis is placed on institutional economics for highlighting growth fiscal strategies, from which key drivers of economic and social productivity are revealed to be entrepreneurship, endless innovation, the economy of knowledge and processes of creative destruction, all integrated within the framework of an innovation system. A supranational system of innovation is argued to stand as the fundamental evolutionary pillar for economic and social development, through a network of decentralized structures of taxation and fiscal autonomy. The above findings are expressed through a model of 'citizen-centric' fiscal union policy, assessed as the most appropriate way to EU federalization.

Keywords: European Union, Fiscal Federalism, Institutional Innovation, Social Entrepreneurship, Development Pathways

JEL codes: F42 F45 H30 H77 L00 O23 O33 O35 O43

¹ Department of Economics, University of Thessaly, Thessaly, Greece

² Department of Economics, University of Thessaly, Thessaly, Greece

1. Introduction

Prior to the Maastricht treaty, each European country managed its own independent economy, depending on its Gross Domestic Product (GDP), average income and consumer profile, factors that differentiated each country's endogenous structural features. Certain criteria were thus set that would ensure compatibility between countries, laying a common ground for overcoming the obstacles posed by the heterogeneity of institutional infrastructures and by extension their evolutionary dynamics. The ultimate goal was to achieve a smooth path towards unification and economic convergence, avoiding development gaps between countries. The euro created visionary expectations of institutional development towards a European economic governance, which would function as the transition process towards political integration.

However, incomplete economic planning of the original treaty degraded and neglected the regulation of key institutional and structural factors of macroeconomic dynamics, which showed their negative imprint from the beginning of the implementation of the European reform programs. National governments intervened with institutional restrictions on their product and labor markets, violating the rules of discipline and this in turn contributed to the escalation of major malfunctions, which cumulatively led to the failure to achieve the initial goal of economic convergence. Particularly with the crisis of 2008 and the lack of central coordination towards a common direction, the philosophy of the Maastricht architecture entered into deep skepticism, followed by the neoclassical model of economic theory that stands as the dominant theoretical edifice of European integration. The financial crisis of 2008 highlighted the competitiveness crisis of Eurozone member states, their deteriorating trade and budget balance and the institutional imbalance of the EU as a whole (Giuliodori and Beetsma 2007).

This study concerns the key coefficients of divergence of European economies, despite the assertion of the theory of international trade for gradual convergence of economies in open market conditions. In addition, it aims to shed light on whether it is possible for a fiscal-type supranational

union to serve the goal of institutional and developmental convergence and in parallel to act as a reinforcing factor for the EU Member States to undertake the path of federation.

In order to undertake the research project set out above, which is the theoretical and empirical documentation of the proposed model of a different way of understanding fiscal policy, i.e. the citizen-centric fiscal policy, it is deemed necessary to firstly present the approaching method of the research material. The challenge is the successful fusion of the diverse theoretical fields and the development of a strategic method that will shape and distinguish each separate step, placing them in a series, gradually, with the aim of unifying the wider theoretical areas, emphasizing the bridges and sequences between them, with the whole effort to be a persuasive argument for the model proposed.

Initially, identification of the specific structural weaknesses in the establishment of the EU structures serves the purpose of basing the present research on the failures of the policies implemented and proposed so far. The persistence of the solutions and treatments advocated, while proving inadequate in practice, has led to the critical examination of the theoretical basis from which they derive, being the neoclassical approach to economics. The next methodological step is to verify the positive relationship of the federation with the economic development of the member states and to highlight the conditions for this positive correlation. Then follows the distinction of the typology of federations and the selection and association with its most promising version. Towards the end, the article offers an outline of the current processes and rearrangements in EU, due to the urgent challenges, in order to be seen in the light of the political transition to new structures of federal direction. Drawing from the literature of fiscal federalism and fiscal decentralization, the concept of political decentralization implies the existence of a space that allows the free circulation of ideas and citizens, at the same time undermining the strong influence of vertical hierarchy in the enforcement and control of decisions. In addition, it gives space to the expression of political and economic diversity in terms of forms of organization of businesses and institutions.

The central thread that runs through and unites all the methodological steps is the satisfaction of the development criterion. It is rejected as a barren path, any institutional intervention that potentially threatens or stands as an obstacle in the way of economic growth and development. Through this filter, the institutional planning of fiscal decentralization is preferred, as the conduit and channel with the best perspective in terms of favoring infrastructures of development. At this point we meet again the fertile plain of institutional economics, which offers the toolbox with which every latent developmental potential of the social and economic system is properly utilized. It is important to put into microscope the micro-structures of economic transactions, to locate the root from which all creative change will emerge. Any grandiose planning at the highest governmental and fiscal level, in the micro-structures of transaction costs will find the ground to germinate and spread. A conceptual framework is produced to highlight these points.

Throughout the interpreting analysis we will also meet the theory of endogenous productivity and growth, with which we will enter into a pivotal alliance with its main concepts, these being entrepreneurship and technology, and their combination that is called innovation. Our study will identify these factors as the most promoting and reinforcing for accelerating the rates of the development course, together with the concepts of economic freedom, historicity and path dependence (Hausmann 2013). So, after the creative forces are freed through the channel of entrepreneurship and labor, pushing productivity to new limits, mobility is also observed in political institutions. The concepts of transparency and equal opportunities come to the fore and the foundations are laid for the establishment of democratic institutions of assertion and co-decision. The concept of a national innovation system has been thoroughly studied in the literature and for our research, stands as the ideal platform to connect the above factors in a holistic system of productive structures, an expanded innovation system based on political institutions. A link in this interpretive framework of economic development, its transaction currency, is the concept of knowledge, its exchange and diffusion. Finally, the most dominant concept that expresses and shows the center of gravity of the turn taken by our interpretive approach is economic complexity, together with

its corresponding conditions in the political field, illuminated by the term 'creative destruction'.

The political and economic path of a country and the prospect of its development are determined through examples of closed or open institutions, effective or ineffective, taking the case of Finland as an example. The incentives formed by the institutional structures mainly concerning the freedom of entrepreneurship at micro and macro level, are the most important factors in promoting favorable conditions of political equality, leading to an environment of innovation and economic growth, influencing the choices and decisions of investors and entrepreneurs. The distortions that occur when the state intervenes in the market, for purposes other than social welfare and development, are at the core of the dysfunctions.

Policies that pave the way for institutional change are policies that incorporate the logic of creative disaster into their implementation and turn the evolutionary trajectory into the implementation of network-centric infrastructures. These are policies that historically and empirically push transaction costs down. The conceptual framework so far implies a, wide enough but strictly, economical perspective to the subject area of European integration politics, but can be opened up to include various other academic disciplines like sociology, political theory or cultural studies. The term institutionalism, by the way, is also referred to various versions of European studies, as for example the rationalist or the discursive approach. These theoretical dimensions lead to different conceptualization of the European political architecture, emphasizing on specific aspects of the structural properties of the emerging political apparatuses, like the complexity of the system (Hix 2022), the complexity of governance (Kohler-Koch 2010), or its civil form (Chryssochoou 2021). This article however, chooses to be oriented by the economic field of institutional economics, drawing from empirical literature of actual political-economic experimentations on the ground, having also established links with political theory and historical reasoning, incorporating key findings by the above authors from the broader field of European studies. Therefore, it is useful to begin our argumentative framework by offering a comparative analysis between neoclassical and neo-

institutional economics, in order to clearly attribute the advantages and the perceptual range offered by the conceptual arsenal that stems from the latest additions of institutional economic theory.

2. Theoretical overview

2.1 Neoclassical theory

The established path in the way of handling the fiscal program is the perspective of the neoclassical economists that focuses on monetary policy, the management of member states' debts, the drawing up of fiscal restraint rules and labor market regulations. An offshoot of this approach is the theory of optimal monetary areas of Mundell (1961), where optimal practices of maximum mobility of the economic coefficient of labor are sought, in environments of macroeconomic imbalances and asymmetric economic cycles. The effort is to find ways to absorb the shocks from financial earthquakes due to the asymmetric development potential of the countries and the existence of a common currency that binds them in a single system. In the short term the solutions proposed are effective, but they are characterized as fire-fighting because they do not touch the deficits in the basic architecture of the Eurozone. Thus, the impasses require a course of thought towards deeper structural levels, which act as barriers for the convergence of countries, in terms of key macroeconomic indicators, such as productivity and competitiveness.

Neoclassical theory, a theory on economic growth being the result of three factors — labor, capital, and technology ((Solow 1956), assumes that market is autonomous, self-regulating and governed by its own laws. At the same time, however, it is implied that states must establish rules to regulate economic activities, provide a favorable environment for entrepreneurs and help overcome market failures. This contradicts the original conditions of autonomy and self-regulation.

An additional important critique of neoclassical theory focuses on the way it deals with technology. Although it assumes that technological evolution is the key causation for economic development in the long run, it does not explain the factors that determine technological progress. It can also interpret

neither economic change nor innovation. The theory assumes that technological progress is exogenous to economic development and that technology is embedded in capital investment. Technology is considered a public good, to which every company, wherever located, has access. Thus, the importance of technology monopolies is not taken into account and it is assumed that economic agents have full or certain knowledge and access to available technology, thus omitting uncertainty and inadequacy in the dissemination of knowledge (Gilpin 2001).

Neoclassical analyzes moreover, do not provide a historical account of the development process and its effects on the power and interests of the key players in the economy and therefore don't provide an interpretation of its evolving nature. They do not also provide an adequate conceptual framework for understanding economic change and its dynamics. As (Krugman 1991b) observed, neoclassical approach to economic affairs involves neither the dimension of time nor space. Consequently, it cannot adequately analyze the historical development or geographical structure of an economy.

2.2 Institutional economics

New institutional economics, by contrast, have been strongly influenced by research developments in the field of industrial organization (Cabral 2017), emphasizing the importance of oligopolistic competition, increasing scale yields, cumulative processes and technological innovation, thus internalize historical processes, institutions and the dimension of space. They challenge basic assumptions of neoclassical theory, such as perfect competition, consistent scale performance, and perfect information. The world that these theories describe, such as economic geography and the new theory of commerce, is just as likely to lead to divergence or convergence of economies, a world in which governments play a key role in economic matters. In fact, national differences in innovation and the use of technology have become vital elements that determine fluctuations in national economic growth indicators, national competitiveness, international trade, productive and democratic standards. Competition between national economies for

technological superiority has become a key feature of the international political economy.

The new theory of endogenous growth suggests that national economic structures, institutions and public policies are the main determinants of technological and economic development. The theory focuses on the elements that define innovative activities and the dissemination of technical knowledge in the production process. The emphasis the theory places on human capital weakens the theory of convergence (Barro 2012). When the stock of human capital is significant, a rich country can maintain its lead indefinitely over the poorest countries, creating new savings and investment. The evolution of a regional economy and its structure is largely determined by what Arthur called the "path dependence" phenomenon (Arthur 1989). According to this idea, the historical past and the cumulative processes largely determine the choices available to a decision maker and the context in which decisions are made.

According to (North 1991), institutions shape the motives of each side for exchange – social, political and economic – and consequently affect the performance of economies, something that neoclassical theory ignores. If institutional facilities provide productive incentive structures then organizations, companies or political parties can also devote their efforts to productive activities. Long-term institutional change is the cumulative consequence of countless short-term decisions of political and economic entrepreneurs, otherwise called historical heritage, which both directly and indirectly shape growth performance. The interactions between institutions and organizations shape the direction of institutional change.

In conclusion, the theories of institutional economics focus on the manner and conditions of economic development, penetrating in depth and breadth into the structures of the economy. Economic growth is understood as the creation of innovative ways of production, in new technological environments, with additional factors that contribute to knowledge acquisition and business utilization. The main operational challenge of the development trajectories are the roles and capacities developed by the public sector, with

the prospects of its policy choices and the corresponding institutional reforms, through appropriate rules of conduct, incentives and penalties. At the same time, the legislative mechanisms of transparency and information symmetry, the safeguarding of the property rights and the sufficient degree of compliance with the respective conventions, contribute to prosperity (Rodrik 2008). So in an environment of low transaction costs in securing of property rights, obtaining information and contracting, societies tend to develop internal bargaining initiatives and thus arrive at optimal choices, economically and institutionally. (Kyriazis and Economou 2019). Markets are entrenched in broader socio-political structures and cultural environments that significantly influence the purpose of economic activities and set the boundaries within which they operate.

2.3 Towards an effective development strategy

Economic growth and technological change are accompanied by creative destruction (Schumpeter 1932), which means that established businesses are being replaced by new ones and new technologies make existing skills and machines obsolete. The derivative of open institutions is the facilitation of the innovation momentum, with the main help of scientific discoveries and entrepreneurs, creating a level playing field in terms of competition, and encouraging new businesses to enter. Closed institutions cannot not lead to sustainable growth and creative disaster.

The issue of transaction cost is the basis for the formation of strong interest groups, who may have better and cheaper information and achieve favorable arrangements to the detriment of other groups. The task of the government is to reduce the costs of organization and trade so that information is disseminated more widely, and thus weaken the basis for the formation of privileged groups. Market failures and inequalities of political power and wealth translate into unequal distribution of opportunities (Marrazzo and Terzi 2017) which translates into missing economic dynamism and inefficient utilization of available wealth resources and brain power.

The compass of public policies should be their contribution to productivity. Research shows that entrepreneurship fails to grow, where there is degraded legal quality and high levels of corruption. In contrast, economic freedom combined with secure property rights creates a strong incentive for entrepreneurs to innovate, invest and accumulate wealth (Acemoglu 2003). The key aspect of economic freedom is its correlation with government spending and tax, showing the degree of government intervention in the market. (Coase 1960) points out that the lack of coordination and cooperation caused by barriers to trade is the lost potential for the emergence of innovation, as it prevents creative disaster.

Development strategy today must be based on the evolving productive logic of information technology and of knowledge economy. The focus should be on the new exportable products, not on the liberalization of imports. This indicates a dual strategy to support industrial development and promote diversification. Rapid growth in the developing world has always been associated with diversification of production into manufacturing and modern services through a rapid pace of transition, while slow growth has often been associated with the expansion of low-productivity services (Rodrik 2013).

With the neoclassical model of economic growth, it was considered that countries converge on the income levels through a process of accumulation of capital, a prediction with little support in reality. Poor countries remain poor because they lack the knowledge to produce high-tech goods. Countries that benefit most from foreign direct investment and from integration into global markets are those whose domestic businesses and institutions develop domestic technological capabilities, both through R&D investment and staff training, as well as training through interconnections created between domestic and foreign subsidiaries, in other words human capital.

Development strategies must be interested not only in R&D and knowledge creation, but also in how they are acquired, adapted, disseminated and used in diverse local environments. The use of new technologies requires education as well as specialized training. Also, the use of new technology often requires access to additional inputs, such as supporting industries,

licensing, funding for new equipment, as well as strong external orientation, significant use of foreign knowledge (including imitation and reverse engineering), macroeconomic stability and financial incentives in an institutional environment friendly to entrepreneurship and innovation. Government policy also plays an important role in tackling coordination and information failures, which can hinder a sustainable industrial development process. Any proposed new government policy or measure should ask itself if it enables society to innovate, if it promotes social and economic flexibility rather than hindering and punishing innovation and entrepreneurship.

Therefore it is concluded that neoclassical theory is unable to include in its scope all factors of productivity and growth. It lacks the conceptual framework to include the dimensions of structures, institutions, history and evolution, collectively entangled in a holistic set of causal principles. The neoclassical theory cannot represent the inherent dynamics of the environment surrounding economic activity and thus the evolutionary dimension. On the other hand, institutional economics successfully incorporates every factor of latent growth potentials that emerge from historically ordered economic structures.

3. Interpretive framework

3.1 Key concepts

The conceptual methodology involves the creative placement in interaction of the theoretical and empirical findings from literature related to the above comparative analysis. The selection of theoretical fields and their stitching according to the appropriate interpretive assembly, aspires to be an original reading of the field of interactions between economic development and political organization and can be used as a suitable starting platform for the conception of a new architectural design for the politico-economic unification of EU.

The interpretive framework assumes that political integration of EU is possible through a European system of innovation, coining the term ‘endless innovation’ to denote the continuous and long-lasting innovation process as the most effective long-term growth path. The multidimensional phenomenon

of growth can be revealed by two complementary ways, on the one hand through the systemic approach to innovation and on the other, through the toolbox offered by the concept of economic complexity. Economic growth ultimately tends to be equated with innovation and the two alternative approaches to growth, draw their momentum from the same source, innovation, and that is why it is necessary to map this area in detail.

Competitiveness, whereas it was considered a static comparative advantage, today it depends not only on production cost factors or on a advantage of technical know-how, but on continuous innovative efforts, on developing new skills, reaching advanced level learning of how to continue learning, together with various infrastructures of technological and institutional nature, i.e. effective transport, communication and incentive support systems. Therefore, innovation undermines not only designing new products or new production processes, but expands further into novel organization techniques regarding business management and imaginative entrepreneurial styles. The field of knowledge is currently undergoing a new evolutionary wave, during which people are called to exercise a variety of new skills, becoming "knowledge workers" (Drucker, 1994), in need for lifelong learning systems from multiple providers.

(Nelson and Winter 1982) define an innovative environment as the complex network of informal social relationships in a limited geographical area, which enhance local innovation capacity through collaborative learning and tacit knowledge. This process of continuous collection and adaptation of knowledge is driven by mechanisms of interaction between actors and their environment. Economic growth is a result of these interactions at the micro level.

Innovation disrupts the prevailing relations and causes a leap from the old to a qualitatively new situation. Innovation has two interrelated social functions: it changes the economy and compensates for the law of diminishing returns. It is the act of giving resources a new ability to create wealth. (Schumpeter 1932) argued that the dynamic imbalance created by the innovative entrepreneur is the "rule" of a healthy economy and the reality of

economic practice, instead of balance and optimization proposed by the neoclassical model.

A growth fiscal policy, in addition to the goal of mitigating market failures, must be complemented by three concepts embedded in neo-institutional economics, i.e. the idea of technology, the idea of the entrepreneur as the driving force of innovation and the idea of innovation system. Government plays a multidimensional role within an innovation system, as the main provider of financial resources for education, as the shaper of policies concerning the direction of innovation, being responsible for removing barriers from the flow of knowledge and as facilitator of collaborations between different institutions, promoting experimentation.

The interpretive framework so far presupposes the important role that political decisions play in the innovative development of the economy. What mainly differentiate countries in terms of their innovation potential are the different relationships that exist between actors and organizations of the wider social spectrum. The fiscal policy of each country has an important role in the above network of relations. R&D funding comes directly from growth structures and fiscal policy is the main regulator of this momentum. The organization, interconnection and cooperation mechanisms of the ministries are reflected in the culture of innovation that is created, by the extent of the dissemination of knowledge that is promoted, the clustering that is encouraged, the efficiency of R&D investments and their integration in the global market. The conceptual model of institutional change described so far is represented in figure 1

Since the 1990s the development gap between regions within each European country has been widening (European Commission, 2014). Criticizing cohesion policies, they are based on redistributive logic, since they are perceived as a tool to transfer resources from some "winners" to some "losers". But by transforming them into a development tool, they would be the link to a European federation of states through an adapted type of fiscal federalism. This could happen if fiscal policy achieves a wider, growth-oriented common budget, establishing a common European reference on

setting the objectives and engaging in cooperation on how to achieve them, through a framework of decentralized structures based on regional competition rather than redistribution of resources.

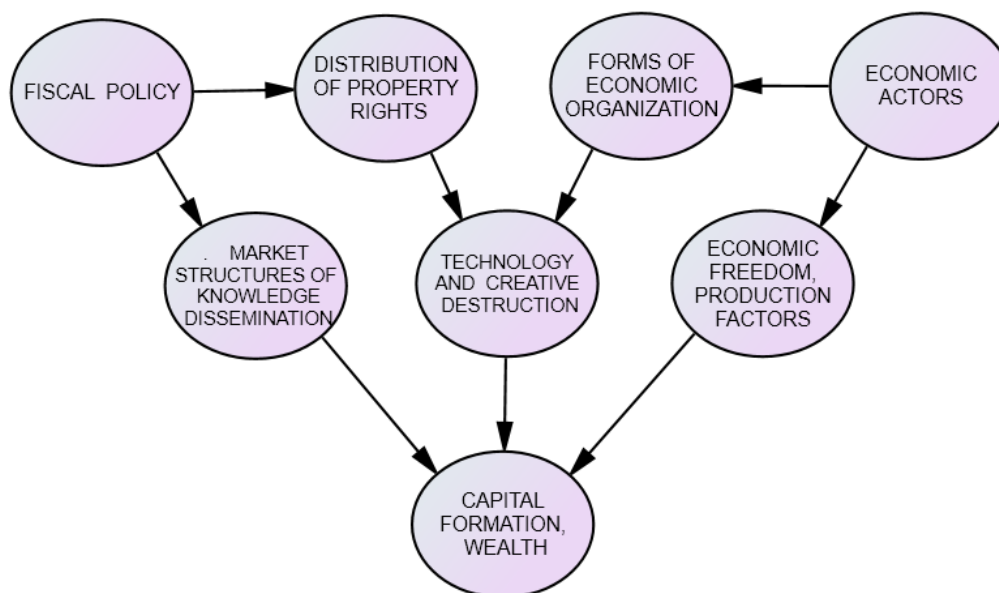

Figure 1 Schematic Representation of institutional change

The link between the state and the market is the networked civil society, which acts autonomously from below, but needs the support of the state and the market, in order to function as a modern, flexible and adaptable body in accordance with the needs of the new industrial revolution. These three pillars constitute a new proposal for the transformation of the respective national structures into a supranational federal structure that will coordinate, supervise and direct the member states. Innovative entrepreneurial strategies in their systemic form, express and reflect economic complexity, understanding it as the economic catalyst that push political and social transformation into open institutions of various economic freedoms. Innovation, in its collective and supranational dimension, is the model EU is called to set for itself, as a formative and evolutionary goal.

3.2 The example of Finland

Finland departed from resource-intensive industries in the 1970s, after getting over deep recession with a severe banking crisis, unemployment and sedimentation in public finances and ended up becoming a competitive

knowledge economy of high-tech ICT specialization. The cornerstone of its R&D strategy was a high-quality education system for all that contributed to a labor market of increased dynamism, creating conditions for a flexible economy, capable of responding to changing opportunities in innovation directions. The government's role was to mediate and accumulate knowledge, information and financial instruments for fueling the entrepreneurial spirit with productive motivations, in addition to forming industrial policies with clear vision for structural needs and long-term development proposals, to be communicated to all actors in the economy. Finland is an equal society with decentralized structures and transparency in the public administration, open to criticism from civil servants, citizens and the media. With collective decision-making, levels of regulation and bureaucracy are low and corruption becomes much more difficult (Djankov et al. 2002).

Tangible performance of its endogenously formed innovation system is the level of R & D investment by the government and the private sector reaching 3.5% of GDP, i.e. above the EU average of 2%. Finland's competitive advantage is characterized by the risk-taking of its firms to invest in new technologies, upgrading their productive capabilities in order to venture into pioneering fields of products development. This is evident by the country's distinction in the number of patents enlisted. In terms of incorporating a democratic institutional framework that bridges fiscal policy with collective decision-making, integrated into an innovation system that ensures perpetual development conditions, Finland stands as a proud example of achieving this goal, using means that resemble a 'citizen-centric' fiscal paradigm, a term that will be explained later.

4. Implementation strategy

4.1 The federal system

Moving the vehicle of innovation requires proper infrastructure, which is technology, human capital and lifelong learning education systems. The bridgeheads for an innovation system are private companies, research institutes, universities and other private entities. The best way to disseminate knowledge is through the interaction of these groups through networks. But

within the EU, there are different correlations between these organizations. Thus, a central coordination together with individualized interventions, are judged as the preferred approach. This goal brings the EU closer to a political union, as a precondition and a lever for coordinating the individual forces in a single framework, forming a supranational innovation system.

Based on the above, the study now focuses on finding the appropriate approach to economic and political planning, aimed at upgrading national development performance, and the EU as a whole. Any economic reform of liberal nature must be accompanied by a parallel political reform in order for the political system as a whole to incorporate productively the institutional change that is entailed. This requires fiscal decentralization and the transfer of budgetary power to sub-national governments. Because decentralization of power, which is inherent in the federal system, is a method of setting boundaries in national government, democracy and a culture of consensus in these systems are more likely to succeed (Oates W. 1999).

The approach that advocates decentralization of fiscal policy, expressed by (Fuest & Peichl 2012), considers that further political integration of the EU is deceptive at this stage and support a fiscal system with decentralized liability for government debt, stronger market discipline, debt restructuring and implementation of reforms such as banking and capital markets, in order to reduce financial risks due to high heterogeneity and economic fragility of the Member States.

In a similar vein, inspired by the theory of fiscal federalism, which is defined as the distribution of taxation and spending powers across levels of government, (Eichengreen & Wyplosz 2016) argue in favor of re-nationalizing fiscal policy and abandoning the fantasy that fiscal policy can be further concentrated, because the cost of homogenization is very high in order to achieve compatibility that is specific to the level of fiscal centralism. In other words, this view implies that any beneficial externalities of centralized fiscal policy are not large enough in usefulness to dispel national-local preferences.

4.2 Tax competition versus tax harmonization

Fiscal policy is based on tax strategy which in turn has structural effects on international competitiveness, as is evident in United States, in which taxation functions as an allocation mechanism of capital investment due to interstate tax competition. Conditions of low taxes prove favorable in allowing highly competitive economy to flourish. EU countries should not seek to harmonize taxes but to provide the necessary services the companies need in order for them to be willing to contribute with their tax money to governmental fiscal efforts. Tax strategies should be judged according to the benefits / costs they project as an investment signal to interested parties like businesses and individuals, providing a secure threshold level under which taxes are unlikely to reach, establishing tax competition as a safe mechanism for EU (Halkos and Kyriazis 2006).

Whenever tax harmonization is implemented or called for, the country ends up with high taxes, as is the case for France, Italy and Germany, rising suspicions in other EU countries for this fiscal measure. Tax harmonization, defined as the adoption of a common tax rate, can actually be detrimental to a nation or region, as it does not reflect the optimal tax that meets local demand for public services and goods, given the concentration of the economy in core and not in the periphery (Becker and Rauscher 2007).

The European Union may need to learn from Switzerland on the subject of tax decentralization. Switzerland is a federal country whose power structure is located at both the states, called cantons, and the local communities, validated through a firm constitution imposing the axioms of direct democracy at all three levels of government. This is especially evident in its tax structure that differentiates the tax rates across the canton structure as well as at the municipality level, leaving the central government to rely on indirect taxes. The size of the country allows individuals and companies to have the ability of easy moving to places with low tax burdens, providing the conditions for tax competition to unfold successfully. This suggests that corporate taxation, even within states, needs to be decentralized (Chirinko and Wilson 2017).

(Brennan and Buchanan 1980) coined the term ‘state – Leviathan’ to allude to conditions of economic monopoly of a cartel when the tax rates are high, allowed by tax harmonization, leading to resources extraction from the economy. Tax competition therefore stands as a limiting barrier for any state’s attempt at encroaching market performance, obstructing the expectancy of power groups at imposing their will to the detriment of the citizens, carrying the struggle at the top, rather than at the bottom.

4.3 Fiscal decentralization

Fiscal decentralization approach is considered the most prevalent in favoring the growth prospects of innovation. (Litvak et al. 1998) observe that “decentralization is neither good nor bad for efficiency, equality or macroeconomic stability, but its results depend on the specific institutional planning.” Federalism involves a wide variety of political-economic systems. Some promote macroeconomic stability and economic growth, like Switzerland and the United States, while others economic stagnation, like Argentina and Brazil, some show rapid growth, like India, while others have low growth like Mexico. The comparative analysis of federal performance defines a set of conditions and criteria, the degree of satisfaction of which differentiates federal systems into a distinct typology. These are, firstly, the structure of government hierarchy, with each level having a defined scope of power, secondly, the sub-national autonomy in the local regulation of the economy as well as in the power over the public goods and services, thirdly, the common market that allows the mobility of agents and products, fourthly, the budgetary constraints for sub-national governments and fifthly the institutionalized safeguarding of the distribution of political power.

(Weingast 1995) concludes of the ideal type of federalism to be the one called market-oriented federalism which satisfies all five criteria and provides a political framework that supports an effective market system. Market-oriented federalism set boundaries for the appropriate public intervention originating from all levels of government and put barriers to the emergence of monopolies or massive state-owned enterprises, whose unique concern is to ensure jobs and support for privileged groups.

Creative disaster processes can be more effectively managed in federal systems (Aghion and Howitt 2006). From a political economy point of view, federalism can maintain the productive parameters of private economy without the burdens of over-regulation and rent-seeking behavior (Weingast 1995). (Xie et al. 1999) have developed growth models that incorporate the peculiarity of conditions of heterogeneous regions, where a regime change from fiscal autonomy (hierarchical structure) to fiscal federalism (decentralization, bottom-up structure) is associated with higher growth rates. Furthermore, (Oates 1999) pointed out that efficiency requires fiscal equivalence, through local competition, in order for fiscal externalities to pay off. Oates also hinted at the fact that federalism could be useful in terms of policy innovation, coining the term "laboratory federalism" – a system capable of incorporating the effective results from locally performed small-scale experiments. Weingast also calls federal states experimental laboratories that lead to the adoption of best practices through competition.

5. Discussion

5.1 Conceptualizing the fiscal processes

The central research question of the present study is how and if the realization of European Federation can be made possible, following the design and implementation of the appropriate fiscal policy framework. European Federation is a necessary condition in order for EU to survive, let alone become a global economic power in knowledge and technology (Lisbon Treaty 2000). By setting common fiscal strategies and making effective use of the interacting networks of civil society and regional markets, EU renews the flow of its economic path. The goal implies a political change not only in national territory but the realization of transition of the existing European Union to a new regime, through the establishment of rules that touch on the foundations of economic and political structures.

Federalism is an active process in an uncharted area, which instills the participation of citizens and their experimentation in transforming political structures. The concern is to find ways to absorb the shocks of financial earthquakes due to the asymmetric growth potential of countries and the

existence of a common currency that binds them in a single system. In the short term, the solutions proposed so far are characterized as fire-fighting, because they do not touch the foundations of the Eurozone architecture. Thus, the deadlocks require different ways of thinking, in order to explore deeper structural levels that may act as barriers to productivity convergence between countries. EU can reach a form of political integration other than federation, evolving into a complex structure of multi-level governance and consultation networks, with various and graded degrees of civil society participation. The article assumes federation as the end phase of the process of political transformation in the direction of implementing and deepening the democratic commitments and any middle station in this path, like the states forms mentioned above, can function as propulsion mechanism for this end target.

The path to cross the problematic of federation is to approach it holistically with all the factors of influence be networked in a comprehensive circular arrangement. Communication and visibility between all structural levels is a prerequisite for placing them on an active and beneficial evolutionary trajectory. The stations that act as regulators of the basic operating parameters of the fiscal system, conceptualized as flows, are located in the following focal points (figure 2): (a) the hierarchical and centralized structure of government, (b) the institutional framework of the market, interconnected with the globalized network of markets through telecommunication infrastructures, (c) the sphere of civil society, which includes households, workers and local businesses; (d) the monopoly on the imposition of taxation by the central government; (e) the conditionality in issuing national money, (f) the public budget as a cost-expense to be offset by tax revenue and (g) the nature of fiscal policy as a correction of the deviation from a predetermined course.

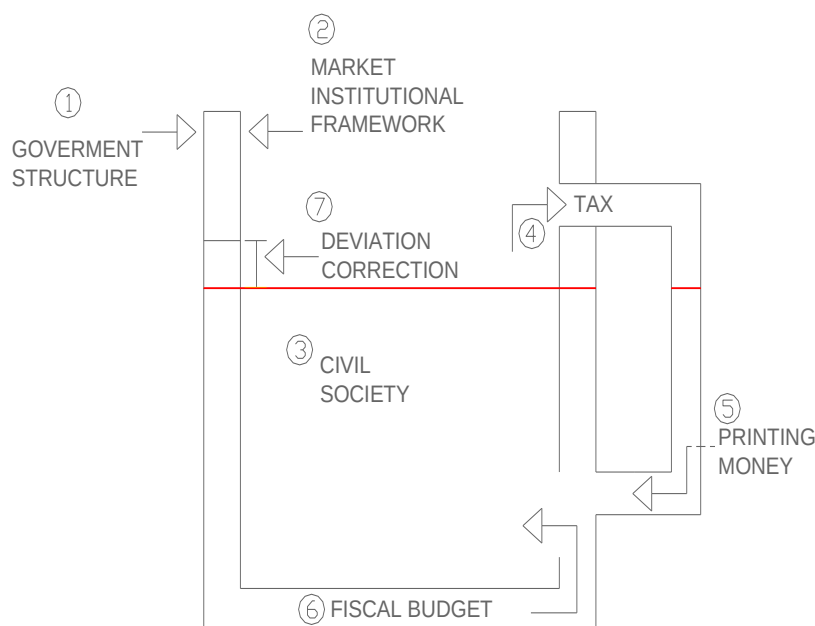

Figure 2: Schematic Representation of Fiscal Policy, as a mug with walls, a handle and liquid that flows inside

These stations are the points of assembly of the structural elements of the overall building. They are considered to be consolidated channels for the transfer of pressure and decompression from any conflicts of interest, with the aim of maintaining a balance that ensures the flow of goods, values and prosperity. All stations are supervised from each position but only the government is responsible for the decision and keeping the whole organization alive. The alternative view determines that each focal point can be transformed under the responsibility of the actor and not at the suggestion of the governing authority. Citizens can self-govern, subject their governance structures to constant renewal, co-decide in a collective way the missions and goals of their efforts and apply the principle of creative destruction and radical innovation, in local, national and supranational level. The institution of referendums and initiatives of the citizens are appropriate practices, in conjunction with existing open technological platforms that facilitate citizens in their decision making, like the examples below.

Vivek Kundra increased accountability in the Washington administration by improving public access to public space, by creating a city-wide data warehouse for all government officials and stakeholders to see and

help analyze community-wide malfunctions. Steve Ressler, a federal employee, founded GovLoop in 2008 with the mission of inspiring public sector professionals to better serve as the government's knowledge network. GovLoop is a leading site for addressing public sector issues and serves more than 300,000 members, from USA, Brazil, Canada, Israel, and the United Kingdom.

In Ethiopia and Egypt there is GIZ that supports ICE innovation hubs. These are central points that promote collaboration between different people. The Hackday action in Berlin is an example of how people with expertise in specific areas, such as computer programming, can find solutions to problems through communication and brainstorming. Hackday is partnering with the German Open Knowledge Foundation and Vattenfall, with the main focus on utilizing electricity consumption data.

These are just a few examples, derived from (Tapscott and Williams 2010), that show that the world is entering a phase of cooperation between individuals and governments through technology networks, which can be a springboard for establishing widespread intergovernmental, policy and regulatory networks. As a result, the term fiscal policy takes on another dimension, having become independent of the hierarchical and centralized structure with which it has been identified. The government structure is being transformed into a decentralized intergovernmental structure, activating civil society. The federation train can thus run with reduced resistance and fewer weights than what it has encountered so far. The new type of fiscal policy, in the age of federal trajectory, could be called 'citizen-centric' fiscal policy.

5.2 Citizen-centric fiscal policy

The new structure that emerges is the networking of all citizens and collectives, who can act as agents of change, shaping the market and the production chain of goods and values. The complexity of the products mirrors the organizational structures used for their production. These structures give rise to skills, technical knowledge and practice for each country. The focal point that circulates in these organizational networks is knowledge, explicit

and implicit (tacit), constituting the theoretical area of knowledge economy, responsible for introducing innovation, which in turn interconnects all dimensions and transitional phases of the fiscal paradigm. Fiscal policy is called upon to recoil from the role of redistribution and correction of market failures with anti-cyclical surplus budget policies and to take a more active role, as in the example of Finland, shaping the overall vision, providing financial support and institutional coordination for major innovation and development projects (Mazzucato 2013).

Federalization as a process involves the creation of a new level of fiscal surveillance on the underlying macroeconomic realities that make up a single political and economic space. A national economy needs to be reformed in its key areas in order to enter a co-evolution trajectory with the other economies that have taken this decisive step. This new dimension of intercommunication between these upgraded economies is offered in the form of a federal government, whose superstructure is the space of interface and interaction. The concepts of cohesion and convergence, as already defined by the European Policy Initiatives, take on the character of a readiness indicator for the maturation of the conditions for the transformation into a federation.

The concept of knowledge economy summarizes the decisive factor in the transition to modern technological sustainable development. The form of government that promotes this process needs the adjustments that encourage citizen participation in decisions, consolidating the democratic process. The deficit of democracy is the failure to bridge the gap between elite and social groups that are cut off from development, the failure to integrate everyone into the economy of knowledge.

The Finnish experience of the 1990s can be seen as an example of a successful implementation of 'citizen-centric' fiscal policy by channeling knowledge into productive channels and realizing the transition into a new economic paradigm. The institutional apparatus put into place consisted of a fundamental infrastructure of consensus building and dense networking of partners willing to innovate, creating on top of it synergies between entrepreneurship, public research and the governmental sector. The

challenge was for democratic procedures to install the appropriate outlets for knowledge and decisions in the bottom arena of economic and political transactions, to find upward moving ways through the administrative ladder, all the way until the processes of formation of fiscal policy. This experimental model concerns the allocation of productive inputs across the whole spectrum of society for every citizen to engage, gain knowledge from active experience and undertake responsibility in decision making, leading to connecting spaces of expertise and formulation of carrying effect mechanisms in direction both broadly and simultaneously focusing at the level of policy configuration. Graphic illustration of the above representation is given in figure 3

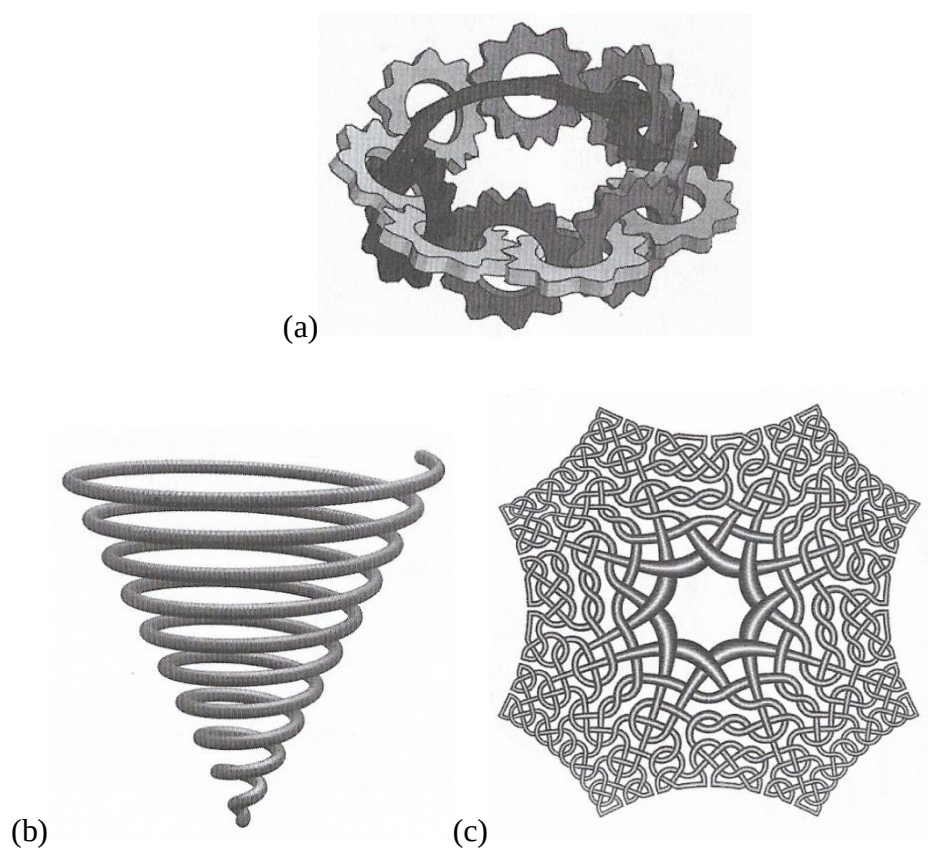

Figure 3 Designs from (Pickover 2006) (a) mobius gears alluding to institutional carrying effect mechanisms, (b) conical helix showing the upward moving of democratic decisions in the institutional ladder,(c) celtic knot showing the paths of tacit knowledge and information through the institutional network to the core of fiscal policy, originating from social base

In order to meet the demands of global competition and to solve the problems that arise locally, nationally and in European level, we need to

reopen the terms of the social-democratic structure, integrating innovation into economic and political institutions. The concept of participation, which coincides with the emergence of the new localism (Murray et al 2010), comes to signal the transition from a decision-making model characterized by representative democracy, being the product of the ‘top-down’ decision-making model in a new participatory or direct democracy for better implementation of national goals (Kyriakidou and Salavou 2014). The idea of democracy must include the perpetual creation of innovations of any texture – socially, politically, technologically, discursively – as a necessary political background for a deep and widespread knowledge economy.

(Paul Romer 1998) argues that economic growth occurs whenever people redistribute resources in ways that make them more efficient, creating an environment with a variety of productive and complex activities. Knowledge as a public good shapes social structure, so that social economy occupies the core of knowledge economy and innovation. A participatory society promotes cooperation and best disseminates tacit knowledge. It strengthens trust and helps transparency, reducing transaction costs and ultimately creating a vibrant network of discussion and action.

Therefore, the model of citizen-centric fiscal policy, which combines the emphasis on innovation and social cohesion, is the appropriate mix of public policies that EU is required to implement in order to remain an active shaper of global challenges. Innovation development structures need political infrastructures to promote the networking of active actors, which are citizens, industry, the state and universities, according to the quadruple helix model (Carayiannis et al 2012). However, this networking requires its expansion beyond national borders, in order to provide effective solutions to global challenges and needs. The local social structures of knowledge dissemination are thus called to unite into wider coalitions of cooperation and the political structures must coordinate the ‘bottom’ dynamics that are emerging. The above pillars can methodically build the new structure of European Federation, additionally improving common competitiveness.

Expanding the model of thinking in terms of ‘systems of development structures’ and then in the dynamics of social innovation, meaning the radical redefinition of social problems (Kyriakidou, Salavou 2014), the systemic approach ends up embracing the whole spectrum of a supranational network and social evolutionary dynamics and leads in an understanding of this system as a course of structural evolution in the perspective of federation. Federation is offered as a political reference model, because it combines in its genetic code, decentralization and democracy, but also cooperation, under the supervision and guidance of a central body. The path to the federalization of European countries can thus be understood as the evolutionary path of the political structures that will prevail as the most compatible and appropriate, following the targeted intention of strengthening and promoting local, national, and transnational systems of social and technological innovation.

So by setting the goal of the European Federation we followed the thread that unfolded from fiscal unification of the states, we were led to fiscal federalism and fiscal decentralization, then moved on to decentralized fiscal policies that promote local market competitiveness, focused on the quality of institutions that act as intermediaries in economic activity and produce transaction costs, giving emphasis to the importance of entrepreneurship, economic freedoms and creative destruction, summarized as the new model of endogenous growth, and we end up linking all the above economic concepts in a fiscal policy framework that unites the local with the federal level in a common upward trajectory.

In conclusion, federation is the initial springboard, decentralization is the path towards the dynamics of civil society and development is the shell with which all the endogenous forces of the upward evolutionary trajectory are united in a system of structures. With the ‘citizen-centric’ fiscal policy, the European Union is called upon to unlock and regulate the latent productive explosion that hides in its societies, through political structures of integration but also local autonomy, as long as it properly cultivates the conditions for their emergence.

Incorporating present conditions

At the European level, the establishment of a common fund, with a budget of 20% of the GDP of the member countries, from which funds would be drawn for each member state to utilize in whatever way each one deemed appropriate, and with a European ministry finance to oversee the process, is utopian at the present time. Such a result is considered possible long-term, during which the citizen-centric policy model is widely consolidated, from the bottom up. The central federal level would undertake the organization and coordination of these incentives, so as conditions mature at the local level initially, in order to gradually build trust, which is not yet shared by the member states among themselves.

But it is important to highlight the political leap that was made in the wake of the unprecedented economic downturn due to the collapse of supply and demand from the covid19 pandemic. To avoid the universal diffusion of the problem, the reaction of the E.U. revealed its fundamental concern to remain unified, decisive and brave, that finally took the form of an innovative fiscal initiative, which concerns the preparation of a large investment program, radically different from the previous ones, in terms of its amount, sources of income and expenditure, mainly in research and innovation. The most radical decision concerned the budget revenues, the increase of which is predicted to be, for the first time, covered by borrowing from the Commission in the form of a bond, which will be covered in the future by new resources and not by contribution from the Member States (Mitsos 2021) .

On the occasion of the crisis from the pandemic, the vulnerable countries were called to face it and that revealed the fact that "Everyone is facing the same storm, but in different boats" (Berès 2020). It was deemed necessary to investigate the causes of member states' differentiation and the importance of the structures of the economy and the quality of governance as the background of their evolutionary differentiation was emphasized (Sapir 2020). The European Commission identified three different investment gaps

that characterize Member States, fiscal deficits, over-reliance on third countries in the supply chain and shortcomings in the green and digital transition. President Macron proposed upgrading the common fund to 3-5% of the GDP of the eurozone countries to signal the Recovery Mechanism with the logic that it will not be a "Keynesian-style" transfer of resources, but a structural program of public investment, expressed as an active European industrial policy, which aims at a permanent increase in the GDP of the member states, with a view to promoting European champions, above all in the sectors of the digital and green economy. Mazzucato and Skidelsky (2020) talk about a "fiscal bazooka" and a new fiscal way of thinking.

The establishment of the Recovery Mechanism removes the E.U. from the regime of "fiscal regulation", where member states commit to fiscal priorities, to that of a fully federal government, with real taxing and spending powers. But countries like the Netherlands support solutions that are sought in a smaller budget, stricter rules and lower ambitions, in something reminiscent of the design of a hydraulic system, with the implementation of many small reforms. Thus, although the European Stabilization Mechanism has been strengthened, it is maintained as a purely transnational institution, and not of supranational inspiration. The banking union is not complete, automatic stabilization mechanisms at European level are not foreseen to exist in the near future, the decision on European corporate taxation is constantly postponed, as is the introduction of a transaction tax. For J. Habermas, the best description of the current model of European governance is "executive federalism" (Habermas 2015) while he envisions "democratic federalism", as a way of transforming the European project into a process that will increasingly be driven by the people and not by the technocratic elites.

In conclusion, the following can be derived from present conditions, discerning parallels with the argumentation presented in this article: Federalization as a process involves the creation of a new level of fiscal supervision over the underlying macroeconomic realities that make up the unified political and economic space. This new level contributes to the unification of the heterogeneous economic-political spaces through interventions of a budgetary nature in the sectors that act as levers for the

transition of the edifice to a level that welcomes the integration of these heterogeneous spaces with each other. These areas are the labor market, the pension system, the education system, the innovation system, among others, but through the structural approach, they are the seven dimensions of the citizen-centric fiscal policy model developed earlier. These focal areas have been observed to function as a substructure on the base of the superstructure, i.e. they function as the points at which evolutionary trajectories change direction and destination and as axes of movement in phases of transition to a new evolutionary paradigm. So far, governance networks are at work, against consultation and alternative civic networks that would accelerate the transformation dynamics.

6. Conclusion and suggestion

Policies that pave the way for institutional change, creative disaster, innovation, and productive networking are policies that historically and empirically seem to push transaction costs down and promote growth. High taxes, bureaucratic expenditures and budget deficits are directly related to low trust and insolvency of the state, and raise the question of whether the current fiscal regime provides the right incentives. Having seen a gap between the state and the market, in which the need for civil society to enter is evident, as technology allows, the proposed development strategy is a strategy of promoting 'endless innovation' and 'citizen-centric' fiscal policy versus redistributive. A practical proposal is for a substantive part of state revenue, through transparent platforms and symmetry of information, to be given to companies and organizations of social benefit, but with citizens to have a say in proposals, in terms of planning and decisions. The European centralized bureaucratic structure located in Brussels, can thus be transformed into a decentralized, geographically dispersed, network structure of open, transparent and citizen-centric organizations.

A hybrid model between state, market and civil society is therefore proposed, which will highlight citizen-centric fiscal policy through a productive social entrepreneurship platform, in order for social needs to be approached in an effective way. This will help spread the culture of solidarity and

cooperation, the dissemination of knowledge and the development of business culture. The problem of the trustee will be addressed at its root, as well as that of the free rider, having always occupied fiscal systems. Also, the prisoner's dilemma will lose its power, as the power of cooperation will emerge as more beneficial. The historical case of ancient Athens with its direct democracy, confederations, military phalanx and trireme (Ober and Manville 2005), stands as a bright example of efficient economic development through cooperation.

Acknowledgments

We are grateful to Symeonidis Nick for formatting-related writing assistance and scholarly discussions.

Disclosure statements

No potential conflict of interest is reported by the authors and the research didn't involve Human Participants.

The authors consent for the publication of this manuscript.

Conception and design of the manuscript was done by the author and the co-author did the critical revision and the final approval.

No funding was received to assist with the preparation of this manuscript.

No data was used when conducting the research.

References

Acemoglu D., 2003, "*The form of property rights: Oligarchic vs. Democratic Societies*", National bureau of economic research, Chicago, DOI 10.3386/w10037

Aghion P, Howitt P., 2006, "*Appropriate Growth Policy: A Unifying Framework*", Journal of the European Economic Association, Volume 4, Issue 2-3, 1, Pages 269–314, Oxford University Press, <https://doi.org/10.1162/jeea.2006.4.2-3.269>

Arthur W. B, 1989, "*Competing Technologies, Increasing Returns, and Lock-In by Historical Events*", The Economic Journal Vol. 99, No 394, pp.116-131, Oxford University Press, <https://doi.org/10.2307/2234208>

Barro J. R, 2012, "*Convergence and modernization revisited*", National bureau of economic research, Chicago, DOI 10.3386/w18295

Becker D., Rauscher M., 2007, "*Fiscal competition in space and time: an endogenous- growth approach*", Cesifo working paper No2048, Munich, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.998768>

Berres D., Erzsébet Németh, Boglárka Zsótér, 2020 ‘Financial Vulnerability of the Hungarian Population, Public Finance Quarterly, State Audit Office of Hungary, vol. 65(2), pages 284-311.

Brennan G. and Buchanan J., 1980, “*The Power to Tax*”, Cambridge University Press

Cabral, L. M. B. 2017. “*Introduction to Industrial Organization* “, 2nd ed. MIT Press

Carayannis E.G., Barth T.D, Campbell D.F.J., 2012, “*The Quintuple Helix innovation model: global warming as a challenge and driver for innovation*”, Journal of Innovation and Entrepreneurship,1(1), 1-12, Germany, DOI: 10.1186/2192-5372-1-2

Chirinko S. R., Wilson J. D., 2017, “*Tax competition among U.S. states: Racing to the bottom or riding on a seesaw?*” Journal of Public Economics 155, 147–163, Netherlands, <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2017.10.001>

Chrysoschoou D., Gortsos C., Hatzopoulos V., Passas A, 2021, European Governance in times of uncertainty’, Athens, Nomiki Bibliothiki

Coase R.H, 1960, “The Problem of Social Cost”, The Journal of Law & Economics, Vol 3, pp. 1-44, Chicago

Djankov S., La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A., 2002, “*The Regulation of Entry*”, The Quarterly Journal of Economics, Volume 117, Issue 1, Pages 1–37, DOI: 10.1162/003355302753399436

Drucker F., 1994, “*The Theory of the Business*”, Harvard Business Review

Economou E.M., Kyriazis C.N., 2019, “*Democracy and Economy: An Inseparable Relationship from Ancient Times to Today*”, Cambridge Scholars Publishing

Eichengreen, B.J.; Wyplosz, C., 2016, “*How the Euro Crisis was successfully resolved*”, Graduate institute of international and development studies

Fuest C. and Peichl A. , 2012, “*Automatic stabilizers and economic crisis: US vs. Europe*”, Journal of Public Economics, vol. 96, issue 3, 279-294

Gilpin, R., 2001. “*Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*”, Princeton University Press, DOI: 10.1111/1468-2508.00006

Giuliodori M., Beetsma R., 2008, “*On the relationship between fiscal plans in the European Union: An empirical analysis based on real-time data*”, Journal of Comparative Economics 36, 221–242

Habermas J., 2015, ‘Democracy in Europe: Why the Development of the EU into a Transnational Democracy Is Necessary and How It Is Possible, European Law Journal Vol 21 Issue 4 Pages 546-557, <https://doi.org/10.1111/eulj.12128>

Halkos, G. & Kyriazis, N. 2006 “*Is tax competition harmful and is the EU an Optimal Tax Area?*”, European Journal of Law and Economics 21, pp.163–177.

Hausmann R. et al, 2013 *The Atlas of Economic Complexity: Mapping Paths to Prosperity*, MIT Press

Kohler-Koch B., 2010, "Civil Society and EU democracy 'astroturf' representation?", Journal of European Policy, Routledge

Krugman, P.R. 1991: "*Increasing returns and economic geography*", Journal of Political Economy, 99, 483-499, DOI: 10.1086/261763

Kyriakidou and Salavou , 2014, "*Social entrepreneurship*", (in Greek) Athens, Rosili

Litvack J., Ahmad J., Bird R., 1998, "*Rethinking Decentralization in Developing Countries*", The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, DOI: 10.1596/0-8213-4350-5

Marrazzo M.P., Terzi A., 2017, "*Wide-reaching Structural Reforms and Growth: A Cross-country Synthetic Control Approach*", Center of international development" at Harvard University

Mazzucato M., 2011, "*The Entrepreneurial State*", Demos, DOI: 10.3898/136266211798411183

Mazzucato M., Skidelski R., 2020 'Toward a New Fiscal Constitution' Project Syndicate

Mitsos A. 2021 "From immobility to the leap to fiscal Union' ELIAMEP, Bank of Greece, (in Greek)

Mundell R. A., 1961, "A Theory of Optimum Currency Areas", The American Economic Review Vol 51, No 4, pp. 657-665, American Economic Association

Murray R., Caulier-Grice J., Mulgan G., 2010, "*The open book of social innovation*", Innovating public services

Nelson R. R. and Winter G. S., 1982, "*The Schumpeterian Tradeoff Revisited*", The American Economic Review, Vol. 72, No. 1, pp. 114-132

North C. D., 1991, "*Institutions, Transaction Costs and the Rise of Merchant Empires*", Tracy

Oates E. W., 1999, "*An Essay on Fiscal Federalism*", Journal of Economic Literature Vol. XXXVII , pp. 1120–1149, DOI: 10.1257/jel.37.3.1120

Ober Josiah , Manville Brook, 2005, "A company of citizens", Athens, clidarithos

Pickover C.A. 2006, *The Mobius Strip*, Thunder's Mouth Press

Rodrik D., 2008, "*Second- best institutions*", National bureau of economic research, DOI 10.3386/w14050

Rodrik D., 2013, "*Unconditional Convergence in Manufacturing, The Quarterly*" Journal of Economics, Volume 128, Issue 1, Pages 165–204, <https://doi.org/10.1093/qje/qjs047>

Romer P., Evans G., Honkapohia S., 1998. "*Growth Cycles*", American Economic Review, DOI: 10.1038/226773a0

Sapir A., 2020, 'Why has COVID-19 hit different European Union economies so differently?' Policy Contribution Issue n°18, Bruegel, Brussels

Schumpeter A. J., 1932, "*The Theory of Economic Development An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*", Harvard economic studies

Hix S., Hoyland B., 2022, "The Political System of the European Union" Bloomsbury Publishing

Solow M. Robert, 1956, A Contribution to the Theory of Economic Growth, The Quarterly Journal of Economics, Volume 70, Issue 1, Pages 65– 94

Tapscott, D, Williams A.D., 2010 , "*MacroWikinomics: Rebooting business and the world*", London Atlantic books

Weingast R. B., 1995, "*The Economic Role of Political Institutions: Market-Preserving Federalism and Economic Development*", Journal of Law, Economics, & Organization, Vol. 11, No. 1, pp. 1-31

Xie D., fuZou F., Davoodi H., 1999, "*Fiscal Decentralization and Economic Growth in the United States*", Journal of Urban Economics, Volume 45, Issue 2, Pages 228-239